АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

1964

№ 1-4

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Биринчи (41-чи) бурахылыш

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1964

Библиотека
РНПБ №

Scanned with ACE Scanner

МҮНДӘРИЧАТ

Халгымызын һәјатында көркәмли һадисә 3
Проф. А. Абдуллајев — Габагчыл тәчрүбәни јарадычылыгла тәтбиг едәк 10
А. Алмәммәдов — Бөјүк ингилабчы-демократ Т. Г. Шевченко. . 22
М. Гасымов — М. Ә. Сабирин ичтимаи-сијаси көрүшләри һаггында 27
Сүлејман Әһмәдов — I—II синифләрдә шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәсинә даир 34
һ. Балыјев — Фе'л бәһсинин тәдриси илә әлагәдар олараг апарылачаг үслубијјат ишләри 42
З. Сәмәдов — Шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәси 52
Ф. Мәһәррәмов — Тә'лимин кејфијјәтини нечә јүксәлдирәм . . 56
Ә. Мирзәјев — IX синифдә сатирик ше'рләрин тәдрисинә даир . 65
Н. Абдуллајев — Фонетика дәрсләриндә шакирдләрә орфоепик вәрдишләрин верилмәси јоллары 71
Ф. Аккели — Мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр . . 80
Э. Рәчәбов — Дәрсләрдән гејдләр 88
Ә. Әкбәров — Дил дәрсләрини марагла тәшкил едәк 99
Суаллара чаваб 105
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик 109

ХАЛГЫМЫЗЫН ҺӘЈАТЫНДА КӨРКӘМЛИ ҺАДИСӘ

Бу ил мај ајында республикамызын зәһмәткешләри Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 иллијини тәнтәнәли сурәтдә бајрам едәчәкләр.

Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин, Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 иллијини бајрам етмәк һаггындакы гәрарында гејд олунмушдур ки, Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы, Азәрбајчан халгыны керидә галмыш Шәрг дөвләтләринин әсарәти алтына дүшмәк тәһлүкәсиндән, Загафгазијада, еләчә дә бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә һөкмран олмаға чалышан инкилис вә франсыз мүстәмләкәчиләринин зүлмүнә мә'руз галмаг тәһлүкәсиндән хилас етди. Бу тарихи һадисә рус халгы илә әбәди достлуг вә гардашлыг әлагәләрини мөһкәмләндирмәк јолунда Азәрбајчан халгы тәрәфиндән атылан мүһүм бир аддым олуб, Азәрбајчанда мәһсулдар гүввәләрин вә мәдәнијјәтин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир[1].

150 ил бундан габаг, Азәрбајчанын бөјүк бир һиссәси Иран феодалларынын тәзјиг вә әсарәтиндән хилас олараг һәмишәлик Русија тәркибинә дахил олду. Шүбһәсиздир ки, Русија кими даһа мүтәрәгги вә ирәли кетмиш бир өлкә илә бирләшмәк, Азәрбајчан халгынын кәләчәји үчүн чох бөјүк вә мүсбәт бир һадисә иди. Өз мүгәддәратыны гардаш рус халгынын мүгәддәратына әбәди бағламагла, Азәрбајчан халгы өзүнү јаделлиләрин әсарәтиндән гуртарды вә тәдричән өзүнүн милли инкишафы үчүн имкан тапды.

Чар мүтләгијјәти рус халгынын, Азәрбајчан халгынын вә Русијадакы башга халгларын ән гәддар дүшмәни иди. Чаризм

[1] Бах, Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 иллијини бајрам етмәк һаггында, «Коммунист» гәзети, 30 јанвар, 1964.

Scanned with ACE Scanner

јерли мүлкәдарларын вә буржуазијанын иртичачы јухары тәбәгәсинә архаланараг, рус олмајан халглара гаршы аман-сыз милли мүстәмләкә зүлмү сијасәти јеридирди.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, «XIX әсрдә Русијада чаризмә вә тәһкимчилијә гаршы кенишләнән ингилаби азадлыг мүбаризәсиндә бөјүк рус халгы рәһбәр рол ојнады. Чаризмә гаршы чарпышан ингилабчыларын биринчи нәсли олуб, Радишшевин ингилаби ән'әнәләрини давам етдирән декабристләр, 1825-чи илдә Петербургда вә Украјнада үсјан тәшкил етдиләр. Декабристләрдән сонра бөјүк рус ингилабчы демократлары—Белински, Кертсен, Чернышевски, Добролјубов чаризмә вә тәһкимчилијә гаршы мүбаризәјә башладылар»[1].

Беләликлә, XIX әсрдә Русијанын габагчыл идејалары Азәрбајчанда мүтәрәгги елмин, маарифин, ичтимаи-фәлсәфи фикирләрин тәшәккүл тапыб, инкишаф етмәси үчүн әсас вә һәллеदичи нәзәри мәнбә олду. XIX әсрдән башлајараг, та бу күнә гәдәр елм, мәдәнијјәт, әдәбијјат вә инчәсәнәт, педагокика саһәсиндә әлдә етдијимиз бөјүк наилијјәтләр үчүн биз бөјүк рус алимләринә, маарифчи, јазычы, инчәсәнәт хадимләри вә педагогларынын сәмәрәли көмәк вә тә'сирләринә борчлујуг.

Азәрбајчан халгынын ичтимаи-игтисади вә сијаси һәјатынын бүтүн саһәләринин инкишафында, бөјүк рус мәдәнијјәтинин мүстәсна дәрәчәдә бөјүк ролу олмуш вә олмагдадыр.

Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын нәтичәсиндә халгымыз өз кәләчәјини бөјүк рус халгы илә бирләшдирди. Ф. Енкелс 1851-чи илдә бу хүсусда Маркса көндәрдији мәктубда, Русијанын Шәргә мүнасибәтиндә, һәгигәтән, мүтәрәгги рол ојнадыгыны көстәрмишдир[2].

Демәк, чар Русијасынын, онун мә'мурларынын өзбашыналыг вә гәддарлыгларына бахмајараг, Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы халгымыз үчүн олдугча мүтәрәгги бир һадисә иди. Рус халгы илә јахынлыг, бөјүк рус мәдәнијјәти илә, габагчыл елмин нүмајәндәләри илә әлагә, халгымызын мадди вә мә'нәви јүксәлишинә чох көмәк етди.

---

[1] Бах, Украјнанын Русија илә бирләшмәсинин 300 иллији һаггында тезисләр, Бакы, 1954, сәh. 13.

[2] Бах, К. Маркс и Ф. Енгельс, соч. т. XXI, 1922, стр. 211.

XIX әсрин әввәлләриндә бөјүк рус халгынын азадлыг идејалары Азәрбајчанын габагчыл зијалыларынын, маарифчиләринин, ичтимаи-сијаси хадимләринин дүнјакөрүшүнә гида верән әсас нәзәри бир мәнбә олду. Азәрбајчанын тәрәггипәрвәр адамлары бөјүк рус мәдәнијјәтинин мүсбәт тә'сирләринә јүксәк гијмәт верәрәк, елм, сијасәт, педагокика вә с. габагчыл идејаларын јајылмасына хүсуси сә'ј көстәрирдиләр.

XIX әсрин ахырларында вә XX әсрдә Азәрбајчанда Мирзә Фәтәли Ахундов, Һәсәнбәј Зәрдаби Мәликов, Сејид Әзим Ширвани, Нәчәфбәј Вәзиров, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев, Рәшидбәј Әфәндијев, Султан Мәчид Гәнизадә, Мәммәдтағы Сидги, Нәриман Нәриманов, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Фиридунбәј Көчәрли, Абдулла Шаиг, Сулејман Сани Ахундов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Мирзә Әләкбәр Сабир, Аббас Сәһһәт вә башга көркәмли јазычы вә маарифпәрвәр зијалылар мејдана чыхдылар. Бу тәрәггипәрвәр адамлар, Азәрбајчан халгынын габагчыл нүмајәндәләри кими, мүтәрәгги рус мәдәнијјәтинә рәғбәт бәсләјир, рус халгынын габагчыл идејаларынын гүввәтли тә'сири алтында халгымызын арзуларыны өз јарадычылыгларында ифадә едирдиләр.

* * *

XIX әсрә гәдәр Азәрбајчанда тәдрис мүәссисәләри әсасән ики һиссәјә бөлүнүрдү: 1) моллаханалар, 2) мәдрәсәләр. Моллаханалар ибтидаи, мәдрәсәләр исә али руһани мәктәб сајылырды. Моллахана адәтән мәдрәсәјә дахил олмаг үчүн һазырлыг дөврү (пилләси) иди.

Моллаханалар, демәк олар ки, һәр бир бөјүк вә кичик шәһәрләрдә, бу шәһәрләрин мәсчид олан мәһәлләләриндә, һәтта кәндләрдә дә варды. Бунлары моллалар ачыр вә һәр шакирдин валидејниндән һәфтәдә вә ја ајда мүәјјән мигдар пул (мааш) алардылар. Һәмин мәктәбләр халга һәјати мә'нада һеч бир шеј вермирди, халг бу мәктәбләрин сајәсиндә гаранлыг вә авамлыг ичәрисиндә јашајырды.

1827-чи илин октјабр ајында Русија Халг Маариф Назирлијинә мүрачиәт едиләрәк, Загафгазијада гәза мәктәбләринин ачылмасы хаһиш олунур. Петербургда һәмин хаһишин јеринә јетирилмәсинә разылыг верилир; нәтичәдә «Загафгазија мәктәбләри һаггында әсаснамә» тәсдиг олунур. Һәмин «Әсаснамә» 1830-чу илдән тәдричән һәјата кечмәјә башла-

Scanned with ACE Scanner

јыр. 1832-чи илдә артыг Гори, Ахалсих, Шуша, Сығнахи, Телави, Нуха[1], Јереван, Кәнчә, Душети вә Кутаисидә гәза мәктәбләри ачылыр.

Бу мәктәбләрин әсас вәзифәси, шакирдләрә ибтидаи мә'лумат вермәк иди. Һәр мәктәбдә ики синиф оларды; она көрә белә мәктәбләрә икисинифли мәктәбләр дејилирди. Бурада моллаханалардан тамамилә фәргли олараг, рус дили вә јерли дил (мәсәлән, Азәрбајчан дили), һесаб вә шәриәт тәдрис олунарды.

Һәмин мәктәбләрдә һөкумәт јерли дилләрин өјрәнилмәсинә чох диггәт едирди. Һәтта «Мәктәбләр һаггында әсаснамә»јә көрә 12 мај 1835-чи илдә Тифлисдә ачылмыш гәза мәктәби мүдиринә бир вәзифә олараг тапшырылмышды ки, јерли дилләри, хүсусән Азәрбајчан дилини јахшы өјрәнән шакирдләр тә'рифләнсин вә педагожи шура лазым билсә белә шакирдләр гызыл вә күмүш медалларла мүкафатландырылсынлар.[2]

Беләликлә, 1830-чу илдә Шушада, 1831-чи илдә Нухада, 1832-чи илдә Бакыда, 1833-чү илдә Кәнчәдә, 1837-чи илдә Шамахы вә Нахчыванда дөвләт тәрәфиндән гәза мәктәбләри ачылды.

XIX әсрин 34—40-чы илләриндә тәдрис үчүн истифадә олунан әрәб вә фарс дилиндә јазылмыш көһнә дәрсликләр артыг гәнаәтләндиричи сајылмырды. Буна көрә дә Аббасгулу аға Бакыханов Гудси 1836-чы илдә әсрин тәләбләринә ујғун, педагожи дил вә үслуб нөгтеји-нәзәриндән вахтына мүвафиг «Нәсиһәтнамә» ады илә бир дәрслик тәртиб етди.

«Нәсиһәтнамә» А. Бакыхановун «Тәһзибүл-әхлаг» әсәриндән сонра онун икинчи педагожи китабы сајылыр. Бу дәрслик Бакыханову бизә бачарыглы бир мүәллим кими таныдды.

А. Бакыхановун бу китабындан XX әсрин әввәлләринәдәк Азәрбајчан дилини өјрәдән јеканә васаит кими истифадә олунмушдур.

А. Бакыхановдан сонра Азәрбајчан дилинә аид бир сыра дәрсликләр вә дәрс васаитләри јазылыб нәшр олунмаға башлајыр. Бунлары гаршыда гојдуглары мәгсәдә көрә, әсасән ики һиссәјә ајырмаг олар: 1) рус мәктәбләриндә охујан шакирдләрә вә кәләчәкдә тәрчүмәчи олмаг вә ја дөвләт идарәләриндә мүәјјән вәзифәләрдә ишләмәк үчүн һазырланан

[1] М. Ф. Ахундов да Нухада ачылмыш һәмин гәза мәктәбинин шакирдләриндән олмушдур. Сонра исә бу мәктәб 1876-чы илдә шәһәр мәктәби (городское училище) адыны алды.

[2] Бах. И. К. Јеникопопов, Шаир Мирзә Шәфи, Бакы, 1938, сәһ. 18.

кәнчләрә Азәрбајчан дилини өјрәтмәк үчүн јазылан дәрсликләр; 2) моллахана, «үсули-чәдид» вә «рус-татар» мәктәбләриндә азәрбајчанлы ушаглара ана дилини өјрәтмәк мәгсәди илә јазылан дәрсликләр.

Биринчиләрә мисал олмаг үчүн: проф. Мирзә Казымбәјин «Түрк-татар дилинин грамматикасы» (1839); П. М. Будаговун «Түрк-татар әлифбасы» (1844); Мирзә Шәфи Вазеһ вә Иван Григорјевин «Китаби-түрки» дәрслији (1852); П. И. Р. имзалы мүәллифин «Татар әлифбасы» (1856); Мирзә Әбдүлһәсәнбәј Вәзировун «Татар-Азәрбајчан дили дәрслији» (1861); Л. М. Лазеревин «Түрк дилинин мүгајисәли мүнтәхәбаты» (1866); Лазар Будаговун «Лүғәти-түрки» (1869); Н. Нәримановун «Руслар үчүн татар дили» (мүәллимсиз түрк дилини өјрәнәнләр үчүн—1899); Султан Мәчид Гәнизадәнин «Истилаһи-Азәрбајчан» (түрк Гафгаз дилини өјрәнмәкдән өтрү—1902); Үзејир Һачыбәјовун «Түрки-руси вә руси-түрки лүғәт» (1907) вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Икинчиләрә кәлинчә: Мирзә Нәсруллланын «Китабүн нәсајеһ» дәрслији (1857); Сејид Әзим Ширванинин «Мәчмуәји-асари-һачы Сејид Әзим Ширвани» (1880); Алексеј Осипович Чернијајевскинин «Вәтән дили» (I һиссә—1882) вә Сүлејманбәј Вәлибәјовла бирликдә чап етдирдији «Вәтән дили» (II һиссә—1888); Сејид Үнсүзадәнин «Гираәт китабы» (1883); Рәшидбәј Әфәндијевин «Ушаг бағчасы» (1889) вә «Бәсирәтүл әтфал» дәрслији (1901); Мәммәдтағы Сидгинин «Сәрф вә нәһв» вә «Гәваид, гираәт вә китабәт» дәрсликләри (1892); Мирзә Садыгын «Китабчеји әдәбијјә» (1893); Нәриман Нәримановун «Түрк-Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви» (1899); Исламбәј Гәбуловун «Гәваиди-лисани-түрки» (1902); Мирзә Һәсән Рүшдијјәнин «Вәтән дили» (1902); Мирзә Нәчәфгулу мүдәррисин «Лисани-түрки» (1902); Һәсән Сәбри Ејвазовун «Үсули-тәдрис вә тә'лим-тәрбијә» (1906); Шејхзадә Һафиз Мәммәдәминин «Нүмунеји-тәдрис вә тәрбијәт» (1907) вә «Фәсаһәт вә бәлағәт, фәнни-инша вә үсули-китабәт» (1908); Маһмудбәј Маһмудбәјовун башга мүәллифләрлә бирликдә јаздығы «Түрк әлифбасы вә илк гираәт» (1907); «Икинчи ил» (1907); Маһмудбәј Маһмудбәјов вә Аббас Сәһһәт «Үчүнчү ил» (1909); Абдулла Шаиг «Ушаг көзлүјү» (1910) вә онларча башгаларыны көстәрмәк олар.

1905-чи ил ингилабы Русијада јашајан халглара мүәјјән дәрәчәдә нәфәс алмаг фүрсәти вердијиндән, Азәрбајчанда да мәктәб вә мәтбуат јарадылмасына сәбәб олду. Бу заман мәктәб вә мaариф ишләринин, ана дили вә әдәбијјат тәдриси-

Scanned with ACE Scanner

нин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн Азәрбајчанын маа-
рифпәрвәр зијалылары вә габагчыл мүәллимләринин тәшәб-
бүсү илә 1906-чы илдә Биринчи, 1907-чи илдә исә Икинчи мү-
әллимләр гурултајы чағырылды. Мәктәбләримиздә ана дили
тәдрисинин кејфијјәтчә јахшылашдырылмасы ишиндә бу гу-
рултајларын чох бөјүк ролу олмушдур. Бурада, Һәсәнбәј
Зәрдаби, Нәриман Нәриманов, Сүлејман Сани Ахундов, Фәр-
һад Агазадә, Абдулла Шаиг кими шәхсијјәтләр чох фәал иш-
тирак етмиш вә тәдрис планы, програм, әлифбанын ислаһы,
дәрслик вә дәрс вәсаитләринин гајдаја салынмасы үчүн бир
сыра хејирли ишләр көрмүшләр.

1917-чи ил Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан 1920-
чи илә гәдәр ана дилиндә мәктәб ачмаг вә Азәрбајчан дили
тәдриси мәсәләләринин вәзијјәт вә кејфијјәтини јахшылаш-
дырмаг үчүн бә'зи маарифчи зијалы вә габагчыл мүәллимлә-
рин мүәјјән сәмәрәли тәшәббүсләри олмушса да, әсил чидди
вә ардычыл фәалијјәт, ана дилиндә мәктәб вә маариф ишлә-
ринин һәгиги мә'нада чичәкләнмәси дөврү, 1920-чи илдә Азәр-
бајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра баш-
ланмышдыр.

Бу заман Азәрбајчан Совет һөкумәти ана дилиндә күлли
мигдарда мәктәбләр ачмаға, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат
дәрсликләри нәшр етдирмәјә, әлифба, истилаһ, орфографија
мәсәләләри илә јахындан мәшғул олмаға башлады.

1925-чи ил мај ајынын 25-дә Бакыда чағырылмыш Азәр-
бајчан ССР-ин Биринчи мүәллимләр гурултајында, мәктәб-
ләрдә артыг јени латын әлифбасына кечмәк гәрара алыныр.
Бу мүһүм мәсәләдә Сәмәд Ағамалыоғлу, Фәрһад Ағазадә,
Чәлил Мәммәдзадә кими габагчыл адамлар хүсуси рол ојна-
јырлар.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын илк ил-
ләриндә Ваһид әмәк мәктәби програмларына әсасән ана дили
вә әдәбијјат тәдрисинин вәзијјәти мәктәбләрдә јахшылашма-
ға башлајыр вә програмда бу фәнләр әсас тә'лим фәнләри
сырасына дахил едилир. Лакин бу чох чәкмир. 1923—24-чү
илләрдән комплекс вә сонра да лајиһәләр програмлары үзрә
тәдрис башландығына көрә, ана дили вә әдәбијјат мүстәгил
бир фәнн олараг, мәктәбин тәдрис планындан чыхарылыр.
Совет мәктәблərини өлүмә доғру апармаға истигамәтләнди-
рилмиш һәмин комплекс вә лајиһәләр «програмлар»ына пар-
тијамызын Мәркәзи Комитәсинин 5 сентјабр 1931-чи ил та-
рихли гәрары гәти зәрбә вурду вә һәмин тарихдән мәктәблә-
римиздә бөјүк дөнүш әмәлә кәлди, башга әсас мәктәб фән-

ләри кими ана дили вә әдәбијјат фәнни дә тәдрис планында
лајиг олдугу мөвгеји тутмаға башлады.

Бу дөврдән е'тибарән, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрс-
ләри мәктәбдә әсас фәнн кими өјрәдилмәјә вә һәмин фәнләр
үзрә дәрсликләр, методик вәсаитләр јазылыб нәшр олунмаға
башлајыр ки, бурада да биз, мүасир рус педагог вә методист-
ләринин гардашлыг көмәјини хүсуси олараг гејд етмәлијик.

Сон заманлар мүасир рус педагоглары вә габагчыл мүәл-
лимләринин, мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләндирмәк
тәшәббүсләри вә бу саһәдә әлдә етдикләри мүвәффәгијјәтләр.
бүтүн мүәллимләримиздә бөјүк бир јарадычылыг фәаллығы
әмәлә кәтирмишдир. Липетск, Ростов, Ленинград, Казан вә
РСФСР-ин башга јерләриндәки бир чох мәктәбләрдә тә'лим-
тәрбијә ишләринә даир әлдә едилмиш наилијјәтләрин мүсбәт
тә'сири вә көзәл иш нүмунәләри әсасында, Азәрбајчан мәк-
тәбләриндә көркәмли бир дөнүш әмәлә кәлмиш вә мүәллим-
ләримиз габагчыл тәчрүбәни бөјүк бир һәвәслә һәјата кечир-
мәјә башламышлар.

Владимир Илич Ленин вахты илә демишди ки, биз Азәр-
бајчаны Шәрг халглары үчүн һәр чәһәтдән нүмунә олан бир
республика етмәлијик. Бу бөјүк, чохмилләтли Шәргин һәр
јериндә ишимизин леһинә ән јахшы тәшвигат, ән јахшы тәб-
лиғат олар. Бу күн ифтихарла дејә биләрик ки, Коммунист
Партијасынын рәһбәрлији алтында Совет Азәрбајчаны бөјүк
рус халгынын вә өлкәмизин дикәр халгларынын көмәји илә
Шәргин гапысында нүмунәви сосиалист республикаларындан
бири олмушдур[1].

Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150
иллик бајрамы, халгымызын һәјатында чох әламәтдар вә
көркәмли һадисәдир.

Совет халглары аиләсиндә бөјүк гардашымыз рус халгы-
на ешг олсун!

---

[1] Бах. Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 иллији-
ни бајрам етмәк һаггында, «Коммунист» гәзети, 30 јанвар, 1964.

Проф. А. АБДУЛЛАЈЕВ

ГАБАГЧЫЛ ТӘЧРҮБӘНИ ЈАРАДЫЧЫЛЫГЛА ТӘТБИГ ЕДӘК

Мәктәбин һәјатла алагәсини мөһкәмләндирмәк тәшәббүсү бүтүн мүәллимләримиздә бөјүк бир јарадычылыг фәаллығы әмәлә кәтирмишдир. Һеч бир заман, мәктәбләримиздә габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәсинә индики гәдәр фикир верилмәмишдир. Хүсусән, Липетск вилајәтинин бир чох мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә ишләринә даир бөјүк наилијјәтләр ортаја чыхдыгдан сонра, габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәси даһа кениш өлчүдә јајылмаға башламышдыр.

Липетск вилајәтиндә, истинад мәктәбләринин көмәји илә габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәсини тәшкил етмәк фактынын елә өзү, чох диггәтәлајиг бир һадисәдир. Тәбиидир ки, бу мүһүм мәсәлә башга вилајәт вә шәһәрләрдә дә өз габагчыл мәктәб вә мүәллимләрини тапыб үзә чыхармаг һәвәсини јаратмаға сәбәб олмушдур.

Һазырда Ростов мәктәбләринин мүәллимләри дә өлкәмиздә танынмаға башламышдыр. Әкәр Липетск мәктәбләринин тәчрүбәсиндә билији мүәјјән етмәклә тә'лим ваһид бир просесдә бирләшдирилирсә, (јә'ни, дәрсдә шакирдләрин билијини мүәјјән етмәк просеси илә тә'лим просеси бирләшдирилирсә) Ростов мүәллимләринин тәчрүбәсиндәки характер чәһәт, мүәллим, валидејн вә ичтимаијјәтин икинчи ил бир синифдә галма һалларыны арадан галдырмаг мәгсәди илә әлбир иш апармаларыдыр.

Ростов мәктәбләриндә бүтүн тәдбирләрлә бирликдә, дост мүәллим коллективи јаратмаға, мүәллимләрин бир-биринин мүвәффәгијјәт вә наилијјәтләри гејдинә галмаларына, керидә галан шакирдләрә гајғы илә јанашмаға хүсуси диггәт едилир.

Ленинград шәһәри вә Ленинград вилајәтинин бир сыра мәктәбләриндә чохдандыр ки, шакирдләрин нитг мәдәнијјәти һаггында гајғы көстәрилир, онларын үслуб савадларынын сәвијјәсини артырмаға хүсуси диггәт јетирилир; бурада лүғәт үзәриндә иш јахшы тәшкил олунмуш, шакирдләрин һәјати тәчрүбәләри илә бағлы олан мөвзуларда мүхтәлиф нөвлү јазы ишләри апарылыр. Әлбәттә, Ленинград мүәллимләринин дил тәдрисини јахшылашдырмаг тәшәббүсләри дә чох фајдалы бир иш вә тәгдирәлајиг бөјүк бир аддымдыр.

О да шүбһәсиздир ки, һазырда республикамызын бир сыра мәктәбләриндә чалышан вә өз ишинин көзәл устасы олан онларла габагчыл Азәрбајчан дили мүәллимләри вардыр, лакин онларын јахшы иш тәчрүбәси һәләлик елми-методики чәһәтдән өјрәнилиб кениш сурәтдә јајылмамышдыр. Бә'зән ејни мәктәбдә чалышан мүәллимләр белә өз јахшы тәчрүбәләрини јолдашларына вермәк үчүн лазыми тәшәббүс көстәрмир вә буна әһәмијјәт вермирләр. Һалбуки габагчыл тәчрүбә һәвәслә өјрәнилиб, тәтбиг олунан мәктәбләрдә дәрс кејфијјәти дә јахшылашыр, шакирдләрин билик вә вәрдишләринин сәвијјәси тәдричән артыр. Тәәссүф едилмәлидир ки, бу һал бә'зи мәктәбләримиздә мүшаһидә олунмур вә нәтичәдә Азәрбајчан дили фәнни үзрә мүвәффәгијјәт еләгабагкы вәзијјәтдә дә галмагдадыр. Буна көрәдир ки, јенә дә габагда олдуғу кими, икинчи ил бир синифдә галан шакирдләрин әксәријјәти Азәрбајчан дили фәнинин үзәринә дүшүр. Бунун бир нечә сәбәби вардыр. Онлардан ән башлычасы шакирдләрин һәддиндән артыг дәрслә јүклү олмаларыдыр. Мүәллимләримиз чох вахт шакирдләри елә сөзләрин сәһв јазылышында «чәзаландырырлар» ки, о сөзләрин јазы гајдасыны мәнимсәмәк, шакирдләр үчүн чох чәтин олур.

Бурада гаршымыза һаглы бир тәләб чыхыр; о да бундан ибарәтдир. Биз мүтләг һәр синфин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олан бир орфографик минимум мүәјјәнләшдирмәјинчә, шакирдләримиз јенә дә чыхылмаз вәзијјәтдә галачаглар. Әкәр буна, бә'зи мүәллимләримизин шакирдләри грамматика китабларында олан бүтүн тә'рифләри вә мә'луматы, һеч бир һүдуд көзләмәдән (јә'ни, башлыча мәсәләләри икинчи дәрәчәлиләрдән фәргләндирмәдән), әзбәрләмәјә мәчбур етдикләрини дә әлавә етсәк вәзијјәтин ағырлығы даһа да ајдын олар.

Мәктәбдә шакирдләрин дәрс мүвәффәгијјәтинә тә'сир көстәрән әсас вә һәлледичи амил әлбәттә, мүәллимин өз ихтисас фәнинини јахшы билмәсидир. Әкәр мүәллимин билијиндә кәсир варса, ејни заманда о, пис мүәллимсә (јә'ни ушаглары севмирсә, онлара һәссас мүнасибәт бәсләмәклә тәләбкарлығы бирләшдирә билмирсә), онда елә мүәллимин ишиндән нә мүвәффәгијјәт көзләмәк олар! Бах, она көрә дә Азәрбајчан дили мүәллимләри гаршысында дуран башлыча вәзифә һәм өз ихтисасларыны тәкмилләшдирмәк, һәм дә габагчыл мүәллимләрин јахшы тәчрүбәсиндә вә дил методикасына даир јазыл-

Scanned with ACE Scanner

мыш әсәрләрдәки зәнкин елми-методики фикирләри мәнимсәмәк олмалыдыр.

Биз мәнимсәмәк дедикдә, һеч дә башгаларынын фикирләрини механики сурәтдә гәбул етмәк демирик, әксинә, һәмин фикирләри, ишин конкрет шәраитиндән асылы олараг, јарадычы сурәтдә, бөјүк бир мәһарәтлә һәјата кечирмәји нәзәрдә тутуруг.

Габагчыл тәчрүбәни алыб бачарыгла вә јарадычы сурәтдә һәјата кечирмәк, шүбһәсиз, бә'зи мүәллимләримиз үчүн чәтин олур. Әлбәттә, башгасынын тәчрүбәсини механики олараг, алыб һәјата кечирмәк, гәтијјән мәгсәдәујғун бир иш дејилдир. Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллим башгасынын тәчрүбәсини механики сурәтдә өз ишинә тәтбиг етдикдә, чох вахт өз билдијини дә итирир вә ишиндә бөјүк долашыглыг әмәлә кәлир.

Мүәллимин әсил фәалијјәти адәтән, онун дејәчәји дәрс барәдә јахшы фикирләшдији вә өз иши илә гәлбән марагландығы заман јарадычы характер ала биләр. Бурада мүәллим бир мәсәләни—Азәрбајчан дили фәнининин рәнкарәнк вә чохчәһәтли олдуғуну унутмамалыдыр. О, әкәр өз фәнининин бир чәһәти илә марагланыб, башга бир чәһәтини унударса, онда тә'лимин үмуми ишинә зәрәр вермиш олар.

Мәсләһәт көрүлән методики үсуллары вә габагчыл тәчрүбәни өјрәниркән, тә'лимин вәзифәсини дүзкүн билмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәктәб програмында Азәрбајчан дили тәдрисинин вәзифәләри кениш изаһ олунмушдур. Бурада, дил тәдрисиндә дәркетмә вәзифәсини һәлл едиркән, әсас грамматик мәфһумлара (һабелә бә'зи фонетик вә лексик мәфһумлара) јијәләнмәјин башлыча рол ојнадығыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Ејни заманда шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәјә, онларын дил мәсәләләринә даир үмуми көрүш даирәсини кенишләндирмәјә гајғы илә јанашмаг мәсәләсини мүәллим күндәлик ишиндә нәзәрдә тутмалыдыр. Мүәллим Азәрбајчан дилинин зәнкинлијиндән данышаркән характер фактлар көстәрмәли, бә'зи сөзләрин әмәлә кәлмәси тарихинә даир лазыми арајышлар вермәли, мә'насы чәтин анлашылан сөзләри изаһ етмәли, јери кәлдикчә Азәрбајчан дилиндәки бә'зи һадисәләри шакирдләрин мәктәбдә өјрәндикләри башга дилләрдәки һадисәләрлә, мәсәлән: рус дилиндә она охшар чәһәтләрлә мүгајисә етмәлидир.

Дил мәсәләләриндә сырф әмәли вәзифәләрә (јә'ни, шакирдләрдә мүхтәлиф нөвлү вәрдишләр јаратмаг вә онлары тәкмилләшдирмәјә) кәлдикдә, бурада әсас диггәти шакирдләрин нитг инкишафына јөнәлтмәк лазымдыр; бураја: шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, онларда дүзкүн тәләффүз, ифадәли гираәт, рабитәли шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләри јаратмаг, ејни заманда үслуб савады да дахилдир. Унутмамалыдыр ки, шакирдләрин үмуми нитг мәдәнијјәти ашағы сәвијјәдә оларса, бу һал онларын орфографија вә дурғу ишарәләрини мәнимсәмәләринә дә өз мәнфи тә'сирини көстәрәчәкдир.

Јени програмын тәләбләринә ујғун олараг, шакирдләрин һәр васитә илә нитг мәдәнијјәтини артырмаг мәсәләси Азәрбајчан дили дәрсләри гаршысында мүәјјән бир вәзифә гојур: о да һәмин фәннин ајры-ајры бөлмәләри арасында сых бир әлагә јаратмаг мәсәләсидир. Бизим нитгимиздә дилин мүхтәлиф чәһәтләри (лексик, фонетик вә грамматик чәһәтләри) гаршылыглы әлагәдә олур. Бах, һәмин бу гаршылыглы әлагә, дил мәшғәләләриндә өз әксини тапмалыдыр. Хүсусилә морфолокијанын өјрәнилмәсиндә морфолокија илә синтаксис арасында сых әлагә јарадылмалыдыр.

Грамматик мәфһумларын мәнимсәнилмәсиндә әсас јол—һәмин мәфһумлар үзәриндә апарылачаг мәнтиги иш вә онларын мүхтәлиф чалышмаларда әмәли сурәтдә тәтбиг едилмәсидир. Тә'лимдә мәнтиги иш, мәфһумун әһәмијјәтли әламәтләрини ајырмаг, онлары гаршылашдырмаг вә араларында әлагә јаратмаг, әсас әламәти дәрк етмәк демәкдир. Тәдрис заманы шакирдләрә мүрәккәб тә'рифләри мәнимсәдиркән, онлары үнсүрләринә ајырмаг, кечиләнләри системә салмаг вә үмумиләшдирмәк, чыхарылачаг нәтичәләри әсасландыра билмәк (нә үчүн беләдир?), материалы мәнимсәмәк үчүн ону өјрәнмәнин мәгсәдини (бу нә үчүн лазымдыр?) дәрк етмәјин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Шакирдләрдә вәрдиш газандырмағын әсас јолу — мүәллимин изаһатындан сонра апарылачаг мүхтәлиф нөвлү чалышмалардыр. Белә чалышмалара: јазы гајдаларынын јаддә сахланылмасы, онлары јазыда тәтбиг етмәјин шәртләри вә орфографик мәсәләләрин дүзкүн әлдә едилә билмәси үчүн лазым олан ишләрин ајдынлашдырылмасы дахилдир.

Азәрбајчан дилинә аид чалышмалар сечәркән тәхминән ашағыдакы мүлаһизәләри нәзәрә алмаг лазымдыр:

1) сәһвләрин гаршысыны алмаг, онлары ислаһ етмәкдән јахшыдыр (јә'ни, елә етмәлидир ки, вахтында сәһвләрин гаршысы алынсын вә онлары ислаһ етмәјә артыг еһтијач галмасын); она көрә мәктәб тәчрүбәсиндә сәһвләрин гаршысыны алмагла әлагәдар олан чалышмалар, һәмишә илк плана кечирилмәлидир;

Scanned with ACE Scanner

2) шакирдләрлә апарылачаг чалышмаларын ефективлији (тә'сирли олмасы) шакирдләрин фикри фәаллыгларынын дәрәчәси илә тә'јин олунмалыдыр;

3) дил дәрсләри үзрә апарылачаг һәр чүр ишләрдә, ејни заманда бүтүн чалышмаларда вахтдан гәнаәтлә истифадә етмәјә диггәт едилмәлидир.

Бүтүн бу јухарыда көстәрилән әһәмијјәтли методики мәсәләләрә даир, өлкәмизин бир чох мәктәбләринин, хүсусән Липетск, Ленинград, Ростов вә Казан мәктәбләринин көзәл иш нүмунәләри вардыр. Сон заманлар бу саһәдә Бакы вә республикамызын бә'зи мәктәбләриндә дә мүәјјән дөнүш әмәлә кәлмиш, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдрисини јахшылашдырмаг иши хејли чанланмышдыр. Габагчыл мүәллимләрә нүмунә олараг Бакынын 187 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Мир Маһмуд Мир Маһмудову, 190 нөмрәли мәктәбин мүәллими Мәсмә Јүзбашеваны, 31 нөмрәли мәктәбин мүәллими Бөјүкханым Сәмәдованы; Агстафа Ејналлы кәнд мүәллими Абтел Гарајеваны, Варташен Охут кәнд мүәллими Нурпаша Һүммәтову, Салјан шәһәр 2 нөмрәли мәктәб мүәллими Фазил Мәммәдову вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Е'тираф етмәлијик ки, белә мүәллимләр башга мәктәбләримиздә дә вардыр; онларын көзәл иш нүмунәләри, бир сыра јарадычы ишләри методистләримиз тәрәфиндән һәлә дә өјрәнилиб үмумиләшдирилмәмишдир. Һазырда вәзифәмиз, мәктәб габагчылларыны, јенилик јараданлары мүәјјән едиб өјрәнмәк вә онларын тәчрүбәсини кениш јајмагдан ибарәт олмалыдыр.

Дәрс нә чүр гурулмалыдыр? Јахшы вә габагчыл мүәллимләримиз, һәр шејдән әввәл белә бир нәтичәјә кәлмишләр ки, биз тә'лимин көһнә пассив нөвләриндән әл чәкмәдикчә, ушаглары ағыр вә јоручу ев тапшырыгларындан гисмән азад етмәдикчә, дәрси јенидән вә кејфијјәтли гурмаг мүмкүн олмајачагдыр.

Һазырда бир чох мәктәбләримиздә кениш јајылмыш олан, дәрсин комбинә едилмиш (гарышыг) типи, өзүнә мөһкәм көк салмышдыр. Белә дәрсдә тәхминән ашағыдакы схем үзрә мәшғәлә апарылыр: 1) суал-чаваб (кечмиш дәрсин тәкрары); 2) јени дәрсин изаһы; 3) јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси; 4) евә тапшырыг.

Суал-чаваб, јә'ни евә верилмиш дәрсин тәкрары, мәшғәләнин ән чох вахт апаран һиссәсинә чеврилир вә тәхминән дәрс саатынын 40—50 фаизи бу мәрһәләјә һәср олунур. Бунун нәтичәсидир ки, јени дәрсин изаһы мәрһәләсиндә материал тәләсик, бир тәһәр кечилир, мөвзунун гол-будағы сындырылыр, шакирдләрин синифдәки мүстәгил ишинә һәм вахт галмыр, һәм дә әһәмијјәт верилмир; бунлардан башга, јени билији мөһкәмләндирмәк иши чох вахт көрүлмүр вә ишин бүтүн ағырлығы шакирдләрин ев тапшырыглары үзәринә дүшүр.

Әслиндә тә'лим илә билији үзә чыхармаг мәсәләси ваһид вә бир-бири илә сых бағлы просес олдуғу һалда, һазырда бә'зи мәктәбләримиздә истифадә олунан көһнә «комбинә едилмиш» дәрс типи, ону (јә'ни, дәрси) ики мүстәгил просесә ајырыр.

Биринчи просес — билији мүәјјән етмәк (јә'ни, ев тапшырыгларыны јохламаг, сорғу-суал, журнала чавабларын гијмәтини гејд етмәк); мүәллим белә һалларда, шакирдләрин ев тапшырыгларыны нечә вә һансы шәраитдә јеринә јетирдикләрини көрмәдән, һәмин ишдә өзү билаваситә иштирак етмәдән, онларын билијини гијмәтләндирмәли олур. О, билмир ки, шакирд һансы үсулларла, нә гәдәр вахт вә әмәк сәрф едәрәк, бу иши јеринә јетирмишдир; шакирд мүстәгилми ишләмиш вә ја башгасындан көчүрмүшдүр.

Икинчи просес — јени билијин верилмәси (мүәллимин изаһы, нағыл етмәси вә ја мүһазирәсидир). Мүәллим бурада ушаглары өјрәдир, лакин онларын нечә тә'лим алдыгларыны билмир; јә'ни, мүәллим, тә'лим просесиндә ушагларын билијини ашкара чыхара билмир.

Демәк, һәм биринчи, һәм дә икинчи просес тамамланмамыш, битмәмиш галыр.

Ев тапшырыгларыны јохламаг васитәсилә шакирдләрин билијини үзә чыхармаг исә, дәрсин гурулушу вә мүәллимин иш үсулундан даһа артыг бир штампа чеврилир, бир галыб, мөһүр јарадыр ки, бу да тә'лимдә башга, даһа фәал иш үсуллары, башга дәрс типләри ахтарыб тапмаға вә тәтбиг етмәјә имкан вермир.

Мәктәбләримиздә кениш јајылан комбинә едилмиш дәрс типи илә мәшғәлә апардыгда, мүәллим тилсимли бир даирәјә дүшүб һәрләнмәли олур. Онун дәрсини динләјән методист-мүфәттиш, синиф журналыны јохладыгда наразылыг едир ки, шакирдләрдән аз сорушулмуш вә журналда аз гијмәт гејд олунмушдур. Јахуд, һәмин мүфәттиш мүәллимин дәрсини динләдикдә һәјәчанланыб е'тираз едир ки, дәрсдә вахтын чох һиссәси ев тапшырыгларынын тәкрарына һәср олунду; јени изаһ олунмуш дәрс мөһкәмләнмәди, дәрсдә шакирдләрин мүстәгиллији олмады вә с.

Scanned with ACE Scanner

Тәчрүбә көстәрир ки, дәрси көһнә «комбинә» едилмиш типдә гурдугда онун еффективлији (тә'сирлилији) дә чох зәиф олур.

Бүтүн бунлар дәрсләрдә педагокиканын мүһүм бир ганунуну унутмагдан мејдана чыхыр ки, о да «ушаглары јахшы охутмаг вә өјрәтмәк үчүн, онлары јахшы танымаг, билмәк лазымдыр» ганунудур.

Ушагларын тәфәккүрүнү јахшы инкишаф етдирмәдән, онлары мүвәффәгијјәтлә тә'лим етмәк олмаз. Мүшаһидәләр көстәрир ки, IV синифдән (јә'ни, дәрсләр башга-башга фән мүәллимләри тәрәфиндән апарылмаға башлананда сонра), јухары синифләрә догру кетдикчә програмын мүрәккәбләшмәсинә бахмајараг, дәрсдә шакирдләрин фәал иш үсуллары тәдричән пассив үсулларла әвәз олунмаға башлајыр; шакирд дәрси пассив шәкилдә динләјир, пассив сурәтдә мәтнин үзүнү көчүрүр, дәрси механики олараг әзбәрләјир вә с.; бир сөзлә, тәфәккүр просесләри өз јерини даһа чох һафизәјә, јаддаша күзәшт едир; мүәллим бүтүн синифлә ишләмәк үсулундан, бә'зән өзү дә һисс етмәдән, јазы тахтасы өнүндә бир нәфәр шакирдлә ишләмәк үсулуна кечир. О, кет-кедә мүәллимдән мүһазирәчи-мәсләһәтчијә чеврилир.

Бүтүн белә һаллар, мәктәбдә дәрс мүвәффәгијјәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олан башлыча амилләрдир.

Билији мүәјјән етмәклә тә'лим ваһид бир просесдир. Дәрсдә шакирдләрин әмәк вә фәалијјәтинин еффективлијини артырмаг үчүн, билији мүәјјән етмәк просеси илә тә'лим просесини бирләшдирмәк лазымдыр. Габагчыл мүәллимләр анчаг шакирдләрин билијини дәрс просесиндә үзә чыхардыгдан, онларын синифдә мүстәгил ишләрини диггәтлә мүшаһидә етдикдән сонра, дәрсин сонунда журнала һәр шакирдин фәалијјәтинә көрә гијмәт јазырлар. Белә гијмәтә, дәрс мүддәтиндә шакирдин көстәрдији бүтүн фәалијјәтә көрә алдығы гијмәт дә демәк олар. Бу гијмәт, шакирдләрин дәрсдә көстәрдикләри фәалијјәт үчүн ән тә'сирли вә онларда һәвәс ојадычы амилдир; бу амил ушагларын һафизә, мараг вә фәаллығыны гүввәтләндирир. Дәрсдә јолдашларындан керидә галмыш вә «зәиф» адландырдығымыз шакирдләрин формалашмасына һәмин амил хејли көмәк едир; онларда бир тәрәфдән өз гүввә вә бачарыгларына инам јарадыр, о бири тәрәфдән синифдә вә евдә ишләмәк, чалышмаг һәвәси доғурур.

Дәрс заманы вә тә'лим просесиндә шакирдләрин билијини јохламаг, онларын дәркетмә фәалијјәтини инкишаф етдирир вә нәтичәдә ушаглар коллектив ичәрисиндә бүтүн гүввә вә бачарыгларыны көстәрмәјә сә'ј едирләр. Бә'зи мүәллимләр

күман едирләр ки, шакирдләрин билијини дәрс мүддәтиндә көстәрдији фәалијјәтә көрә гијмәтләндирдикдә, онлар артыг евдә ишләмәзләр. Һалбуки тәчрүбә вә мүшаһидәләр бунун әксини көстәрир. Синифдә шакирдин фәалијјәтинә көрә верилмиш гијмәтдән сонра онларда мүәјјән бир һәрәкәт вә сә'ј пә-әмәлә кәлир; онлар һәтта, сабаһкы мәшғәләдә кечиләчәк параграфы вә ја һиссәни евдә дәрсликдән өјрәниб, өз биликләрини нүмајиш етдирмәк вә јүксәк гијмәт алмаг арзусу илә мәктәбә тәләсирләр.

Беләликлә, тә'лим просесиндә ушагларын билијини мүәјјән етмәк мүәллимә өз шакирдләрини даһа јахшы танымаға имкан верир вә о, өз ушагларынын инкишаф етмәсини әјани олараг көрә билир. Белә бир үсул, мүәллимә ибтидаи мәктәбдә олдуғу кими, јухары синифләрдә дә шакирдләри һәмишә фәал вәзијјәтдә сахламага көмәк едир.

Һазырда Липетск вилајәтинин бир чох педагожи коллективләри шакирдләрин тә'лим просесиндә билијини мүәјјән едиб гијмәтләндирмәјә чидди фикир верирләр. Билији мүәјјән етмәклә тә'лим ишини ваһид бир просес кими алан мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, һәмин јени дәрс формасынын гурулушу тәхминән ашағыдакы гајдада олмалыдыр:

1) јалныз јени билији шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн әсас тәмәл ола биләчәк материалы тәкрар етмәлидир (бурада тәкрар шакирдләрин билијини јохлајыб гијмәтләндирмәк мәгсәди илә апарылмалыдыр);

2) мүәллимин рәһбәрлији илә шакирдләр јени материалы мәнимсәмәли, ејни заманда һәмин мәнимсәнилмиш материал јохланылмалыдыр;

3) билијин мөһкәмләндирилмәси просесиндә шакирдләр синифдә мүстәгил ишләмәлидирләр;

4) габагкы дәрсләрдә кечилмиш материал јери кәлдикчә тәкрар олунмалы вә дәринләшдирилмәлидир;

5) бүтүн дәрс мүддәтиндә шакирдләрин билијини үзә чыхармалы вә гијмәтләри журнала гејд етмәлидир.

Јухарыда гејд олунанлардан башга, билији мөһкәмләндирмәјә һәср олунмуш бә'зи хүсуси дәрс формаларындан да әлбәттә, истифадә етмәк мүмкүндүр.

Дәрс заманы вә тә'лим просесиндә шакирдләрин билијини үзә чыхармаг үсулу, һазырда габагчыл мүәллимләр арасында кениш сурәтдә јајылмаға башламышдыр. Шүбһәсиз, бу ишдә һәләлик дәгиг олмајан бә'зи чәһәтләр јох дејилдир. Һазырда бу мәсәләләр практик педагогларла (јә'ни мүәллим-

570—2

Scanned with ACE Scanner

ләрлә) методистләрин биркә әмәјини, әлбир чалышмасыны
тәләб едир.

Ев тапшырыглары һаггында. Шакирдләрин мәшғәлә за
маны, тә'лим просесиндә билијини јохламаг иши; дәрсин еф
фективлијини гат-гат артыра биләр. Бу мәсәләјә шакирдләрин
әмәјини фәаллашдырдыгда вә тәдрисдә даһа сәмәрәли үсул
лардан истифадә етдикдә дә наил олмаг мүмкүндүр. Бунунла
әлагәдар олараг, V—VIII синифләрдә ев тапшырыгларынын
сајыны хејли азалтмаг лазымдыр. Һәтта, бә'зи педагоглар
(мәсәлән, Маскаленко) бу фикирдәдирләр ки, илин сентјабр
вә мај ајларында ушаглара ев тапшырыглары вермәмәк да
олар.

Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, јенә дә бир сыра мәк
тәбләримиздә шакирдләр ев тапшырыглары илә јүкләнир вә
бә'зи мүәллимләр онлара, әсасән ев тапшырыгларына көрә
гијмәт вермәкдә давам едирләр.

Бөјүк педагог К. Д. Ушински вахты илә бу чүр көһнәлијә
тапылыб, јенилији, јени үсуллары гәбул етмәк истәмәјән мүәл-
лимләри «консерватор» адландырмышдыр. Бу, догрудан да
беләдир. Вахты кечмиш көһнә тә'лим үсулларыны атыб, је-
нилик тәрәфдары олан мүәллимләр, дәрс заманы шакирдләрин
билијини үзә чыхармаг кими мүтәрәгги үсула даһа тез ке
чирләр.

Һәмин јениликчи мүәллимләр чох һаглы олараг, шакирд-
ләрин ики ил бир синифдә галмаларынын әсас сәбәбини, мәк-
тәбләримиздә тәтбиг едилән үсулларын нөгсанлы олмасында
вә иш үсулумуздакы гүсурларда көрүрләр. Онлар сүбут едир-
ләр ки, әкәр мүәллимләр дәрс илинин әввәлиндән керилəмәјә
башлајан шакирдләрлә сәмәрәли иш апармаг үсулларыны
тәтбиг етсәләр вә ушаглара фәрди мүнасибәт бәсләмиш ол-
салар, бу ишдә бөјүк дөнүш јаратмаг олар вә кет-кедә ики ил
бир синифдә галанларын сајы мәктәбләримиздә хејли азала
биләр.

☆

Һазырда бир чох мәктәбләримиздә чалышан Азәрбајчан
дили мүәллимләримиз липетсклиләрин сәмәрәли иш тәҹрүбә-
синдән истифадә едәрәк, өз ишләриндә бөјүк дөнүш јаратмаға
башламышлар. Онлар бөјүк әзм вә һәвәслә өз дәрсләрини
тә'сирли етмәјә, дәрси јени гурулушла апармаға вә көһнәлик-
дән узаглашмаға сә'ј едирләр. Белә мүәллимләримизин әксә-
ријјәти шакирдләрә верәҹәкләри мә'луматы дәрсин илк дәги-
гәсиндән башлајырлар. Мүәллим синфә дахил олдугда, синиф
нүмајәндәсинин дәрсә кәлмәјәнләр вә ев тапшырыгларыны је-
ринә јетирмәјәнләр һаггындакы сијаһысы артыг столун үс-

түндә гојулмуш олур. Адәтән мүәллим дејәҹәји дәрси, бүтүн
синфә кичик бир тапшырыг вермәклә башлајыр вә бу тапшы-
рыг (грамматик тәһлил, грамматик тапшырыг, лүғәт үзрә иш
вә с.) шакирдләр тәрәфиндән јазылы сурәтдә јеринә јетири-
лир. Бу заман мүәллим парталарын арасы илә кәзиб, тап-
шырыглары шакирдләрин нечә ишләдијини јохлајыр вә ишин
өһдәсиндән нә чүр кәлдикләрини мүәјјәнләшдирир. Әкәр мү-
әллим шакирдләри јохларкән, онларын әксәријјәти ишин өһ-
дәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмишсә, онда үмуми јохламаја
артыг еһтијаҹ галмыр.

Дәрсин белә башланмасы һәм мүәллимләрә, һәм дә ша-
кирдләрә хош кәлир. Бурада даһа, габаглар «тәшкилати
иш үчүн вахт» адланан һиссәјә еһтијаҹ галмыр, дәрсләрдә ин-
тизам јахшылашыр вә фајдалы тәдрис вахтына да мүәјјән
гәдәр гәнаәт олунур. Белә бир ишин нәтиҹәсиндә шакирдләр
өз вахтларыны чәлдликлә сәфәрбәр етмәјә адәт едирләр; он-
лар артыг билирләр ки, мүәллим, габагларда олдуғу кими,
журналда шакирдләрин адыны охумаға вә дәрсә кәлмәјәнлә-
ри гејд етмәјә, јахуд 15—20 дәгигә ев тапшырыгларыны јох-
ламаға вахт сәрф етмәјәҹәкдир. Шакирдләр ону да јахшы би-
лирләр ки, мүәллим бүтүн синифлә ишләмәли олдуғуна көрә,
дәрсин илк дәгигәләриндән онлардан зеһни әмәк тәләб едәҹәк,
мәшғәләнин әввәлиндән динҹәлмәк һеч кәсә мүјәссәр олмаја-
чагдыр. Шакирдләр белә ишә һәвәслә гошулурлар. Мүәллим
синфә дахил олдугда онлары дәрсә һазыр вәзијјәтдә көрүр
вә беләликлә дә тә'лим иши елә илк дәгигәләрдән башланыр
ки, буну да дәрсин илк мәрһәләси адландырмаг олар.

Әлбәттә, белә һалларда һәддиндән артыг «чәлдлик јахуд
сүр'әтлилик» көстәрмәјә о гәдәр дә еһтијаҹ јохдур. Бә'зи мү-
әллимләр синфә дахил олар-олмаз, шакирдләр һәлә ајаг үстә
икән, тәләсик тапшырыглар вермәјә башлајыр вә буну «гәнаәт
едилмиш санијә» адландырырлар. Әлбәттә бу, артыг һədди
ашмаг вә ифрата вармагдыр. Һалбуки мүәллим чох сакит
вә тәмкинлә синфә дахил олмалы, ушагларла саламлашмалы
вә мүтләг дәрсдә көрүләҹәк ишин мәгсәдини онлара хәбәр вер-
мәлидир.

Дәрсин икинчи мәрһәләси адәтән материалын тәкрарына
һәср олунмалыдыр. Бу да мүхтәлиф формаларда апарыла би-
ләр: чәтин сөзләрин (лүғәтләрин) јаздырылмасы, мәтнин шәк-
лини дәјишмәк үзәриндә иш, дәрсликлә ишләмәк вә с. Бурада
ән мүһүм шәрт һәмин ишдә бүтүн синфин иштирак етмәси-
дир; мүәллим исә шакирдләрә рәһбәрлик етмәли вә онларын
фәалијјәтини нәзарәт алтына алмалыдыр. Бурада мүһүм ҹә-
һәтләрдән бири дә мүәллимин һәмин мәрһәләни (јә'ни, дәр-

Scanned with ACE Scanner

син икинчи мәрһәләсини) чох узатмамасы вә дәрсликдән истифадә едиркән шакирдләри материалы механики сурәтдә тәкрарламаға јол вермәмәсидир.

Бундан сонра јени материалын өјрәнилмәси кәлир. Бурада мүәллим чалышмалыдыр ки, габагларда олдуғу кими, мүәллимләр мүһазирәчиләрә, шакирдләр исә пассив динләјичиләрә чеврилмәсинләр. Башга сөзлә, мүәллимләр узун-узады изаһатларла шакирдләри јоруб тәнкә кәтирмәсинләр.

Мүәллим јени материалын мәнимсәнилмәсиндә шакирдләри даһа чох фәаллашдырмаға наил олмалыдыр. Онун изаһаты чох гыса, јығчам вә ајдын олмалы; мүсаһибәләри исә шакирдләрин тәфәккүрүнү һәрәкәтә кәтирмәли вә фәаллашдырмалыдыр.

О, дәрсликдәки материалы мәнимсәмәк үчүн шакирдләрә мүстәгиллик вермәлидир. Әлбәттә, бу иш шакирдләрдән мүәјјән вәрдиш тәләб едир, белә вәрдиш дә бирдән-бирә дејил, тәдричән әлдә едилә биләр. Одур ки, бу иш мүәллимдән чох вахт, һәм дә бөјүк сә'ј тәләб едир.

Мүәллим әввәлчә, шакирдләрә дәрсликдәки мәти үзәриндә нечә ишләмәји, орадан биринчи дәрәчәли әһәмијјәти олан мәсәләләри нечә ајырыб, икинчи дәрәчәлиләри атмағы, јахуд јадда нәји сахламаг вә нәләри анчаг нәзәрә алмағы вә с. мәсәләләри изаһ етмәлидир.

Үмумијјәтлә, дәрсликлә мүстәгил иш вәрдиши даһа тез әлдә едилир; бурада шакирдләр мәтни јадда сахламагдан даһа артыг, ону фәал сурәтдә дәрк етмәјә башлајыр вә бу ишә чох һәвәслә јанашырлар. Дәрслијин бир нечә параграфыны шакирдләрин мүстәгил сурәтдә мәнимсәдикләринә наил олан мүәллим, синифдә һөкм сүрән фәал ишин вә там сакитлијин шаһиди олур, шакирдләрин симасында исә дарыхмаг вә лагејдлик әламәтини дејил, онларын кәркин ишләмәләрини, дүшүнчә вә фикирләринин изләрини көрә билир.

Һазырда габагчыл Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри тә'лими дәрсин биринчи дәгигәсиндән башламаға, һәр дәрсдә грамматиканын мүәјјән бир бөлмәсини тәкрар етмәјә, материалын дәгиг, ајдын вә мәнтиги изаһ олунмасына, изаһатдан сонра шакирдләрин мүстәгил иш апармаларына хүсуси диггәт јетирирләр.

Дәрси бу чүр јенидән гурдугда гаршыја бә'зи чәтинликләр чыха билир; һәмин чәтинликләрдән бири дә дәрсдә материалын изаһындан башлајыб, јарадычылыға доғру кедән јолдур; јә'ни дәрси елә гурмаг лазымдыр ки, мәшғәләнин сонуна доғру шакирдләр аз да олса мүәјјән бир јарадычы иш көрә билсинләр.

Дәрсин бу моментиндә, јә'ни дәрсин сонуна доғру апарылан јарадычы ишдә, мүәллим вә шакирдләр мүәјјән чәтинликләрә раст кәлирләр. Бунун бир нечә сәбәби вардыр. Әввәлән, мүәллимләр дәрсин вахтыны дәгиг сурәтдә өлчүб-бичмәдикләриндән, ајры-ајры мәрһәләләр бә'зән, узана билир вә нәзәрдә тутуландан даһа чох вахт апарыр. Икинчи, бә'зи мүәллимләр өз изаһатларында һәлә дә артыг сөзләр ишләтмәкдән, «узунчулугдан» јаха гуртара билмирләр. Үчүнчүсү, елә мүәллимләр дә вардыр ки, онлар кечилмиш материалы шакирдләрин зеһниндә тәкрар-тәкрар möһкәмләндирмәјә адәт етмишләр. Јә'ни онлар, дәрсдә мүәјјән гүввә вә вахт сәрф едиб, шакирдләрә өјрәтдикләри материалы бир даһа, јенидән хатырламағы тәләб едир вә кечилмиш гајда-гануна даир чалышмалар апарырлар ки, бүтүн бунлар бир чох һалларда вахтын һәдәр кетмәсинә сәбәб олур.

Беләликлә, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин әсас вәзифәси, дәрс үчүн ајрылмыш вахт бүдчәсиндән гәнаәтлә вә сәмәрәли истифадә етмәк, мәшғәләләрдә еффективлији артырмаг, шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијини тәшкил етмәк, дәрсләри јени гурулушла апармаға вә көһнәликдән узаглашмаға наил олмаг вә нәһајәт, габагчыл тәчрүбәни јарадычы сурәтдә һәјата кечирмәклә өз ишләриндә әсаслы дөнүш јаратмагдан ибарәт олмалыдыр.

Јалныз бу јолла һәрәкәт едиб, көстәрилән тәләбләри јеринә јетирдијимиз заман биз, мәктәбин јенидән гурулмасыны, онун һәјатла әлагәсини вә бу саһәдәки габагчыл тәчрүбәни јарадычылыгла һәјата кечирә биләрик.

Scanned with ACE Scanner

А. АЛМӘММӘДОВ,
филоложи елмләр намизәди.

БӨЈҮК ИНГИЛАБЧЫ-ДЕМОКРАТ Т. Г. ШЕВЧЕНКО
(Анадан олмасынын 150 иллији мүнасибәти илә)

Т. Г. Шевченко өз тәрчүмеји-һалында јазмышдыр ки, «мәним һәјатымын тарихи вәтәнимин тарихинин бир һиссәсини тәшкил едир». Бу доғрудан да белә иди. Т. Г. Шевченко 47 иллик өмрүнүн јалныз он үч илини азадлыгда, галаныны исә әсарәт алтында, салдатлыгда хүсуси режим вә нәзарәт алтында кечирмишдир.

Халгынын талеји Шевченконун өз тәһкимчи талејинә бәнзәдијиндән бөјүк шаир буну тезликлә баша дүшмүш, бүтүн шүурлу һәјатыны, рәссам фырчасыны, шаир гәләмини доғма Украјнанын азадлығына һәср етмишдир.

Т. Г. Шевченко 1814-чү ил мартын 9-да Кијев губернијасынын Моринтса кәндиндә тәһкимли кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. Доггуз јашында анасыны, он бир јашында атасыны итирән Шевченконун ушаглыг илләри ағыр кечмишдир.

Ушаглыг илләриндән елмә, халг маһны вә нәғмәләринә, рәсм чәкмәјә хүсуси һәвәс көстәрән Шевченко, ејни заманда характеринин мүстәгиллији илә дә башга јашыдларындан сечилирди.

Он беш јашында икән Шевченко мүлкәдар П. Енгелгардтын јанында нөкәрлијә гәбул олунур вә елә һәмин ил өз ағасы илә Вилно шәһәринә кедир. Ағасы илә Русијаны кәзән Шевченко 1831-чи илдә Петербурга кәлир. Мәһз Петербургда Т. Шевченконун дүнјакөрүшү, ичтимаи-сијаси бахышы формалашыр, бир рәссам вә шаир кими исте'дады там мә'насы илә мејдана чыхыр.

Өз нөкәринин рәссамлыға түкәнмәз һәвәсини көрән мүлкәдар, Шевченкону, билијини артырмаг үчүн Петербург рәссамы В. Ширјајевин е'малатханасына верир. Ширјајевин јанында Шевченко рәссамлыг сәнәтини өјрәнир, өзүнүн бир сыра көркәмли рәсм әсәрләрини јарадыр. Енгелгардтын портретини (1833), «Намә'лум галын» (1834) вә башга портретләрини чәкир.

Шаир кими Шевченко бир гәдәр кеч формалашыр. Онун үмумијјәтлә јетишмәсиндә, формалашмасында мүәллими К. Брјулловун бөјүк ролу олмушдур. Шевченко онун е'малатханасында рәссамлыгла јанашы, дүнја әдәбијјаты классикләринин әсәрләри илә дә таныш олмушду.

О заманкы Петербургун гајнар мүһити Шевченкоја да өз тә'сирини көстәрир. Шевченко хүсусилә әдәбијјатын вә инчәсәнәтин габагчыл рус вә Украјнанын ичтимаи фикри инкишафындакы ролуну баша дүшүр. Өзүнүн илк ше'рләриндән башлајараг Шевченко Украјна әдәбијјатында јени јол ачан, даһи бир шаир кими чыхыш едир.

Шевченконун бүтүн һәјаты вә бәдии јарадычылығы әзилән Украјна халгы вә онун талеји илә бағлыдыр. Шевченко өзү өлүмүндән бир гәдәр әввәл бу мүнасибәтлә јазмышды ки, «мән бүтүн бәдәним вә нәфәсимлә бәдбәхт халгымын оғлу, онун доғма гардашыјам».

1839-чу илдә Шевченко өзүнүн илк китабыны чапа һазырлајыр. Чәмиси сәккиз ше'р вә поемадан ибарәт олан бу китаба шаир халг мүғәнниси—**кобзар** адыны вермишди. «Кобзар» 1840-чы илин әввәлиндә чапдан чыхыр вә тез бир заманда әдәби тәнгидин диггәтини өзүнә чәлб едир.

Шевченконун јени бөјүк һәчмли әсәри 1841-чи илдә ајрыча китабча һалында Петербургда нәшр едилән «Гајдамаклар» адлы тарихи поемсы иди.

Поеманын јазылмасы үчүн шаирин 1768-чи ил гајдамаклар үсјанынын иштиракчысы, јүз јашлы бабасынын сөһбәтләри дә кениш материал вермишди.

«Гајдамаклар» поемасында Шевченко илк дәфә олараг Украјна әдәбијјатында әсәринин гәһрәманы олараг шанлы-шөһрәтли кетман вә атаманлары дејил, халг ичәрисиндән чыхмыш диләнчилик вә јетимликлә бөјүмүш Јарема Галајданы сечмишдир.

1841-чи илдә Шевченко рус дилиндә «Никита Гајдај» адлы драмыны јазмышды. Әсәр тамамилә бизә кәлиб чатмамышдыр. Буна бахмајараг, әсәрин 1842-чи илдә чап олан бир һиссәси үмумијјәтлә фикир сөјләмәјә һагг верир. Пјесдә әсасән вәтәнпәрвәрлик вә азадлыг мүбаризәси проблемләри гојулмушдур.

1843-чү илдә Шевченко рус дилиндә «Назар Стодолја» пјесини јазыр. Бу әсәр јалныз Шевченконун өлүмүндән сонра чап олунмуш, 1877-чи илдә илк дәфә Москвада Малы театрда тамашаја гојулмуш, сонра рус вә Украјна театрларынын репертуарларына möһкәм дахил олмушдур.

Scanned with ACE Scanner

1843 — 1847-чи илләр Шевченко јарадычылығынын икинчи дөврү сајылыр. Бу илләрдә онун ингилаби-демократик дүнјакөрүшү артыг тәкмилләшир. 1843-чү илин јазында о, Украјнаја кедир, Кијев, Полтава, Чернигов губернијаларыны кәзир. Бу сәјаһәти заманы Шевченко тәһкимли кәндлиләрин ачыначаглы вәзијјәтләрини өз көзләри илә көрүр, кәндлиләрин өз мүлкәдар агаларына гаршы артан нифрәт вә гәзәбинин шаһиди олур.

Рус достларынын васитәсилә Шевченко һәлә Петербургда икән Радишшев вә декабристләрин ингилаби фикирләрини өјрәнмишди. Украјнаја кәлдији вахт Шевченко орада јашајан декабристләрлә јахындан таныш олур. Бу јахынлығын нәтичәсиндә Шевченко дворјан ингилабчыларын идејалары, декабрист шаирләрин јарадычылығы һаггында даһа мүфәссәл мә'лумат ала билир.

1845-чи ил мартын 22-дә Шевченко рәссамлыг академијасыны битирир вә академија шурасынын гәрары илә азад һүгуглу рәссам адыны алыр. Бу әлбәттә, дүнәнки тәһкимли кәндли олан рәссамын вә еләчә дә онун мүәллимләринин түкәнмәз севинчинә сәбәб олмушду. Һәмин илин јазында Шевченко өз хаһишинә көрә рәссамлыгла мәшғул олмаг мәгсәди илә Украјнаја көндәрилмиш вә 1847-чи илә гәдәр бурада галмышды.

Бөјүк демократ Украјнада олдуғу вахт ушаглыг илләриндән шаһиди олдуғу тәһкимчи инсанларын сонсуз гүссә вә кәдәрләрини, һәр аддымбашы инсан шәхсијјәтинин тәһгир олдуғуну бир даһа көрмүш, һәмјерлиләрини тәһкимчилик вә мүтләгијјәт гурулушуна гаршы ингилаби мүбаризәјә чағырмыш, мүлкәдар вә руһаниләри ифша едәрәк, кәндлиләр арасында тәблигат апармышды.

Украјнада оларкән Шевченко Кијевин көркәмли кәнч елм вә инчәсәнәт хадимләри илә јахынлашмыш вә кизли ингилаби чәмијјәтә дахил олмушду. Чәмијјәтдә ингилаби-демократик чәрәјана Шевченко башчылыг едирди. Бу заман Шевченко рус вә Украјна халгларыны ингилаба чағыран, бәдии чәһәтдән ән көзәл әсәрләрини јарадырды. Онун «Гафгаз», «Јуху», «Ишчи гадын» вә башга әсәрләри бу нөгтеји-нәзәрдән даһа гијмәтли вә ингилаби әһәмијјәтә малик иди.

1847-чи ил апрелин 5-дә Кијев јахынлығында Шевченко һәбс едилир. Ејни вахтда чәмијјәтин башга үзвләри дә дикәр јерләрдә тутулур. Ахтарыш заманы Шевченконун бир сыра ше'рләри әлә кечмишди.

Шевченко истинтагда өзүнү чох мәрд апармыш, һеч кими әлә вермәмишди. Онун кизли чәмијјәтин үзвү олдуғу сүбут

едилмәсә дә жандарм Шевченкону ән горхулу дүшмән һесаб етмишди.

Жандарм идарәсинин чара вердији мә'луматда Шевченконун үсјанкар, арагарышдыран ше'рләр јаздығы вә чәсарәти һәддини ашдығына көрә онун чох чидди бир чани олдуғу көстәрилирди. Она көрә дә Шевченконун он ил мүддәтинә салдат көндәрилмәси һаггында гәрарын үстүнә император I Николај өз әли илә јазмышды: «ше'р јазмаг вә шәкил чәкмәји гадаған етмәклә чидди нәзарәт алтында сахлансын».

Һәмин илин јајында жандармын мушајиәти илә Шевченко Оренбурга кәтирилир, орадан да Орск галасына көндәрилир.

Вәтәни арзулајан шаир гүрбәтдә јашамагданса, вәтәндә өлмәји үстүн тутур. Шаир Украјнанын мешәләрини, тәпәләрини јад едир, ораны чәннәт адландырыр. О јазыр:

Өмрүм дар дахмада кечир зилләтдә.
Дахмачыг истәрдим мән дә чәннәтдә
О чәннәт Днеприн саһилидир, аһ...
Мән һәсрәт чәкирәм о јерчин, аллаһ!
Нә олар, дәрдими о јерлә бөлсәм,
О јердә јашасам, о јердә өлсәм.

(Тәрчүмә С. Рүстәминдир).

Лакин шаирин кәләчәјә мөһкәм инамы вар. О. «Бахт» адлы ше'риндә зүлмәтин сону күнәшли күнләр олачағыны хәбәр верир.

1850-чи илин јазында забитләрдән бири Шевченконун әмри поздуғуну хәбәр верир. Шаир јенидән һәбс едилир. Ахтарыш заманы Пушкинин, Лермонтов вә башга јазычыларын китабы әлә кечир. Нәһајәт, һәмин илин пајызында Шевченко Каспи дәнизинин шәрг саһилинә, Новопетровск истеһкамына көндәрилир вә үзәриндә фөвгәл'адә чидди нәзарәт гојулур. Шаир једди ил бу галада галыр. Новопетровскда Шевченко әзүнүн нјирмијә гәдәр повестини јазыр. Бунлардан јалныз доггузу бизә кәлиб чатмышдыр.

Биринчи Николајын өлүмү илә Шевченконун азад олмаг үмиди артыр. Лакин бөјүк ингилабчы шаирин азад олмасы үчүн Русијанын габагчыл адамларынын, шаирин бир чох достларынын хаһишини II Александр јеринә јетирмир. Әввәлки кими Шевченко вә башга рус ингилабчылары сүркүнләрдә чүрүмәкдә идиләр. Әфв едилмәк үчүн II Александра тәгдим едиләнләрин сијаһысындан шаирин ады позулмушду. Достлары вә мәсләкдашлары ики ил чалышдыгдан сонра 1857-чи илин 21 ијулунда азад олунмасы рәсми олараг шаирә билдирилмишди. Август ајында Шевченко Новопетровскдан

Scanned with ACE Scanner

һазырлајан араларда да Нижни-Новгорода (индики Горки шәһәринә) калмышды. Новгородда Шевченкоја мә'лум олур ки, онун мәркәзә кетмәси гадаган едилмишдир. Бир мүддәт бурада галдыгдан сонра достлары шаирин Петербурга кетмәсинә иҹазә ала билирләр.

Петербурга кедәркән Шевченко бир гәдәр Москвада дајанмыр. Шаир москвалылар тәрәфиндән сәмими гаршыландығыны, һәмчинин онун ше'рләринин һүсн-рәғбәтлә охундуғуну көрүр. Петербурга кәлдикдән сонра Шевченко дөврүнүн габагчыл журналы «Современник»ин әмәкдашлары, журналын әтрафында топлашан јазычыларла, һәмчинин ингилаби-демократларын рәһбәри Н. Г. Чернышевски илә таныш олур.

Чернышевски илә шәхсән танышлығы Шевченконун ингилаби-азадлыг һәрәкаты һаггындакы тәсәввүрүнү даһа да кенишләндирир. О, мүасир рус әдәбијјатыны диггәтлә өјрәнир. Добролјубов, Некрасов, Толстој, Островски кими дөврүнүн көркәмли сималары илә таныш олур.

Өз нөвбәсиндә Шевченко «Кобзар»ын 1860-чы илдә чыхан үчүнҹү чапындан бир нүсхәсини Лондонда фәалијјәт көстәрән Кертсенә көндәрмишди. Бөјүк мүтәфәккирин портретини чәкмишди. Күндәлијиндә дә Кертсен һаггында сәмими гејдләр етмишди.

Өлмәз Кобзарын бөјүк планлары варды. О, чох истәјирди ки, ингилаби-демократик идејаларын органы олан бир Украјна журналы тәшкил етсин. 1861-чи илдә Шевченко халг мәктәбләри үчүн «Буквар јужнорусскиј» адлы дәрслик бурахмышды, башга дәрсликләр һаггында да фикирләширди. Лакин алоҝлу трибун, мүтәфәккир шаир ингилаби вә әдәби фәалијјәтинин гајнар чағында 1861-чи ил мартын 10-да өз е'малатханасында үрәк ифличиндән вәфат етмишди. Шаирин васијјәтинә әмәл едиләрәк сонралар гәбри Украјнаја көчүрүлмүш, Ганев јахынлығында Днепр чајынын уча бир саһилиндә басдырылмышдыр.

Шевченконун өлүмү Үмумрусија ингилаб ҹәбһәси үчүн ағыр бир итки иди. Шаир вә ингилабчы, мүтәфәккир вә рәссам Тарас Шевченко дүнја мәдәнијјәтиндә һаглы олараг көркәмли јерләрдән бирини тутур. Она көрә дә Шевченконун әдәби ирси бүтүн совет халглары тәрәфиндән севилә-севилә өјрәнилиб халгын малы олмушдур.

Мухтар ГАСЫМОВ,
досент.

М. Ә. САБИРИН ИЧТИМАИ-СИЈАСИ КӨРҮШЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Бөјүк халг шаири Мирзә Әләкбәр Сабир дөврүнүн көркәмли ичтимаи хадими, габагчыл мүәллими вә журналисти иди.

1905-чи илә гәдәр Сабир, бир маарифпәрвәр кими чыхыш едәрәк, хошбәхтлијин әсасыны елмдә вә маарифдә көрүрдү, ҹәмијјәтдә баш верән ичтимаи һадисәләрин сијаси маһијјәтини лазыми гәдәр дәрк едә билмирди. Сабирин јарадыҹылыг фәалијјәтиндә ингилаби дөнүш мәһз 1905-чи илдән башламышдыр.

Азәрбајҹанын габагчыл зијалылары, о ҹүмләдән Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Мирзә Әләкбәр Сабир вә башгалары ҹәсарәтлә бу ингилаба гошулуб, өз мүгәддәратларыны халгын мүгәддәраты илә бағладылар. Бу ингилабын јетирмәси олан ингилабчы шаир Мирзә Әләкбәр Сабир, Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә ингилаби сатиранын әсасыны гојду. Онун јарадыҹылыг фәалијјәтинин ән парлаг вә сәмәрәли дөврү мәһз «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак етдији 1906 — 1911-чи илләр олмушдур. Шаирин јетишмәсиндә «Молла Нәсрәддин» журналы бөјүк рол ојнамышдыр. Бу журнал Сабирин арзусуна, истәјинә вә идејасына ујғун иди. Сабир 1906 — 1911-чи илләрдә һәмин журналын ән фәал иштиракчысы олуб, өз сијаси мәзмунлу сатирик ше'рләри илә чыхыш етмишдир.

«Молла Нәсрәддин» журналы М. Ә. Сабирин јетишмәсиндә әсас рол ојнадығы кими, М. Ә. Сабир дә өз нөвбәсиндә «Молла Нәсрәддин» журналынын ролуну вә нүфузуну галдырмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, М. Ә. Сабирин вәфатындан сонра журнал да зәифләмәјә вә әввәлки мөвгејини итирмәјә башлады. Мәһз буна көрә дә М. Ә. Сабири «Молла Нәсрәддин» журналындан ајырмаг мүмкүн олмадығы кими, «Молла Нәсрәддин» журналыны да М. Ә. Сабирдән ајырмаг олмазды.

1905-чи ил ингилабынын күчлү тә'сири алтында мејдана кәлмиш «Молла Нәсрәддин» журналы өз сәһифәләриндә бу ингилабын идејаларынын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә апармышдыр.

Scanned with ACE Scanner

1905-чи ил ингилабы Сабирә гүввәт вә чәсарәт верди. О ингилаби сатирик ше'рләри илә кеһнә, әдаләтсиз монархија гурулушуна вә һаким синифләрин зүлмүнә гаршы барышмаз мүбаризәјә киришди, јохсуллуға, ачлыға, варлы синифләрин тә'гибинә бахмајараг, чәмијјәтин бүтүн хәстәликләрини чәсарәтлә сатира атәшинә тутмаға башлады.

О заман Азәрбајчанда феодализмин галыглары, орта әср вәһшиликләри, чәһаләт вә наданлыг, биабырчы вәһши адәтләр һөкм сүрүрдү. Белә бир шәраитдә бу орта әср галыгларыны кәскин сатира атәшинә тутан М. Ә. Сабир кими ингилабчы демократларын да јетишмәси објектив олараг зәрури иди.

М. Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә кими ингилабчы-демократлар өз синфи мәншәләринә көрә јохсул кәндли ичәрисиндән чыхмышдылар. Онларын дүнјабахышы, фәһлә вә јохсул кәндлиләрин дүнјабахышы иди. Онлар буржуа-демократик ингилабынын бүтүн мәсәләләриндә ајры-ајры мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг, болшевикләр партијасы тәрәфиндә дурурдулар. Демәли, М. Ә. Сабир дә Мирзә Чәлил кими һәм фәһләләрин вә һәм дә јохсул кәндлиләрин мәнафејини тәрәннүм едән бөјүк демократ олуб, шәһәр вә кәнд јохсулларынын азадлығы уғрунда мүбаризә апаран ингилабчы халг шаири иди.

Бу ишдә Сабир дә өз «Бејнәлмиләл» адлы ше'ри илә болшевикләр партијасы чәбһәсиндә дурараг, уча сәслә дејирди:

Ики јолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдијар,
Әсрләрлә өмр едиб сүлһ ичрә булмушкән гәрар.
Фитнеји-иблиси-мәл'ун олду накаһ ашикар...
Көр чәһаләтдән нә шәклә дүшдү вәз'и-рузикар.
Гәтлү гарәт, бишумару шәһрү гәрјә тарималр...
Әл'аман. бу фитнејә чарә гыл еј пәрвәрдикар.
Еј сүхәнданан, бу күнләр бир һидајәт вәгтидир;
Үлфәтү үнсијјәтә даир хитабәт вәгтидир[1].

Сабир ермәни вә Азәрбајчан халгларыны чаризмин төрәтдији бу фитнәкарлыға сон гојмаға, дүшмәнчилији унудуб, достлуг мүнасибәтләрини мөһкәмләндирмәјә вә һәр ики халгын үмуми дүшмәни олан чаризмә гаршы биркә мүбаризә апармаға чағырырды.

М. Ә. Сабир зүлмә, әсарәтә дөзән, башына кәтирилән бүтүн мүсибәтләрин сәбәбини «гәзадан», «аллаһдан» көрән диндар, авам кәндлиләри тәнгид едәрәк јазырды:

Јетәркән залымын зүлмү сәнә дөврү гәзадән бил.
Чатаркән әмирин зәчри-ону сејри-сәмадән бил.
Өзүн өз ичзинә баис олуркән мәсавадән бил.
Бу мәш'умијјәти биканәдән көр, ашинадән бил.
Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр ејлә.
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә![1]

М. Ә. Сабир, фитнәкар руһаниләрә инаныб, һәр чүр зүлмә дөзүб, сәбр едәнләри дә кәскин сатира атәшинә тутурду:

Зүлм ејләсә хан илә бәј ачлара,
Вермәсә пул пуллу да мөһтачлара,
Рәһм олунмазса јалавачлара,
Чаны чәһәннәм, дүшә јамачлара.
Бунлар үчүн тәнк еләмә һөвсәлә!
Говзама башын, чочуғум, сәбр елә![2].

М. Ә. Сабир «Даш гәлбли инсанлары нејләрдин илаһи» адлы мәшһур әсәриндә (1908-чи ил) феодалларын зүлмүнә дөзән кәндлиләри тәнгид едәрәк, дејирди: торпаглар, әкинләр, бағлар, бостанлар, сулар, иш һејваны, тохум сизин олдуғу һалда, кечә-күндүз зәһмәт чәкиб, газанан да сиз олдуғунуз һалда, нә үчүн бу мүфтәхор бәјләр, ханлар сизин мәһсулунузу әлиниздән алыб, сизи ачлыға, диләнчилијә мәһкум етсинләр? Нә вахта кими сиз бу ағаларын зүлмүнә дөзәчәксиниз?

Бағын, әкинин хејрини бәјләр көрәчәкмиш,
Төхм әкмәјә деһганлары нејләрдин, илаһи.
Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүнкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи.

М. Ә. Сабир тәкчә фәһлә вә кәндлиләрин ингилаби чыхышларыны көстәрмәклә кифајәтләнмәмишдир. О, һәм дә сијаси дөвләт вә чәмијјәт гурулушу һаггында мүсбәт фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Шаир монархија гурулушуну гара иртичанын истинадкаһы, азадлығын, тәрәггинин дүшмәни, зәһмәткешләрин чәллады һесаб едирди. Русијада, Иранда вә Түркијәдәки мүтләгијјәт үсули-идарәсинә гаршы барышмаз мүбаризә едирди.

Шаир мәшрутәли монархија гурулушу әлејһинә дә чыхырды. О, Русијада II Николајын, Иранда Мәммәдәли Мирзәнин, Түркијәдә Султан Әбдүлһәмидин вә'д етдикләри јарымчых мәшрутәни тәнгид едирди.

М. Ә. Сабир буну «Османлылар алданмајын, аллаһы севәрсиз» адлы мәшһур әсәриндә даһа ајдын шәрһ едирди. Мәммәдәли Мирзә, Султан Әбдүлһәмид ингилаб һәрәкатын-

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», сәһ. 301, 1960.

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», сәһ. 217.
[2] Јенә орада, сәһ. 117.

Scanned with ACE Scanner

дан горхараг, дәфәләрлә Гур'ана анд ичиб, мәшрутә вә едирләр. Лакин ингилаб һәрәкаты сакитләшән кими, мәшру тәчиләр үзәринә һүчума кечәрәк, онлардан интигам алыр мәшрутәни ләғв едирдиләр.

Русијада чар II Николај да белә етмишди. Бу һадисәлә рин чанлы шаһиди олан М. Ә. Сабир Түркијә халгыны д Русија вә Ирандакы тәчрүбәдән дәрс алмаға вә сајыг олмаг чағырды:

Бир вәгтдә бизләр дә олуб хүррәму хәндан,
Сандыг ки, вербләр бизә һүррийјәти-вичдан,
Шүкүр етдик, адамчыглар олуб дахили-инсан...,
Өвладымызы сахламадыг ханәдә пүнһан»[1].

М. Ә. Сабир «һүррийјәт» дедикдә ону, «демократик рес публика» кими баша дүшүрдү. О јазырды:

Ким ки, инсаны севәр,—ашиги һүррийјәт олур,
Бәли һүррийјәт олан јердә дә инсанлыг олур[2].

М. Ә. Сабир һүррийјәти, демократик республиканы азад лығын, инсан лајагәтинин әсас шәрти һесаб едирди. О, ел демократик гурулуш тәләб едирди ки, орада зүлм вә әсарә јох едилсин, зәһмәткешләрин бүтүн демократик тәләбләри һәјата кечирилсин, зүлмкарлар чәзаландырылсын вә онларын әмлакы халга верилсин. Бүтүн зәһмәткешләрин сечиб-сечил мәк һүгугу, мәтбуат, сөз, јығынчаг азадлығы, тәһсил, ишлә мәк вә истираһәт һүгуглары тә'мин едилсин, белә чәмијјәтдә гадынлар азад олсунлар.

М. Ә. Сабир бөјүк вәтәнпәрвәр иди. О, өз өлкәсини абад өз халгыны азад вә хошбәхт вә мәдәни көрмәк истәјирди. О, вәтәнин вә халгын азадлығыны, хошбәхтлијини вә тәрәггиси ни зәһмәткешләрин биркә мүбаризәсиндә көрүрдү.

Һүнәр олдур ки, бир бөјүк әмәли
Едәсән һәлл мин сүбут илә,
Кишиләр һиммәти дағи гопарыр,
Киши ол, даг гопар һәмијјәт илә![3].

М. Ә. Сабир јенилик тәрәфдары олмуш вә јенилик тә лиғатчылары олан халг мүәллимләринин бүтүн тәшәббүслә рини сәмими гәлбдән мүдафиә етмишди. О, 1907-чи илдә мү әллимләр гурултајынын ишинә чидди әһәмијјәт верәрәк, ја мышды:

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», сәh. 123.
[2] Јенә орада, сәh. 97.
[3] Јенә орада, сәh. 353

Тәшкил едәчәкләр кишиләр мәктәби-нисван,
Гызлар охујуб чүмлә шәрәфдар олачагдыр.
Һәр шәһрдә бир мәктәби-сән'әт ачачаглар.
Оғланлар алыб һәндәсә, ме'мар олачагдыр.
Тәтбиг едәчәкләр јазыны шивеји-түркә,
Сибјан да сүһуләтлә хәбардар олачагдыр.
Тәсниф олунуб тазә күтүб түрк дилиндә,
Һәр кәс охујуб елмлә бидар олачагдыр[1].

Бу, бөјүк шаирин ирәли сүрдүјү мәдәни гуручулуг програмы иди. О, бу програм уғрунда да мүбаризә апарырды. Сабир милләтин әхлагыны позан, наданлыға, чәһаләтә, авамлыға вә көһнә чиркин-зәрәрли адәтләрә гаршы, чәмијјәтин азадлығына, тәрәггисинә мане олан, орта әсрлик гајдаларына, көһнәлијә гаршы барышмаз мүбаризә едирди.

М. Ә. Сабир ејни заманда милләт адындан данышан, лакин өз чибини, өз газанчыны, вәтәндән вә халгдан јүксәк тутан хаин либераллары, икиүзлү, сатгын буржуа-милләтчи зијалыларыны да сатира атәшинә тутараг, ифша едирди. Бу вәтән хаинләри белә дејирдиләр:

Тикмә, кәнар ол, көзүмә милләти!
Нејләјирәм, милләти, миллијјәти?!
Олду башым дәнк, дәјиш сөһбәти,
Аз сөлә милләт белә, һүммәт белә!
Мән фәгәт өз әмрими саманларам,
Хејрим үчүн аләми виранларам.
Мән нә чәмаәт, нә вәтән анларам.
Јанса вәтән, батса чәмаәт белә!»[2].

М. Ә. Сабирин тәләб етдији һүррийјәт (демократик республика) зәһмәткешләрин демократик һөкумәти олмалы иди. О, белә бир гурулуша наил олмаг јолуну халгын биркә мүбаризәсиндә көрүрдү. Демократик республиканын гуручулары, идарәедичиләри дә мәһз зәһмәткеш халг күтләләри, јә'ни фәһләләр, кәндлиләр вә тәрәггипәрвәр зијалылар олмалы иди.

Маариф вә мәдәнијјәтин дүшмәнләри олан мүртәче руһаниләр:

Јашамаг истәр исәк дәһрдә әмнијјәт илә,
Елмә, фәннә, үдәбајә бахалым нифрәт илә,
Ујалым фитнәләрә әлдәки вәһшијјәт илә,
Јаталым бәстәри-гәфләтдә узун мүддәт илә[3]

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», сәh. 80.
[2] Јенә орада, сәh. 80.
[3] Јенә орада, сәh. 187.

Scanned with ACE Scanner

дејә, маарифә гаршы чыхыб, чәһаләти, авамлығы вә наданлығы тәблиғ едирдиләр. Зәһмәткешләри зүлмә, әзијјәтә дөзмәјә вә һаким синифләрә табе олмаға чағырырдылар.

Маашын таки тәнк олду, әнис ол, дәрду мөһнәтлә,
Бош ол, суст ол, үмидин гәт' гыл, јар ол әталәтлә,
Буну тәгдирә нисбәт вер, јаша даим рәзаләтлә,
Һәвадә сејр едән инсана бахма чешми-гејрәтлә
Бурах кәсби, унут сә'ји, јапышма карә, сабр ејлә!
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә сәбр ејлә![1].

дејә, руһаниләр халгы сусмаға, зүлмә, әсарәтә дөзмәјә вә сәбр етмәјә, бу дүнја не'мәтләриндән әл чәкиб өз үмидләрини ахирәт дүнјасына бағламаға чағырырдылар.

Нә билирсән һәлә сән сәһнеји-рө'јада нә вар?!
Әһли-заһир нә ганыр аләми-мә'нада нә вар.?!
Һәр нә вар-хабдә вар, јохса бу дүнјада нә вар.?!
Јахшы јат, гол-ганад ач, уч көр о мә'вада нә вар?!
Һәззи-рө'ја илә мәшғул-мәнам олмалыјыз!
Јашамаг истәр исәк сырф авам олмалыјыз![2].

М. Ә. Сабир исә елми, маарифи һәмишә динә гаршы гојурду.

Елм илә олур һүсули-иззәт,
Елм илә олур нүфузи милләт[3],
Елм олдуғу јердә оламаз дину дәјанәт,
Дин мәсәләси чәһл тәгазасы дејилми?[4].

Инсанлар азад олдугда, онларын елм вә мәдәнијјәти артдыгда, дин дә өз әһәмијјәтини итирәчәк, руһаниләрин фырылдағы ачылачаг, бнабыр олуб күтләләрин көзүндән дүшәчәкләр.

Дин кедәр, мәзһәб кедәр, гәдри итәр моллаларын,
Чарәји-әмри-мүсәлман етмәли бунлар сора[5].

дејә, дин хадимләри горхуја дүшүр. Дини сахламаг үчүн әксингилабын гучағына атылыр, елм вә маариф хадимләринә гаршы ачыг һүчума кечир, чәһаләтин, наданлығын, гара иртичанын истинадкаһы олурлар.

Бөјүк халг шаири М. Ә. Сабир дин хадимләринин шәхсиндә ислам дининин әсасларына зәрбә вурду, о, динә гаршы мүбаризәни зәһмәткешләрин синфи мүбаризәси — ингилаб һәрәкаты илә бағлајырды.

М. Ә. Сабир Чәнуби Азәрбајчан халгынын мүгәддәраты илә даһа дәриндән марагланырды. О, Сәттар ханын башчылығы илә өз азадлығы угрунда мүбаризә апаран Чәнуби

[1] М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», сәһ. 217.
[2] Јенә орада, сәһ. 178.
[3] Јенә орада, сәһ. 323.
[4] Јенә орада, сәһ. 283.
[5] Јенә орада, сәһ. 151.

Азәрбајчан халгына јахындан көмәк едирди. Онун ше'рләри мүсәнкәрләрдә ингилаби маһны кими охунурду вә гәһрәман мүчаһидләри, фәдаиләри мүбаризәјә даһа да руһландырырды.

М. Ә. Сабир вә башга молланәсрәддинчиләр Иран вә Чәнуби Азәрбајчанда ингилаб һәрәкаты дөврүндә (1905—1911-чи илдә) чох бөјүк рол ојнамышлар. Ингилабчыларын гәһрәманлығыны, онларын мүвәффәгијјәтләрини тәбрик едиб, нөгсанларыны исә тәнгид етмишләр. Башга молланәсрәддинчиләр кими М. Ә. Сабир дә ингилабчыларын гаршысында: Мәммәдәли шаһы јыхыб, демократик республика е'лан етмәк, феодализм гурулушуну ләғв едиб, торпаг мәсәләсини һәлл етмәк, өлкәнин инкишафы вә мүдафиәси үчүн әмәли тәдбирләр көрмәк, халгын вәзијјәтини јахшылашдырмаг, елми, мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк, мәчлисдән вә дөвләт апаратындан мүлкәдарлары, руһаниләри, ганичән тачирләри говуб, өлкәнин вә дөвләтин идарәсини халгын өз әлинә вермәк вә с. кими демократик вәзифәләр гојурду.

М. Ә. Сабир Јахын вә Орта Шәргдә ингилаби-демократик идејаларын јајылмасында, ингилабчы-демократларын јетишдирилмәсиндә, јени әдәби мәктәбин јарадылмасында, ингилаби-демократик мәтбуатын инкишафында чох бөјүк рол ојнамышдыр.

М. Ә. Сабирин әсил јарадычылыг фәалијјәти 1905—1911-чи илләрдә олмушдур. Бу гыса бир дөвр әрзиндә М. Ә. Сабир даһа бөјүк иш көрмүшдүр. О, ән гијмәтли ингилаби әсәрләрини мәһз бу дөврдә јазмыш вә «Молла Нәсрәддин» журналында нәшр етдирмишдир. Бу, бүтүн синифләрин, сијаси партијаларын сијаси сималарыны мејдана чыхарыб, тәчрүбәдән кечирән ән мүрәккәб бир дөвр иди. Русијада биринчи халг ингилабыны боғдугдан сонра гара иртича баш галдырды. Демократлара гаршы гаракүруһчуларын һүчумлары даһа да күчләнмәјә башлады. Белә ағыр илләрдә бөјүк Сабир өз идејасында, өз мәсләкиндә мөһкәм дурараг, чаризмә, Шәрг истибдадларына, бәјләрә, ханлара, мүфтәхор руһаниләрә, капиталистләрә, дини мөвһумата, чәһаләт вә наданлыға гаршы мүбаризәдән кери чәкилмәди. О, ингилабчы-демократија, милли-азадлыг бајрағыны јүксәкләрә галдырды, Азәрбајчан халгынын да башыны учалтды.

Јалныз Совет һакимијјәти, Коммунист Партијасы вә азад совет халглары бу әзәмәтли шаирин гәдрини билди вә онун сәсини учалтмаға имкан верди. Сабир ирсини кениш халг күтләләринин һәгиги малы етди.

570—3

Сүлејман ӘҺМӘДОВ.

I—II СИНИФЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРИН РАБИТӘЛИ НИТГИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Ана дили програмларында һәр синиф үзрә шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк үчүн хүсуси саатлар ајрылмышдыр. Әкәр мүәллим програмын рабитәли нитг бөлмәсиндә олан һәмин саатлардан бачарыгла истифадә етсә, кәләчәкдә шакирдләр өз фикирләрини дүзкүн, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгла ифадә етмәк бачарыгына јијәләнмиш олар лар.

Рабитәли нитг үзрә апарылан ишләр о заман јахшы нәтичә верәр ки, орада шифаһи вә јазылы нитгдән ејни дәрәчәдә истифадә едилсин.

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински демишдир: «Бизим мәктәбләрдә демәк олар, һәмишә унудулур ки, ана дили мүәллиминин үзәринә шакирдләрин анчаг јазылы нитгини дејил, һәм дә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк вәзифәси дүшүр. Бундан әлавә унудулур ки, јахшы јазылы нитг башлыча олараг јахшы шифаһи нитгин вә ја һеч олмазса, јахшы фикри нитгин үзәриндә әсасланыр» (Ушински, «Сечилмиш педагожи әсәрләри», Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 224—225).

Демәк, ифадә вә иншаларын мүвәффәгијјәтлә ичра едилмәси үчүн шакирдләрин шифаһи нагыл етмәләринә хүсуси фикир верилмәлидир. Шакирдләрин шифаһи нитгинә хүсуси әһәмијјәт верән мүәллим, рабитәли нитгин инкишафы саһәсиндә хејли мүвәффәгијјәтләр әлдә едә билир. Белә мүәллимләр шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишафына биринчи синфин илк күнләриндән башлајырлар.

I синиф. Биринчи синифдә тәдрис илинин илк вахтларында шакирдләрин рабитәли нитги үзрә апарылан ишләр шифаһи характер дашыјыр. Бу заман бә'зи ушаглар утанчаглыг көстәрәрәк шифаһи сурәтдә нагыл сөјләмәкдә фәал иштирак етмирләр. Белә һалларда шакирдләрин шифаһи нагыл сөјләмәләрини тәшкил етмәк үчүн шәкил ән јахшы васитәдир. Шәкли бу мүһүм хүсусијјәтини мәшһур рус педагогу К. Д. Ушински изаһ едир вә јазыр ки, «әкәр сиз, бир сөз гопармаг чәтин олан синфә дахил олурсунузса, шәкил көстәрмәјә башлајын, о заман синиф дилләнәчәкдир; ән вачиб чәһәт дә будур ки, ушаглар сәрбәст вә чәтинлик чәкмәдән дилләнәчәкләр»[1].

Тәчрүбәли мүәллимләр биринчи синиф шакирдләринин
шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк үчүн тәкчә шәкилдән де-
јил, синифдәки мүхтәлиф әшјалардан вә мүсаһибә дәрсләрин-
дән дә истифадә едирләр. Бакынын 190 нөмрәли мәктәбинин
мүәллими Исмајылова синифдәки әшјалардан истифадә едә-
рәк, шакирдләрин шифаһи нагыл сөјләмәләрини белә тәшкил
едир. О, јазы тахтасыны көстәрәрәк, ашағыдакы суаллары
верир:

— Бу нәдир?
— Јазы тахтасынын рәнки нечәдир?
— Ону нәдән һазырламышлар?
— Јазы тахтасы бизә, нә үчүн лазымдыр? вә с.

Мүәллим белә мүсаһибәни әввәлчә коллектив сурәтдә тәшкил едир, сонра исә шакирдләрдән бирини јазы тахтасынын гаршысына чағырараг данышдырыр.

Тәдрис илинин әввәлиндә белә мәшғәләләрин тәшкили
шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәклә бәрабәр,
онларын лүғәт еһтијатыны да зәнкинләшдирир. Бу заман ша-
кирдләр бир тәрәфдән синифдәки әшјаларын адларыны өјрә-
нир, дикәр тәрәфдән исә онларын әһәмијјәтини дәрк етмиш
олурлар.

Биринчи синифдә шакирдләрин шифаһи нитгини инки-
шаф етдирмәк үчүн мүсаһибә дәрсләриндән дә истифадә олу-
нур. Мүсаһибә дәрсләринин әһәмијјәтини профессор А. Абдул-
лајев белә изаһ едир: «Шакирдләр һәр шејдән әввәл данышыг
нитгини өјрәнмәли, ону анламалы вә һәмин данышыгда иш-
тирак етмәји бачармалыдырлар. Буна көрә мүсаһибә дәрслә-
ри ана дили тә'лиминдә әсас јерләрдән бирини тутмалыдыр»[2].

Бу чәһәтдән Бакынын 44 нөмрәли мәктәбинин мүәллими
Ш. Әлизадәнин биринчи синифдә апардығы мүсаһибә дәрслә-
ри чох сәчијјәвидир. О, мүсаһибә дәрсләрини шакирдләрин
күндәлик ишләри илә әлагәли сурәтдә апарыр. Шакирдләри
әмәли нитгә һазырламаг мәгсәди илә апарылан бу чүр мүса-
һибәни мүәллим ја дәрсин әввәлиндә, ја да сонунда тәшкил
едәрәк, тәдрис или мүддәтиндә давам етдирир.

Програмын тәләбинә көрә биринчи синиф шакирдләри тәдрис илинин икинчи јарысындан е'тибарән ифадә јазмағы

---

[1] К. Д. Ушинский, Избр. педагогические соч. Учпедгиз. 1939, стр. 157.

[2] А. Абдуллајев, «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», Азәртәдрисиәшр, 1962, сәһ. 154.

вә шәклә әсасән 3—4 чүмләлик кичик һекајәләр тәртиб етмәји бачармалыдырлар. Лакин, апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр биринчи синифдә ја шакирдләрә тамамилә ифадә јаздырмырлар, ја да чох олса бир-ики ифадә јаздырмагла кифајәтләнирләр. Һалбуки ибтидаи синифләрин ана дили програмында дејилир: «I—II синифләрдә һәр рүбдә азы 3 ифадә, 3 инша, III—IV синифләрдә исә 2 ифадә, 3 инша јаздырылмалыдыр»[1].

Габагчыл мүәллимләримиз шакирдләр кифајәт гәдәр јазыб охумаға башладыглары күндән онлары ифадә јазы үчүн һазырлајырлар. Белә ки, дәрс илинин икинчи јарысына гәдәр «Әлифба» китабында кечилән һәр дәрсә аид бир-ики суал тәртиб едилир вә шакирдләрин һәмин суаллара јазылы сурәтдә чаваб вермәләри тәшкил олунур. Һәмчинин, дәрс илинин икинчи јарысында апарылан илк ифадәнин өзү дә ифадә јазыја һазырлыг мәшғәләси характери дашымалыдыр. Мәсәлән, Бакынын 190 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Исмајылова дәрс илинин икинчи јарысында апардығы илк ифадә јазы ишини ашағыдакы кими тәшкил етди. О, шакирдләрин «Ана дили» китабларында олан «Мәним анам» һекајәсиндән ашағыдакы парчаны ифадә јазы үчүн мүәјјәнләшдирди:

«Анам заводда ишләјир. О, һәмишә тапшырығы вахтындан әввәл јеринә јетирир. Јахшы ишләдијинә көрә анама орден вердиләр. Јолдашлары кәлиб анамы тәбрик етдиләр».

Мүәллим мәтни шакирдләрә охујур. Мәтнин мәзмуну вә орада олан һадисәләрин ардычыллығы шакирдләр үчүн ајдын олдугдан сонра, мүәллим тахтаја ашағыдакы суаллары јазды:

— Анам һарада ишләјир?
— О, һәмишә тапшырығы нечә јеринә јетирир?
— Јахшы ишләдијинә көрә анама нә вердиләр?
— Јолдашлары кәлиб нә етдиләр?

Бу суал-чавабдан сонра мүәллим шакирдләрдән бирини јазы тахтасына чағырды. Һәмин шакирд суаллары охуду вә она чаваб верди. Галан шакирдләр исә диггәтлә гулаг асдылар. Чаваб дүзкүн олмадыгда онлар әлләрини галдырыб, јолдашларынын сәһвини дүзәлдирдиләр. Бундан сонра икинчи шакирд галдырылыр. Һәмин шакирдә тапшырылыр ки, һәр суалы өз-өзүнә охујуб, она учадан чаваб версин. Сонра мәтни мүәллим тәрәфиндән бир дәфә дә охунур вә шакирдләрә тапшырылыр ки, суаллара јазылы чаваб версинләр.

[1] Ибтидаи синифләр үчүн тәртиб едилмиш програм, 1963, сәһ. 17.

Рабитәли нитгин инкишафы үчүн апарылан ишләрин ән јүксәк формасы иншалардыр. Ибтидаи мәктәбин ана дили програмында дејилир:

«Рабитәли нитг саһәсиндәки ишләр (ифадә вә инша) тамамилә практики характер дашымалы, мүнтәзәм апарылмалы вә шакирдләрдә мүстәгиллијин тәдричән артмасы нәзәрдә тутулмалыдыр»[1]. Програмын бу тәләби бә'зи мәктәбләрдә јеринә јетирилмир. Ибтидаи мәктәбин I синфиндән башлајараг шакирдләрин инша јазмаларына наил олмаг лазымдыр. Илк дәфә инша јазмаг үчүн шәкилдән истифадә етмәк јахшы нәтичә верир. Шәкли ушаглар әјани сурәтдә көрүр вә орада тәсвир олунан һәр һансы һадисә һаггында өз фикирләрини дејә билирләр.

Биринчи синифдә шакирдләрә дәрс илинин икинчи јарысындан башлајараг, шәкил әсасында инша јаздырмаг олар. Шәкил үзрә апарылан инша заманы мүәллим мүәјјән һадисәни әкс етдирән бир нечә шәкилдән истифадә едә биләр. Бакынын 190 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Исмајылова шәкил үзрә илк иншаны ашағыдакы кими тәшкил едир. О, јазы тахтасындан бир шәкил асыр. Шәкилдә јашыл бир мешә тәсвир олунур. Мешәдә үч нәфәр ушаг вар. Ушагларын бири оғлан, икиси гыздыр. Онларын әлиндә сәбәт вар. Мүәллим шакирдләрә тапшырыр ки, шәклә диггәтлә бахын, орада көрдүјүнүзү сиздән сорушачағам. Шакирдләр бир-ики дәгигә мүстәгил сурәтдә шәклә бахдыгдан сонра, шәклин мәзмунуна аид ашағыдакы кими мүсаһибә апарылыр:

— Сиз шәкилдә нә көрүрсүнүз?
— Мешәдә нечә нәфәр ушаг вар?
— Онлар мешәдә нә едирләр?

Бу гајда үзрә шәклин мәзмуну шакирдләр үчүн ајдынлашдырылдыгдан сонра, мүәллим шакирдләрә тәклиф едир ки, кәлин ушагларын һәрәсинә бир ад верәк. Шакирдләр гызлара Лејла вә Раја, оғлана исә Камил адыны верирләр. Шәкил үзрә бу шифаһи һазырлыг иши гуртардыгдан сонра мүәллим јазы тахтасына ашағыдакы суаллары јазыр:

1. Шәкилдә илин һансы фәсли тәсвир олунур?
2. Лејла, Раја вә Камил һара кедирләр?
3. Онларын әлләриндә нә вар?
4. Ушаглар мешәдән нә дәрирләр?
5. Сонра онлар һара гајыдырлар?

Мүәллим һәр суалын чавабыны бир шакирддән сорушур.

[1] Ибтидаи синифләр үчүн тәртиб едилмиш програм, 1962, сәһ. 17.

Scanned with ACE Scanner

Бүтүн чаваблары јазы тахтасына јаздыгдан сонра, бир-ики шакирд чаваблары охујур. Сонра мүәллим јазы тахтасындакы чаваблары позур вә шакирдләрә тәклиф едир ки, шәклә бахараг, суаллара әсасән, көрдүкләринизи јазын. Дәрсин сонунда шакирдләр шәкил үзрә беш чүмләдән ибарәт кичик бир рабитәли мәтн јазмыш олдулар.

Биринчи синиф шакирдләринин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк үчүн ејни һадисәни әкс етдирән бир нечә (серија) шәкил үзрә инша јаздырмаг иши дә чох әһәмијјәтлидир. Бу чүр инша јазылар тәдричән шакирдләри кәләчәкдә мүстәгил план тәртиб етмәк ишинә һазырламыш олур.

Лакин, биринчи синифдә серија шәкил үзрә апарылан инша заманы шакирдләрдән һәр бир шәкил әтрафында бир нечә чүмлә сорушмаг дүзкүн дејил. Тәчрүбәли мүәллимләр серија шәкил үзрә апардыглары илк инша заманы иши елә тәшкил едирләр ки, шакирдләр һәр шәклә аид бир чүмлә дүзәлтсинләр. Мәсәлән, Бакынын 44 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Ш. Әлизадә серија шәклә әсасән илк иншаны ашағыдакы кими тәшкил едир.

О, мүәјјән етдији шәкли јазы тахтасындан асыр. Орада үч шәкил вар. Биринчи шәкилдә бир нәфәр мәктәбли јујунур, икинчи шәкилдә столун әтрафында отуруб сәһәр јемәјини јејир, үчүнчү шәкилдә исә әлиндә сумка мәктәбә кедир. Шакирдләр шәклә бахдыгдан сонра, орадакы ушаға Ариф адыны верирләр. Мүәллим һәмин шәклә әсасән ашағыдакы кими мүсаһибә апарыр:

— Биринчи шәкилдә Ариф нә едир?
— **Ариф јатағындан галхараг јујунур.**
— Бәс икинчи шәкилдә Ариф нә едир?
— **Икинчи шәкилдә Ариф сәһәр јемәјини јејир.**
— Сонра о һара кедир?
— **Сәһәр јемәјиндән сонра о, мәктәбә кедир.**

Мүәллим шакирдләрин дедикләри чүмләләри јазы тахтасына јазыр. Шакирдләр һәмин чүмләләри охудугдан сонра дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Серија шәклә әсасән апарылан бу чүр иншалар кетдикчә чәтинләшдирилир. Сонралар иш елә тәшкил олунур ки, серијадан олан һәр шәклә аид шакирдләр ики-үч чүмлә јаза билирләр.

II синиф. Биринчи синифдән фәргли олараг, икинчи синифдә шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә апарылан мәшғәләләр заманы мүстәгиллијә даһа

чох јер верилмәлидир. Буна көрә дә јахшы олар ки, мүәллим рүблүк, јахуд, иллик програм материалыны планлашдыраркән, ифадә вә инша үчүн ајрылмыш саатлар заманы конкрет олараг, һансы мәтн, һансы шәкил вә ја һансы екскурсијадан истифадә едәчәјини өз планында көстәрсин.

Бакынын 132, 190, 44, 7 вә саир мәктәбләриндә икинчи синиф мүәллимләри ифадә јазы мәшғәләләриндән дүзкүн истифадә едәрәк, шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишафы үчүн хејли ишләр көрүрләр. Бу чәһәтдән 7 нөмрәли мәктәбин II синиф мүәллими Мәммәдованын «Гарангуш вә сәрчә» һекајәси әсасында апардығы ифадә јазы характерикдир.

Һәлә һекајә охунмаздан әввәл, мүәллим мүсаһибә јолу илә ушагларын гарангуш вә сәрчә һаггында олан тәсәввүрләрини кенишләндирир. Бу мәгсәдлә мүәллим синфә кәтирдији гарангуш вә сәрчә шәкилләрини шакирдләрә көстәрир. О, мәтни бир дәфә шакирдләрә охујур. Сонра јазы тахтасында ашағыдакы суаллары јазыр:

1. Гарангуш нә тикмишди?
2. Сәрчә нә етди?
3. Гарангушлар сәрчәни јувадан нечә говдулар?

Мүәллим бу суаллара әсасән мәтни бир-ики нәфәрә нағыл етдирди. Мәтн бир дә охундугдан сонра, шакирдләр јазы тахтасындакы суаллар әсасында ифадәни јазмаға башладылар.

Икинчи синифдә дәрс илинин әввәлләриндә ифадә јазынын планы мүәллим тәрәфиндән верилдији һалда, дәрс илинин сонларында исә план мүәллимин көмәклији илә коллектив сурәтдә шакирдләр тәрәфиндән тәртиб едилмәлидир. Јахшы олар ки, шакирдләр тәрәфиндән тәртиб едиләчәк ифадә мәтнинин планы, шакирдләрин ана дили китабларындакы һекајәләрдән көтүрүлсүн. Бу мәтнләр синифдә охунаркән мүәјјән һазырлыг ишләри апарылдығындан, шакирдләр белә мәтн үзрә план тәртиб едәркән чәтинлик чәкмирләр.

Шакирдләрә коллектив сурәтдә илк дәфә план тәртиб етдирмәк ишини 190 нөмрәли мәктәбин мүәллими Б. Мәммәдова «Гуш дәнлији» һекајәси үзрә ашағыдакы кими тәшкил етди. О, әввәлчә гышда гушларын вәзијјәтини, онларын дән ахтармаларыны шакирдләрә хатырлатдыгдан сонра, онлара билдирди ки, инди китабыныздан «Гуш дәнлији» һекајәсини охујаг. Мүәллим әввәлчә, һекајәни бүтөвлүкдә бир дәфә охуду. Сонра һекајә абзас-абзас охунду. Шакирдләр абзаслара башлыглар вердиләр. Нәтичәдә һәмин һекајә үчүн ашағыдакы кими бир план тәртиб олунду:

Scanned with ACE Scanner

1. Елдарла гартопу ојнамағымыз.

2. Зибанын гушлар үчүн дәнлик гајырмағы тәклиф етмәси.

3. Дәнлијин ағачдан асылмасы.

Һекајә һәмин плана әсасән нагыл едилдикдән сонра, шакирдләр ифадә јазыја башладылар. Биринчи синифдә олдуғу кими, икинчи синифдә дә шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк үчүн истифадә олунан ән мүһүм мәшғәләнөвләриндән бири дә иншалардыр.

Икинчи синифдә дәрс илинин әввәлләриндә апарылан иншалар, тәхминән, биринчи синфин сонларында апарылан иншалар кими тәшкил едилмәлидир. Лакин, кетдикчә шакирдләрин мүстәгиллији тә'мин олунмалыдыр.

Бә'зән икинчи синиф шакирдләринә инша үчүн елә үмуми мөвзулар верилир ки, онлар һәмин мөвзуларын өһдәсиндән кәлмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мәсәлән, икинчи синиф шакирдләри мөвсүм характери дашыјан «Јаз», «Јај», «Пајыз» вә «Гыш» кими мөвзулар һаггында сәрбәст вә ардычыл фикир дејә билмирләр. Лакин тәчрүбәли мүәллимләр һәмин үмуми мөвзулары хырдалајараг онлары ајры-ајры кичик мөвзулар шәклиндә шакирдләрә вермәклә, иши хејли асанлашдырырлар.

Мөвсүм характери дашыјан иншаларын апарылмасы саһәсиндә Бакынын 190 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Мәммәдованын иш тәчрүбәси даһа сәчијјәвидир. Мүәллим дәрс илинин икинчи јарысында «Илк гар» мөвзусу әсасында шакирдләрә инша јаздырмағы нәзәрдә тутмушдур. Одур ки, «Ана дили» китабында верилән «Гыш фәслиндә», «Гыш», «Гарын хејри», «Мәктәбли вә гыш», «Дәчәл гыш» вә с. һекајә вә ше'рләри кечәркән, илк гарын јағмасы вә ушагларын гышда мәшғул олдуглары әсас ојунларын тәсвиринә хүсуси фикир верир; һәтта, Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәмин һекајәләрдән мүәјјән чүмләләри сечдириб шакирдләрин дәфтәрләринә јаздырыр вә онлардан грамматик тәмринләр кими истифадә едир. Бу иш шакирдләрин һәмин мөвзуну јазмаларыны даһа да асанлашдырыр.

Дикәр тәрәфдән исә мүәллим илк дәфә гар јағаркән шакирдләрин мүшаһидәләрини тәшкил едир. Беләликлә, шакирдләр һәм мүшаһидә, һәм дә китабларындан охудуглары һекајә вә ше'рләрдән алдыглары тәәссүрат әсасында инша үчүн верилмиш мөвзуну јазырлар.

Икинчи синифдә апарылан иншаларын мөвзуларынын бир гисми дә ичтимаи һадисәләрдән вә бајрамлардан көтүрүлүр. Бу чүр иншалар да мөвсүм характери дашыјан иншаларда кими апарылыр. Мәсәлән, 7 нөмрәли мәктәбин мүәллимә К. Мәммәдова «Биз Мај бајрамыны нечә кечирдик» мөвзусунда апардығы инша јазыны ашағыдакы кими тәшкил етди.

Мүәллим әввәлчәдән, шакирдләрә билдирди ки, бир нечә күндән сонра «Биз Мај бајрамыны нечә кечирдик» мөвзусунда инша јазачағыг. Одур ки, бајрам шәнликләриндә көрдүкләринизи јадынызда сахлајын.

Шакирдләр 1 Мај шәнлијиндә иштирак едирләр, ејни заманда ана дили китабларындакы «Бир мај нүмајиши» һекајәчијини охујурлар. Сонра мүәллим шакирдләрә һәмин мөвзуда инша јазы верир. Онларын инша јазыларындакы ардычыллығы тә'мин етмәк мәгсәди илә мүәллим тахтада инша үчүн ашағыдакы планы јазыр:

1. Мај сәһәри.
2. Мәктәбин һәјәтиндәки шәнлик.
3. Нүмајишдә көрдүкләримиз.

Мүәллим планын һәр бир маддәсини бир нәфәр шакирдә данышдырыр. О, иши елә тәшкил едир ки, шакирдләр һәр маддәјә аид ики-үч чүмлә демәклә, фикирләрини ифадә едирләр. Бу шифаһи һазырлығдан сонра шакирдләр нүмајиш заманы көрдүкләри һадисәләрдән вә ана дили китабларындан охудуглары һекајәдән алдыглары тәәссүрат нәтичәсиндә иншаны јазырлар.

Ичтимаи һадисәләрә, ингилаби бајрамлара һәср едилмиш мөвзуларда јазылан иншалара шакирдләр даһа артыг мараг көстәрирләр. Белә иншалар дәрсликдәки һекајә вә ше'рлә әлагәли сурәтдә апарылдыгда даһа јахшы нәтичә верир вә шакирдләри әмәли нитг үчүн даһа јахшы һазырламыш олур.

Scanned with ACE Scanner

һ. БАЛЫЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди.

ФЕ'Л БӘҺСИНИН ТӘДРИСИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ АПАРЫЛАЧАГ ҮСЛУБИЈЈАТ ИШЛӘРИ.

Сон заманлар истәр рус, истәрсә Азәрбајчан методист вә мүәллимләри шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдириб, лазыми сәвијјәјә галдырмаг үчүн јоллар ахтармагa чидди фикир вермәкдәдирләр. Фикримизчә, «Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинә диггәти артыраг» адлы мәгаләдә («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1963-чү ил, II бурахылыш, сәһ. 5) мүәллифин ашағыдакы сөзләри мүәллимләрин үрәк сөзләрини ифадә едир:

«Кәлин бу вахта гәдәр грамматика тә'лиминдә өзүнә јер тутмуш өлү, чансыз схоластикадан бирдәфәлик әл чәкәк, мәктәбләримизә јүксәк нитг мәдәнијјәти кәтирәк, нитгимизин тәкмилләшмәсинә диггәти артыраг, шакирдләримизә һәм грамматиканы, һәм дә үслубијјаты өјрәдәк. Елә едәк ки, милләрлә шакирдләримиз инша јазмаг истәдикдә, ону шаблон (басмагалыб) шәкилдә дејил, рәнкарәнк вә зәнкин нитг васитәләри илә ифадә едә билсин».

Һәгигәтән, шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәјә наил олмағын ән дүзкүн јолу, онлара дилимизин практик характерли үслуб нормалары барәдә мә'лумат вермәк олмалыдыр. Мәшһур мүасир рус үслубијјатчысы профессор А. Јефимов көстәрир ки, грамматика дилләдүзкүн давранмағы өјрәдир. Дүзкүн данышмаг вә јазмағы өјрәтмәк исә анчаг үслубијјатын вәзифәсинә дахилдир.

Бә'зи габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләримиз, програм вә дәрсликләримиздә лазыми материалларын верилмәмәсиндән бахмајараг, шакирдләрә дилимизин практик характерли үслуб нормаларына даир мә'лумат вермәји дә унутмурлар. Лакин һәләлик мүәјјән бир васитәнин олмамасы үслуб мәсәләләринин грамматик материалын өјрәнилмәси илә әлагәләндирмәкдә чәтинлик төрәдир. Она көрә дә биз бу мәгаләдә мүмкүн гәдәр фе'л бәһсинин тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләрә өјрәдилмәси мүмкүн олан практик характерли бә'зи үслуб нормаларындан данышачағыг.

Мөвчуд «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат» програмында фе'л бәһсинин тәдриси илә әлагәдар олараг, нитги инкишаф етдирәчәк мәсәләләрин өјрәдилмәси демәк олар ки, нәзәрдә тутулмамышдыр.

Фе'л бәһсини тәдрис едәркән шакирдләрин диггәтини үслубун тәләбинә көрә бир шәхсә аид олан һәрәкәтин башга шәхсә хас олан форма илә, бир замандакы ишин, дикәр заман формасында ифадә едилмәсинә чәлб етмәк лазымдыр. Бу чәһәтдән ајры-ајры шәхсләрә аид олан иш вә ја һәрәкәтин мүхтәлиф формаларда ифадә олунмасыны арашдырмаг әһәмијјәтлидир.

Данышанын һәрәкәтинин ифадәси. Биринчи шәхсә аид олан һәрәкәт бә'зән нитгин тә'сирини артырмаг вә ја һәр һансы башга бир мүнасибәтлә икинчи, үчүнчү шәхсә аид шәкли әламәтлә ифадә едилир. Ашағыдакы парчалары нәзәрдән кечирәк:

«— Нә едим, нә чарә гылым? Һәркаһ үзүнә **ағ оларсан**, дејәрләр ки, Өмәр дәли олубдур, **олмазсан, галарсан** јана-јана». (Н. Нәриманов).

«Сабаһдан ахшамадәк, ахшамдан сабаһадәк арвад кими кәрәк алачығын ичиндә **отурасан**! ...Әкәр гоншуна кетмәк **истәсән** дә кәрәк анчаг чылпаг ләзкиләрин үстүнә **кедәсән**». (М. Ф. Ахундов).

Бу парчаларда, данышан (биринчи шәхс—Өмәр вә Һејдәр бәј) өзүнә аид олан иши икинчи шәхсә мәхсус һәрәкәт формасында вермишдир. Әлбәттә, бурада биринчи шәхсә аид олан һәрәкәт онун өз шәхс шәкилчиси илә верилән формасынын мә'на хүсусијјәти илә ејни дејилдир вә ола да билмәз. Бурада өзүндән бәһс едән Өмәр вә Һејдәр бәј биринчи шәхсә мәхсус һәрәкәтдән үмумиләшмиш бир шәкилдә, санки бүтүн биринчи шәхсләрә мәхсус бир шәкилдә бәһс етмишдир.

Бә'зән дә данышан өзү барәдә кәнар адам кими чыхыш едир. Јә'ни өз һәрәкәтини үчүнчү шәхсә мәхсус шәкли әламәтли сөзлә ифадә едир. Мәсәлән: «Сизә ана дилиндә дејирләр! Сиздән хаһиш едирләр! (дејирәм, хаһиш едирәм әвәзиндә)».

Јахуд «мән һәлә өлмәмишәм» әвәзиндә:

«Дедим:—Новрузәли һәлә өлмәјибдир ки, сән онун ағасынын кағызыны апарасан» (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бу чүмләләрдәки иш вә һәрәкәтин биринчи шәхсә аид олдуғу ајдындыр. Лакин бу ади бир шәкилдә дејил, кәскин тонда, гәти мә'нада ишләнилмиш сөзләр вә ја чүмләләрдир.

Данышан, һәрәкәти мүстәсна һалларда мәсдәр формасы илә дә ифадә едир. Мәсәлән:

Scanned with ACE Scanner

«Бүтүн һәјат боју елм үчүн **ишләмәк,** фәхри адамларла достлуг **етмәк**—инди исә бир күнчә сыхылыб **галмаг».** Буну ашағыдакы ики ифадә илә мүгајисә едәк:

1. Бүтүн һәјатын боју елм үчүн **ишләјәсән,** фәхри адамларла достлуг **едәсән,** инди исә бир күнчә сыхылыб **галасан!**

2. Бүтүн һәјатым боју елм үчүн **ишләјим,** фәхри адамларла достлуг **едим,** инди исә бир күнчә сыхылыб **галым!**

Һеч шүбһәсиздир ки, бу чүмләләрин һәр үчү бир-бириндән емоционаллыг дәрәчәсинә вә ишләндији контекстә көрә фәргләнир.

Мүсаһибин һәрәкәтинин ифадәси. Икинчи шәхсә мәхсус һәрәкәтин ифадәси нисбәтән мүхтәлифликдән азаддыр. Лакин үслубун тәләбиндән асылы олараг јенә дә мүстәсналыглара јол верилир.

Әвәзликләрдә олдуғу кими, һөрмәт нишанәси олараг, мүсаһибә аид һәрәкәти вә ја иши ифадә етмәк үчүн икинчи шәхс чәм шәкилчиләриндән истифадә едилир. Мәсәлән, «Јолдаш Әлијев, сиз нә бујурурсунуз?» вә б. к.

Ушаға, интим мә'нада хәстәјә мүрачиәтлә тәк мүсаһибә аид олан иш-һәрәкәтин биринчи шәхс чәм формасында ифадә олунмасы һаллары да мүшаһидә едилир. Мәсәлән, хәстәјә мүрачиәтлә: «Өзүмүзү нечә һисс едирик»—дејилир. Ејни мүнасибәтлә бә'зән мүсаһибин һәрәкәти үчүнчү шәхс тәкә мәхсус форма илә дә верилир:

«— Әчәбди! Инди гызым мәктәб шәргисини **охусун,** биз дә ешидәк! Әнтигә утанды, Бәндалынын үзүнә бахды». (М. Чәлал).

Әлбәттә, сонунчу һал мүстәсна едиләрсә, галан форма мүхтәлифликләринин үслуб чәһәтдән о гәдәр дә мүсбәт хүсусијјәт һесаб етмәк олмаз. Чүнки бурада чох вахт нитгин дәгиглији принсипинин позулмасы һаллары мүшаһидә едилир.

Кәнар шәхсә мәхсус ишин ифадәси. Һаггында данышылана, јә'ни үчүнчү шәхсә аид олан һәрәкәт бә'зән үслубун тәләбиндән асылы олараг биринчи шәхсә мәхсус формада ишләдилир. Бу чәһәтдән ашағыдакы парчада олан фе'лләри нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

«Ах, Тарверди, Тарверди! Күман едирсән ки, Пәрзады гојачағам сәнә кедә? Бу кәдә гәрибә ахмагдыр! Бир фикир еләмир ки, ахыр нә һүнәрим вар ки, мән Бајрам илә мејдана **кирирәм?** Онун кими ата **билмәнәм,** вура **билмәнәм,** ики атын арпасыны бөлә **билмәнәм,** адым һеч гочаглыгда сөјләнмәјиб, бир гулдурлугда чәкилмәјиб, өмрүмдә бир ат **оғурламамышам,** бир өкүз **говмамышам,** кечә вәгти горхудан алачығын

чәтининдән башымы дишары чыхара билмәнәм» (М. Ф. Ахундов).

Нитгин тә'сирини артырмаг үчүн бу парчада икинчи чүмләдән башлајараг, Бајрам өзүнә үчүнчү шәхс кими јанашыр вә Тарвердијә мәхсус һәрәкәти биринчи шәхс формасында верир. Бајрам бу сөзләрлә өзүндә олан һәрәкәтләрин Тарвердидә олмадығыны билдирмәк истәмишдир. О, ејни заманда һәм өзүнү өјүр, һәм дә Тарвердини лаға гојур. Әлбәттә, бу, үслуб маневриндән башга бир шеј дејилдир.

Үслубда, мә'на инчәликләрини ифадә едә билмәк шәртиндән асылы олараг, иш вә һәрәкәтин заманлар үзрә ифадәсиндәки рәнкарәнклик дә шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Јә'ни, тәкчә фе'лин үч заманыны вә бунларын формал әламәтләрини өјрәнмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Јалныз бунлары өјрәтмәклә шакирдләрин фе'лләрдән дүзкүн вә јериндә истифадә едә биләчәкләринә әмин олмаг мүмкүн дејилдир. Фе'л заманларындакы мүхтәлиф инчәликләри дә үзә чыхармаг вә һәр һансы формал әламәтә малик олан фе'лин инчә мә'налары нечә ифадә етдијини шакирдләрә ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Кечмишдә ичра едилмиш ишин ифадә формалары. Кечмиш замана аид вә ја кечмишдә ичра едилмиш ишин ифадәси дилимиздә нисбәтән формал мүхтәлифликдән азаддыр. Лакин мүстәсна һалларда, үслубун тәләби илә әлагәдар олараг, кечмишдә ичра олунмуш һәрәкәт индики заман шәкилчили фе'лләрлә дә верилә билир. Ашағыдакы синоним чүмләләри мүгајисә едәк вә бу чүмләләрин ишләнилмәли олдуғу јерләри мүәјјәнләшдирәк.

1. О, дүнән кедиб **көрдү.** О, дүнән кедиб **көрүр** ки, һамы һазырдыр.

2. Ајын бешиндә Әһмәд гапыдан кирән кими бу сөзү она **деди.**

Ајын бешиндә Әһмәд гапыдан кирән кими **дејир:** һамы өзүнү јығышдырсын.

Көрдүјүмүз кими индики заман шәкилчиси илә ифадә олунан, лакин кечмишдә ичра едилмиш иши билдирән јухарыдакы фе'лләрин ишләндији чүмләләрдә бир нөв рәвајәт мә'насы вардыр. Истәр биринчи, истәрсә дә икинчи мүгајисәдә верилмиш индики заман формалы фе'лләрин ифадә етдији мә'на мүәјјән инчәликлә кечмиш заман формалы фе'лләрдән фәргләнир.

Мүстәсна һалларда, үмумиләшмиш фикри билдирмәк мәгсәди илә, бә'зән кечмишә аид олан иш вә ја һәрәкәт гејри-гәти кәләчәк замана мәхсус шәкилчи илә дә верилә биләр. Мәсәлән: Һачы Әһмәд Мирзә Сәмәндәрә көндәрдији јаға ишарә

Scanned with ACE Scanner

илə, «—Газаныблар јемишəм. Газанырам јејəчəклəр. Адамдыр, инсандыр, бу күн мəн сəнə **əл тутарам,** сабаһ сəн мəнə...» (Ч. Чаббарлы).

Бу чүмлəдəки **тутарам** фе'ли гəти конкрет мə'наны дејил, бир нөв үмумилəшмиш, һамыја аид едилмəли олан мə'наны билдирир. Əкəр конкрет мə'наны билдирмəк лазым олса иди, онда садəчə олараг: «...бу күн мəн сəнə əл тутдум, сабаһ да сəн мəнə əл тутарсан» јахуд, «...бу күн мəн сəнə əл тутурам, сабаһ да сəн мəнə əл тутачагсан»—дејə ишлəдилəрди. Демəли, бу ики мə'на арасында мүəјјəн инчə фəрг мөвчуддур, буну билмəјин мə'на инчəликлəрини ифадə етмəји бачармагда бөјүк əһəмијјəти вардыр.

Данышылан вахт ичра едилəн ишин ифадəси. Фе'лин индики заманы бир чох һалларда кечмишдə ичра олунмуш, јə'ни ичрасы данышылан вахтдан əввəл башлајан ишин давамыны, јахуд нəтичəсини билдирир. Бу нөгтеји-нəзəрдəн бə'зəн нəгли кечмиш заман шəкилчиси илə ифадə олунмуш фе'л, индики заман шəкилчиси илə верилдикдə, она јахын мə'наны билдирир. Мəсəлəн, «Əли чох јахшы **охујур.** Гардашым тары мəһарəтлə **чалыр».** «Дəстə рəһбəри пионерлəрин ишинə **нəзарəт едир»**—чүмлəлəриндə охумаг, чалмаг, нəзарəт етмəк кими иш вə ја һəрəкəт данышылан вахтда баш вермəјə дə билəр. Бу чүмлəлəр һəр һалда данышылан вахтдан əввəл **башламыш,** һəтта камала јетмиш ишин нəтичəсини билдирир.

«Мəн артыг **јатаға узанмышам,** сəн исə һəлə дə **отурмушсан»**—чүмлəсиндəки «јатаға узанмышам» вə «отурмушсан» фе'ллəри дə данышылан вахтдан əввəл ичра олунмуш ишин нəтичəсини билдирир. Лакин јухарыдакы фе'ллəрдəн фəргли олараг, бурада ичра едилəн һал вə ја һəрəкəтин данышылан вахт давам етдији гəтијјəтлə билдирилир. Демəли, бу чүр фе'ллəр өз мə'наларына көрə анчаг инчə хүсусијјəтлəрлə бир-бириндəн фəрглəнир.

Кəлəчəкдə ичра едилəчəк ишин ифадə формалары. Кəлəчəкдə ичра едилəчəк иш вə ја һəрəкəтин ифадə шəкиллəриндə дə бə'зи рəнкарəнкликлəр өзүнү көстəрир. Бу һəрəкəт бə'зəн кечмиш вə ја индики замана мəхсус формал əламəтлə верилир:

«Одувеј, Ибад дағын бөјрү илə дөрдајаг **сүрүр».** (Ч. Чаббарлы). Бу чүмлəдəки «сүрүр» фе'ли иш вə ја һəрəкəтин данышылан вахтда ичра олундуғуну билдирдији һалда, ашағыдакы чүмлəлəрдə ејни заман шəкилчиси илə ишлəнəн фе'ллəр иш вə ја һəрəкəтин данышылан вахтдан сонра ичра олуначағыны вə ја данышылан вахтдан аз сонра баш верəчəјини билдирир:

1. Баша дүшдүм, халан сəнə гурбан **кедирəм.**
2. Бəс елə исə, дүрүст гулаг ас көр нə **дејирəм,** а дил билмəз!

Мəшəди Ибад — **Јазырам, јазырам,** сонра?

Сəрвəр—Вə онун əвəзиндə гуллугчу Сəнəми **алырам,** јазлынмы? (Ү. Һачыбəјов).

Бу чүмлəлəрдəки «кедирəм, дејирəм, јазырам» фе'ллəри индики заман шəкилчиси илə ишлəнсə дə, бурада ифадə олунмуш иш вə ја һəрəкəт данышылан вахт баш вермир. Мə'лум олур ки, иш вə ја һəрəкəт данышылан вахтдан сонра мүтлəг ичра едилəчəкдир.

Чанлы данышыгда бə'зəн мүзаре кəлəчəк замана аид олуб, суал чүмлəсиндə ишлəнəн фе'л, нида сөзлəрин көмəји илə кечмиш заман формасында даһа тə'сирли ифадə едилир. Бу чəһəтдəн ашағыдакы ифадəлəри мүгајисə етмəк кифајəтдир:

О һеч верəрми?—Ај верди һа!

О кедəрми?—Ај кетди һа!

Фе'лин заманлары бəһсини јекунлашдырыб гуртараркəн, ајры-ајры заман формаларынын бу кими мə'на инчəликлəрини ифадə етмəси шакирдлəрə чатдырылмалыдыр.

Фе'л шəкиллəринин ифадəси. Истифадəдə олан грамматика дəрслијиндə (I һиссə—С. Чəфəров) фе'лин əмр, хəбəр, арзу, вачиб, илтизам вə шəрт олмаг үзрə алты шəкли көстəрилмишдир.

Бунлардан əмр шəклинин формал əламəти онун форма шəкилчиси илə ишлəнмəмəсидир. Хəбəр шəкли исə билдијимиз кими, фе'л көклəринə заман вə шəхс шəкилчилəрини артырмагла дүзəлир. Јердə галан шəкиллəри дүзəлтмəк үчүн исə ајры-ајры, мүхтəлиф шəкли əламəтлəр мөвчуддур.

Мəгсəдимиз шакирдлəрə һəр һансы фикри дүзкүн ифадə етмəји, мүəјјəн бир мə'наны мүхтəлиф вариантларла вермəк бачарығыны өјрəтмəкдəн ибарəт олдуғундан, орта мəктəб програмына фе'л шəкиллəри дејил, фе'л шəкиллəринин ифадə васитəлəри дахил едилмəлидир. Мəсəлəни белə гојулушу шакирдлəрин јазылы вə шифаһи нитгини даһа јахшы инкишаф етдирəр, онларын нитгини үслубча зəнкинлəшдирəр.

Азəрбајчан ССР Маариф Назирлијинин програм вə дəрслик материалларыны јүнкүллəшдирмəк һаггындакы көстəришинə ујғун олараг, сəккизиллик мəктəб шакирдлəриндə фе'лин шəкиллəринə даир үмуми тəсəввүр јаратмагла кифајəтлəнмəк олар. Фе'л шəкиллəринин ифадə васитəлəри барəдə исə шакирдлəрə орта мəктəбин јухары синифлəриндə, үслу-

бијјат мәшғәләләри илә әлагәдар олараг мә'лумат вермәк мәгсәдә даһа мүвафигдир.

Фе'л шәкилләринин верилмәсиндә ашағыдакы бөлкү принсипинә әмәл етмәк, үслуби чәһәтдән даһа әһәмијјәтлидир:

а) әмр вә хаһишин ифадә шәкилләри;

б) арзу олунан һәрәкәтин ифадә шәкилләри;

в) ичрасы вачиб һесаб едилән һәрәкәтин ифадә шәкилләри;

г) шәрт билдирән һәрәкәтин ифадә шәкилләри вә б. к.

Һәм дә фикримизчә, фе'л шәкилләринин бу гајдада тәдрисини јухары синифләрин програмына дахил етмәк, бунларын өјрәдилмәси ишини хејли асанлашдырарды.

Әмр вә хаһиш мәзмуну дилимиздә һәм шәкилчисиз, һәм фе'лин мәсдәр формасыны әмәлә кәтирән шәкилчинин фе'л көкләринә артырылмасы илә, һәм вачиб шәкли дүзәлдән -малы (-мәли) шәкилчиси илә, һәм дә һәр һансы фе'лин әдат вә башга сөзләрлә бирликдә ишләнмәси илә ифадә олуна биләр.

Билдијимиз кими, әмр вә хаһиш, әсасән икинчи шәхс тәк вә чәмә аид олур. Үчүнчү шәхсә исә билваситә, јә'ни икинчи шәхс васитәсилә аид едилир.

Шифаһи нитгдә әмр вә хаһишин дәрәчәси интонасија илә мүәјјән олунур. Јазылы нитг исә белә имкандан мәһрум олдуғундан, мүәллифләр тәләффүз авазына даир өз гејдләриндән истифадә едирләр. Мәс.: Асја, **(нәсиһәтјана)** Сән јекә гызсан, елә шејләри башындан чыхарт... **Султан бәј. (мүлајим)** Бах ахмаглама! Мән елчијә сөз вердим кетди... **Султан бәј. (лап бәркдән)** Сән аллаһ гудурган олма!... **(ачыглы)** Атан сәнә бујурур кет, кет!... (Ү. Һачыбәјов).

Бу парчадакы **нәсиһәтјана, мүлајим, лап бәркдән** вә ачыглы сөзләри, интонасијаја даир мүәллиф гејдләридир ки, данышан вә ја јазан (әлбәттә, әсасән јазан) әмр вә ја хаһишин дәрәчәсини бу сөзләр васитәсилә башгаларына чатдырыр.

Әмрин дәрәчәләри башга васитәләрлә дә фәргләндирилә биләр. Гәти әмр формасы әвәзликсиз ишләнир. Јә'ни әмр нәсиһәтјана вә мүлајим характер дашыјырса, әмр билдирән фе'л шәхс әвәзлији илә бирликдә, гәти олдугда исә әвәзликсиз ишләнир. Мәсәлән, јухарыда көстәрдијимиз мисаллардакы «Сән јекә гызсан, елә шејләри башындан чыхарт» ифадәси дүзкүн олдуғу кими, сонунчу чүмләдә әмрин гәтилијини билдирән: «Атан сәнә бујурур, кет, кет!»-дә дүзкүндүр. Бу чүмләни «Атан сәнә бујурур кет, сән дә кет» формасында ишләтсәк, даһа чох нәсиһәт характери дашыдығындан, һәмин ифадәнин әввәлиндәки мүәллиф гејди (ачыглы) јерсиз дүшәрди.

Јахуд мүәллиф гејди (ачыглы) олмадан да бу ифадәдәки әмрин гәтилијини фе'лин шәхс әвәзлији илә бирликдә ишләнмәсиндән билмәк чәтин дејилдир.

Ади данышыгда раст кәлдијимиз ашағыдакы ифадәләри мүгајисә етмәјин дә мүәјјән әһәмијјәти вардыр:

Динләјиниз!—Сиз динләјиниз.

Сәбр единиз!—Сиз сәбр единиз.

Чаваб вериниз!—Сиз чаваб вериниз.

Әлбәттә, икинчи ифадәләрдә әмрдән даһа чох нәсиһәт мә'насы үстүнлүк тәшкил едир. Бу мүгајисәләр дә јухарыдакы фикри сүбут үчүн кифајәтдир[1].

Әмр вә хаһишин мүхтәлиф дәрәчәләрини ифадә етмәк үчүн ади данышығымызда лексик ваһидләрин көмәјиндән дә истифадә едирик. Бу лексик ваһидләр: хаһиш едирәм, мәсләһәт билирәм, әмр едирәм, јалварырам вә б. к. сөзләрдән ибарәтдир. Мәсәлән:

— Бәј, **тәвәггә еләјирәм** ки, бу биәдәб сөзләри бағышлајасыныз. (Ү. Һачыбәјов).

Ејни мәгсәдлә ди, де, бах, кәл, ахы, дә, гој кими әдатлардан да истифадә едилир. Ди, де әдатлары әмр формасында ишләнән һәр һансы фе'лин әввәлиндә, һа вә дә әдатлары исә сонунда ишләниб мүхтәлиф мүнасибәт билдирир:

1. Мәрчан бәј. **Ди** көрүн! О хошбәхт адам мәнәм!
2. Бириси, Аһа, **де** кәлин бәри чыхын!
3. Мәшәди Ибад. (горху илә) **Де** гој тапым **да!**
4. Султан бәј. Һә, **де** вер кәлсин **дә!**
5. Миннәт ханым—Сус!... Анчаг мән олдуғуму демә **һа!** (Ү. Һачыбәјов).

Гој, бах вә кәл әдатлары да әмр формасында ишләнмиш фе'лин әввәлинә артырылараг мүхтәлиф мүнасибәтләри билдирир. «Бах» әдатыны даһа чох хәбәрдарлыг ифадә едилдикдә, гој вә кәл әдатларыны исә әмрдән даһа чох мәсләһәт үстүн олдугда, бә'зән дә кинајә мәгсәди күдүлдүкдә ишләдирик. Мәсәлән:

Һамбал—А Мәшәди, белим сыныбдыр, сән **кәл** бир аббасы да веркилән. (Ү. Һачыбәјов).

Ибад.—**Гој** бураја сәнин кими гысатуманлар кәлсинләр. (Ч. Чаббарлы).

Бах, сән өзүнү јығышдыр! вә б. к.

Әмрин мүхтәлиф дәрәчәләрини ифадә етмәк үчүн бә'зән

[1] Бәһс етдијимиз бу сон гајданы мәнтиги вурғусу шәхс әвәзлијинин үзәриндә олан ифадәләрә аид етмәк олмаз. Мәсәлән, «Мәни сиз мүаличә етмәлисиниз! (башгасы јох)».

Scanned with ACE Scanner

мәсдәр шәкилчиләриндән, -малы (-мәли) шәкилчисиндән вә башга васитәләрдән дә истифадә едилир:

«Бундан әлавә мәнә бујруг верир ки, һәр кәс ки, мәни ја биздән биримизи инчитди, о саат ону **өлдүрмәк!**

...Бәли чох чәтиндир, амма кенә **сәбр етмәли;** чүнки сәбр лә һәр шеј көрмәк олар». (Н. Нәриманов).

Бу парчадакы өлдүрмәк вә сәбр етмәли фе'лләри васитәсилә әмрин даһа гәти дәрәчәси ифадә едилмишдир.

Ичрасы арзу олунан һәрәкәтин ифадәси. Ичрасы арзу олунан һәрәкәти ифадә етмәк үчүн әсасән фе'л көкләринин сонуна артырылан -а (-ә), -ја (-јә) шәкилчиләриндән вә кәрәк сөзүндән башга, јалныз үчүнчү шәхс шәкилчиси илә ишләнән фе'лләрдән дә истифадә едилир:

«Бизим адам өз хејрини билмәз. Онунку одур ки, јазда тахыл **әксин,** јајда **бичсин,** гышда јерини исти еләјиб **јатсын».** (Н. Нәриманов).

Бу парчадакы фе'лләри әкә, бичә, јата шәклиндә ишләтсәк, мә'наја әсаслы зәрәр кәлмәз. Јахуд башга бир мисал:

«Биз елә бир тохум әкмәлијик ки, тез **јетишсин,** јә'ни јүз әлли беш күндә дејил, јүз-ијирми беш күнә **ачылсын.** Гозасы бөјүк вә чох **олсун,** лифи узун вә мөһкәм **олсун,** машынла јығмаг үчүн әлверишли **олсун».** (Ә. Вәлијев).

Бу парчадакы фе'лләри дә јетишә, ачыла, ола шәклиндә ишләтсәк, нәзәрдә тутдуғумуз мә'на ифадә едилмиш олачагдыр. Јалныз парчанын әввәлиндәки «Биз елә бир тохум әкмәлијик ки...» ифадәсини—«Биз кәрәк елә тохум әкәк ки...» ифадәси илә әвәз етмәлијик.

Ичрасы арзу олунан һәрәкәти билдирмәк үчүн, көмәкчи васитә олараг истәмәк, арзу етмәк, олмаг вә каш кими сөзләрдән дә нитгдә кениш бир шәкилдә истифадә олунур:

1. Сиз **истәјирсиниз** мәним гатырымы ајаға салыб аласыныз. (Ч. Чаббарлы).
2. **Арзу едирәм** ки, тардан чох синәнә, симләрдән чох бармагларына фикир верәсән.
3. Сәрвиназын **арзусу будур** ки, мән гәһрәман олам.
4. Әлимдә о гәдәр әлачым **олајды** ки, Аразла Күрүн ағзыны чевирәјдик бу дүзләрә, јандым дејән бу шоранлыглары **әкәјдим.**
5. **Каш** елә олајды ки, памбыг бирчә ај тез ачајды.
6. **Каш** һеч олмаса мал һәкими олајдын, Әзиз! Азарлы маллара ијнә вурајдын сағалајды. (Ә. Вәлијев).

Классикләримизин дилиндә ичрасы арзу олунан һәрәкәтин мәсдәр шәкилчиси илә ифадә олунмасы һалларына да раст кәлмәк олур. Мәсәлән:

«Һачы, сәфәрдә адамын башына чох иш кәләр, кәрәк дарылмамаг!». (М. Ф. Ахундов).

Бу мисалда «кәрәк дарылмајасан» әвәзиндә «кәрәкдир дарылмамаг» ифадәси ишләдилмишдир ки, икинчи ифадә илә биринчи арасында инчә мә'на фәрги вардыр. Демәли, белә формалар мә'на инчәликләрини ифадә етмәјә имкан верир.

Ичрасы вачиб һесаб едилән һәрәкәтин ифадәси. Ичрасы вачиб һесаб едилән һәрәкәти вә ја иши билдирмәк үчүн фе'л көкләринин сонуна -малы (-мәли) шәкилчисини артырмагдан башга, көмәкчи васитәләрдән, мәсәлән, мәсдәрләрә лазымдыр—вачибдир, олмаз, мүмкүн дејилдир кими сөзләрин әлавә едилмәси јолундан да истифадә едилир. Бу сөзләрдән хүсусилә китаб дилинә мәхсус олан «мүмкүн дејилдир» кими ифадәләр шакирд нитгинә дә кечирилмәлидир.

Ашағыдакы чүмләләри мүгајисә едәк:

1. Дәрсләрә мүкәммәл һазырлашмалыјыг—Дәрсләрә мүкәммәл һазырлашмағымыз вачибдир.
2. Биз бу тәсадүфү унутмамалыјыг—Бизим бу тәсадүфү унутмағымыз мүмкүн дејилдир.

Мүгајисә етдијимиз бу чүмләләрин һамысында ичрасы вачиб һесаб едилән мәсәләләрдән данышылыр. Лакин бунлар бир-бириндән инчә мә'на хүсусијјәтләри илә вә ишләндији контекстләрлә фәргләнир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә, фе'л бәһсинин тәдриси илә әлагәдар олараг, јери кәлдикчә шакирдләри мүхтәлиф ифадә тәрзләри үзәриндә чох ишләтмәк, јахын фикри ифадә едән чүмләләрин арасындакы мә'на фәргләрини онлара анлатмаг лазымдыр. Бүтүн јухарыда көстәрдијимиз чәһәтләр тәдричлә, планлы сурәтдә шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Мәсәлән, фе'лин заманларыны тәдрис едәркән, бирдәнбирә һәр һансы бир заман формасы илә башга бир заманда көрүлән иши билдирмәк һалларыны шакирдләрә чатдырмаг долашыглыг әмәлә кәтирә биләр. Демәли, әввәлчә шакирдләрә һәр һансы заманы билдирән формал әламәтләр өјрәдилмәли, бундан сонра исә һәмин заманын мүхтәлиф мә'на вариантларыны ифадә едән формалар барәдә мә'лумат верилмәлидир. Көстәрдијимиз үслуби инчәликләрин шакирдләрә чатдырылмасында әдәбијјат дәрсләриндән даһа дүзкүн вә сәмәрәли истифадә етмәк лазымдыр.

Scanned with ACE Scanner

Зәрбәли СӘМӘДОВ,
Азәрбајҹан ССР әмәкдар
мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН ИДЕЈА-СИЈАСИ ТӘРБИЈӘСИ

Орта мәктәб мүәллими олмаг е'тибары илә гејд етмәли-
јәм ки, Сов.ИКП МК-нын ијун пленумунун гәрары мәни
шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинә чари дәрс илиндә даһа
чидди, даһа мәс'улијјәтлә јанашмаға руһландырмышдыр.

Ахы, әдәбијјат дәрсләри шакирдләрин коммунист тәрби-
јәси үчүн тә'сирли васитәдир. Бу һәгигәтдир ки, V—XI синиф-
ләрдә кечилән бир сыра бәдии әсәрләр кәнч нәслә—коммуниз-
мин лајагәтли гуручуларына ән јахшы мә'нәви кејфијјәтләр
ашыламаг үчүн кениш имканлар јарадыр. Биз дә бу имкан-
лардан истифадә едирик.

Мән бурада IX—XI синифләрдә кечилән бир нечә әсәрин
адыны чәкмәк истәјирәм. Һәмин әсәрләр шакирдләри әмәјә
мәһәббәт, пролетар бејнәлмиләлчилији, сосиалист вәтәнпәр-
вәрлији, атеизм руһунда тәрбијә етмәкдә мүһүм рол ојнајыр.

С. Вурғунун «Муған», Һ. Меһдинин «Абшерон», Ч. Чаб-
барлынын «1905-чи илдә», С. Әзим Ширванинин «Көпәјә еһ-
сан», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәрләрини көтүрәк.

Мән илк невбәдә коммунизмин фәал вә шүурлу гуручу-
ларынын әмәк тәрбијәсинә көмәк едән «Муған» вә «Абшерон»
әсәрләринин әһәмијјәтиндән данышмаг истәјирәм.

Л. Иличов јолдаш Сов.ИКП МК-нын ијун пленумунда
«Партијанын идеоложи ишинин нөвбәти вәзифәләри» һаггын-
дакы мә'рузәсиндә демишдир: «Биз әмәјә мәһәббәт тәрбијә ет-
мәк васитәсилә коммунист әмәјинин гәләбәсинә кәлиб чата-
чағыг». ССРИ Конститусијасында исә охујурут: «ССРИ-дә
әмәк шан, шәрәф, шөһрәт ишидир».

Халг шаиримиз С. Вурғунун «Муған» поемасындакы пам-
быгчы гызлар, Манја Кәримова, хүсусилә Сарван Салманов
әмәкчи инсан сурәтләридир. Һ. Меһдинин «Абшерон» рома-
нындакы уста Рамазан, кәнч нефтчи сурәтләри, Таһир, Ҹә-
мил вә башгаларынын әмәк фәалијјәти нәзәри чәлб едир. Биз
бәдии әсәрләрдә јарадылмыш белә чанлы сурәтләрин кениш
тәһлил олунмасы илә шакирдләрдә коммунист әмәјинә мәһәб-
бәт тәрбијә едә билирик. Мән бунун шаһиди олмушам ки, ша-

кирдләр һәмин әсәрләри охудугдан сонра әдәби гәһрәманлар-
дан дөнә-дөнә мәһәббәтлә данышмышлар. Кәләчәкдә кәнчлә-
римизи екскаваторчу, нефтчи пешәләрини сечмәјә, бу ихти-
саслар үзрә габагчыллар сырасында дурмаға Сарван да, уста
Рамазан да, Таһир дә руһландырмышдыр.

Мән һәр дәфә X синифдә «Муған» поемасыны кечәркән
Сарванын һәјат јолуну кениш ишыгландырмаға чалышырам.
Кәнддән кәлиб «сеһркар» машынларын дилини өјрәндикдән
сонра Фәрһад кими сәрт гајалары, дағлары учуруб Минкә-
чевир су-електрик стансијасы јарадылмасына сә'ј едән вә бу-
на өз шәрәфли әмәји илә наил олан Сарван әмәксевән, фәда-
кар, тәвазөкар инсандыр. Сосиализм јарышында Манја Кә-
римова илә јарышда галиб чыхмасына бахмајараг о, һеч дә
ловғаланмыр. О, баша дүшүр ки:

Биринчи аддымда ловғалананлар,
Икинчи аддымда јыхылачагдыр.

Мәкәр Сарванын симасында екскаваторчуларымызын ән
јахшы сифәтләри үмумиләшдирилмәмишми?

Јахуд «Абшерон» романындакы әдәби гәһрәманлардан
Уста Рамазан вә Таһирин симасында гәһрәман дәниз нефт-
чиләринин шанлы әмәји һаггында өз дәрсләримиздә кениш
изаһат версәк бу, шакирдләрдә зәһмәтә, зәһмәткеш инсана
мәһәббәт тәрбијә етмәзми?

Мән XI синифдә «Абшерон» романынын тәһлили заманы
уста Рамазанла јанашы, кәнч нефтчи Таһирин јахшы сәчиј-
јәләндирилмәсинә, бу сурәтин шакирдләр тәрәфиндән севил-
мәсинә чидди фикир верирәм.

Кәнддән кәлиб дәниз нефт буруғунда гочаман, тәчрүбәли
уста Рамазанын јанында ишә кирән Таһирин илк әввәл ава-
ријаја јол версә дә, сонрадан јахшы мүтәхәссис нефтчи олма-
сы шакирдләрдә севинч доғурур. Таһирин мүәллими олан
уста Рамазан дејир:

— Арзум будур ки, дәниздә тәзә Абшерон олсун. Өләндә
архајын олум. Билим ки, Бакы јенә дә нөјүтүн падшаһыдыр.

Таһир дә вәтәнә даһа чох нефт вермәк арзусу илә јаша-
јыр. Онун, севкилиси Ләтифәјә дедији сөзләр буну сүбут едир:

— Кәлән ил бу заман мән өзүм. бах орада, саһилдән
он километр узагда, 5 мин метр дәринликдә бир гују газача-
ғам. Дәниздә ән дәрин гују мәним олачаг.

Әлбәттә, «Абшерон» әсәриндән кәтирилән белә сәчијјәви
парчалардан тәһлил заманы јахшы истифадә етмәклә, уста
Рамазан вә Таһир һаггында там тәсәввүр јаратмаг олур вә бу
да шакирдләрә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Мәнчә, башга әдәбијјат мүәллимләри дә белә һәрәкәт едирләр.

Шакирдләрин пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә олунмасында Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәринин кәсәрли бир васитә олдуғуну ким билмир?

«Коммунизм гуручусу аловлу вәтәнпәрвәр вә әгидәли бејнәлмиләлчидир» (Л. Иличов).

Бу сөзләр тамамилә доғрудур. «1905-чи илдә» әсәринин сүжет хәттиндә мүәллиф Азәрбајчан вә ермәни халгларынын гардашчасына һәјатындан башлајараг әсәрин сонуна гәдәр ики халгын бу гардашлыг мүнасибәтини тәсвир едир. Драматург көстәрир ки, азәрбајчанлы вә ермәни зәһмәткешләри арасында дүшмәнчилик јохдур. Ики халгы вахты илә бир-бири үзәринә галдыран чаризмин вә дүшмән синифләрин мүрдар вә чинајәткар сијасәти иди.

Мән Гарабағын Туғ кәндиндәки ики аиләнин — Аллаһверди вә Имамверди аиләсинин достлуғундан әсәрин тәһлили заманы һәдсиз мәһәббәтлә данышырам. Бахшы илә Ејвазын сәмими достлуғу, бир азәрбајчанлы оғлунун—Бахшынын өз ермәни досту Ејвазын јолунда өлүмә кетмәјә белә һазыр олмасы һадисәси (мәһкәмәдә) шакирдләрдә мүсбәт мә'нәви кејфијјәтләр тәрбијә едир. Шакирдләр әсәрдән халглар достлуғунун тәсвирини верән сәчијјәви јерләри сечир, нүмунәләр кәтирирләр.

М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'риндә, Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» әсәриндә, С. Вурғунун «Вагиф» драмында халглар достлуғу идејалары тәрәннүм едилмишдир ки, башга әдәбијјат мүәллимләри кими мән дә бунлардан истифадә едирәм.

Шакирдләри баша салырам ки, Сов.ИКП-нин јени Програмында «Инсан инсанын достудур» сөзләри јазылмышдыр.

Биз ијун пленумунда идеоложи тәрбијәјә даир едилән мә'рузәдә ашағыдакы сәтрләрә дә раст кәлдик:

«Дини идеолокијаја гаршы мүбаризә апарылмаса, елми дүнјакөрүшүнүн вә коммунист әхлагынын формалашмасы мүмкүн дејилдир».

Шакирдләрин антидини тәрбијәси мүһүм мәсәләдир вә биз бунунла чидди мәшғул олмалыјыг.

С. Әзим Ширванинин X синифдә кечилән «Көпәјә еһсан» вә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәрләри шакирдләрин дин әлејһинә мүбаризә руһунда тәрбијә едилмәси ишинә мүәјјән дәрәчәдә көмәк едир.

Мән «Көпәјә еһсан» әсәринин тәһлилинә башламамышдан әввәл С. Әзим Ширванинин «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'риндән ашағыдакы мисралары хатырлатмағы лазым билирәм.

Һәр вилајәтдә вар беш-он гәсәбә,
Әлли мин сејјүдү ахун, тәләбә,
Әлли дәрвишү, әлли мәрсијахан,
Һамынын сөзләри тамам јалан
Халга бунлар һамы гурублар дам.
Бир буну анламыр бу гөвми-авам.

«Көпәјә-еһсан» сатирасында тәсвир олунур ки, бир молла «дини динара сатыр», өз шәхси мәнафејини дүшүнүр. О, фырылдагчы вә икиүзлүдүр. Молла варлы һачыны ити гәбристанлыгда дәфн етмәкдә, ислам dининә һөрмәтсизликдә тәгсирләндирир. Лакин моллаја итин вәсијјәтини билдирирләр: она әлли гојун вериләчәкдир.

Бу рүшвәтин гаршысында молла јалтагланмаға башлајыр, ити тә'рифләјир вә ону инсана бәнзәтмәклә белә дејир:

Ит демә, о дәхи бизим биримиз,
Белә өлмүшләрә фәда диримиз.

Мән «Көпәјә еһсан» сатирасынын тәдриси илә фырылдагчы дин хадимләринин ифшасына наил олмаға чалышырам.

Бөјүк јазычы вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундов өзүнүн фәлсәфи мәктубларында јазмышды: «Мән күлли әдјаны пуч вә әфсанә һесаб едирәм».

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасы да гаты диндарларын, һачы, кәрбәлајы вә мәшәдиләрин, хүсусилә дин, мөвһумат тәблиғатчысы фырылдагчы моллаларын ифшасына хидмәт едән дәјәрли әсәрдир. Республикамызын башга мәктәбләриндә ишләјән әдәбијјат мүәллимләри кими мән дә «Өлүләр» әсәринин кәнч нәсли дин әлејһинә мүбаризә руһунда тәрбијә етмәкдәки мүәјјән мүсбәт тә'сирини јүксәк гијмәтләндирирәм.

«Өлүләр» комедијасынын гәһрәманы Искәндәр сурәтинин тәһлили заманы сәчијјәләндирилмәсинә мән өзүм дә, шакирдләр дә чидди фикир веририк.

Бәлкә бу мәгаләдә ирәли сүрүлән фикирләр мә'лум һәгигәтләрдир, онларын тәкрар олунмасына еһтијач јохдур.

Мәнчә, шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинә нечә наил олмағымыз һаггында тез-тез сөһбәт ачмаг лазымдыр, үзәримизә дүшән бу шәрәфли вәзифәни лајигинчә јеринә јетирмәлијик.

Scanned with ACE Scanner

Фазил МӘҺӘРРӘМОВ,
Салјан шәһәр Низами адына 2 нөмрәли мәктәбин дәрс һиссә мүдири.

ТӘ'ЛИМИН КЕЈФИЈЈӘТИНИ НЕЧӘ ЈҮКСӘЛДИРӘМ

Азәрбајчан дилинин гајда-ганунларыны шакирдләримизә дәриндән өјрәтмәк, доғма әдәбијјатымызы онлара севдирмәк, савадлы вә мәдәни адам тәрбијә едиб јетишдирмәк кими шәрәфли вә мәс'улијјәтли вәзифә биз дил-әдәбијјат мүәллимләринә тапшырылмышдыр. Бу бөјүк вәзифәләрин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмәк үчүн дил-әдәбијјат мүәллимләри өз имканларындан бачарыгла истифадә етмәли, әлиндән кәләни әсиркәмәмәлидир.

Мән белә һесаб едирәм ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн әсас јол грамматик ганунларын вә әдәби һадисәләрин шакирдләрин шүуруна тә'сир етмәси вә онларын зеһниндә мөһкәм һәкк олунмасындадыр. Һәр һансы гајда шакирдләримиз тәрәфиндән шүурлу сурәтдә мәнимсәниләрсә, о, ушағын јадында узун мүддәт галар вә онлар һәмин грамматик гајданы һәјатда тәтбиг етмәкдә һеч бир чәтинлик чәкмәзләр. Тәчрүбә көстәрир ки, әзбәрләнмиш грамматик гајда-ганунлар шакирдләрин һафизәсиндә јахшы галмыр, анчаг мүвафиг мөвзу кечилән мүддәтдә јадда сахланыр, сонра исә унудулур. Мәсәлән, мән мүшаһидә едирәм ки, үмуми вә хүсуси исимләр кечилән заман шакирдләр ону јахшы өјрәнир, тә'риф сөјләјир вә даһа јухары синифләрдә һәмин ушаглар үмуми вә хүсуси исимләрин јазылышында сәһв бурахыр, бунлара аид олан ганунлары унудурлар. Бу нөгсанын гаршысыны алмаг үчүн мән бу нәтичәјә кәлдим ки, әзбәрчилијин көкүнү кәсмәли вә елә тәдрис етмәли ки, кечилмиш һәр һансы грамматик ганун вә әдәби мөвзу билаваситә шакирдин шүуруна тә'сир етсин, ушаг онлары јарадычы шәкилдә өјрәнсин, өјрәндијини баша дүшсүн вә һәјата тәтбиг едә билсин. Бу мәгсәдлә мән бир чох үсуллардан истифадә едирәм ки, бурада онлардан данышмаг истәјирәм.

Грамматик ганунлары ушагларымыза шүурлу сурәтдә өјрәтмәк үчүн мәним истифадә етдијим үсуллардан бири әјанилликдир. Грамматик мөвзуларын әјани кечилмәси чох

бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Белә ки, әјанилик заманы шакирдин бир нечә дујғусу иштирак едир: о, һәм көрүр, һәм дә ешидир. Бу, билијин асан мәнимсәнилмәсинә, тәсәввүрләрин даһа дүрүст олмасына сәбәб олур; мөвзу билаваситә шакирдин шүуруна тә'сир едир. Плакат јазы тахтасындан асыларкән бүтүн шакирдләрин диггәтини чәлб едир, һамы ону охујур. Шакирдләрлә бирликдә дүзәлтдијимиз 50-јә гәдәр әјани вәсаит мәһз јухарыда көстәрдијим мәгсәдә хидмәт едир. Ики мисал көстәрим: **г, к** вә **т** илә битән сөзләрин јазылышы, онларын шәкилчи гәбул етдәндән сонра дәјишмәси Азәрбајчан дилинин мүһүм ганунларындан биридир. Һәмин мөвзуну шүурлу сурәтдә ушаглара мәнимсәтмәк үчүн мән биринчи шәкилдә тәсвир олунмуш әјани вәсаити дивардан асыр вә шакирдләрә белә бир суал верирәм:

— Ушаглар, нә үчүн јухарыдакы памбыг вә күләк сөзләринин сону јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларда дәјишмиш, **г—ғ, к—ј** олмушдур?

Ушаглар бунун үзәриндә дүшүнүр, нәһајәт, сәбәбини тапырлар. Шакирдләрдән бири дејир:

—Бу, она көрә белә олмушдур ки, **г** илә битән сөзүн сонундакы **г** сәси ики сәсли арасына дүшмүшдүр, она көрә дә **г—ғ** олмушдур. **Г—ғ** һадисәсинә аид суал верәндән сонра мән шакирдләрин чавабларыны тәсдиг едиб әлавә едирәм ки, бәли, јолдашларыныз доғру дејирләр.

Бунун сәбәби одур ки, **г, к** вә **т** илә битән чохһечалы сөзләрә сәсли илә башлајан шәкилчи артырдыгда **г—ғ, к—ј** вә **т—д**-ја чеврилир. Јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларда шәкилчи мәһз сәсли илә башланыр; јерлик вә чыхышлыг һалларда шәкилчи сәсизлә башландығы үчүн **г—ғ** вә **к—ј**-а чеврилмир. Демәк: памбыға—памбыгда сөзләрини мүгајисә етсәк, јухарыдакы гајданын дүзкүнлүјүнү көрәрик. Дараг, инәк, ушаг вә күләк сөзләри үзәриндә чалышма апарыр вә һәмин гајданы даһа да дәринләшдирирәм. Сонракы дәрсдә мән алынма сөзләр һаггында (онлар әјани вәсаитдә гара һәрфләрлә јазылыр) сөһбәт ачыр, изаһат верир вә һәмин сөзләри ушаглара әзбәрләдирәм. Әјани вәсаит тәтбиг олунаркән вахта чох гәнаәт олунур, һәм дә плакат рәнкарәнк олдуғу үчүн шакирдләрин диггәтини даһа јахшы чәлб едир.

Тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн мөвзуну шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк мәгсәди илә мән ушаглар гаршысында тез-тез нә үчүн? нә етмәк лазымдыр? суалларыны гојур, бу суаллара јери кәлдикчә һәм өзүм, һәм дә синиф чаваб верир.

Бу нә демәкдир? Мә'лумдур ки, V—VI синифләр үчүн јазылмыш грамматика китабында бир гәдәр схематиклик вә

Scanned with ACE Scanner

гапалылыг вардыр. Елми мә'луматлар верилир, лакин һәмин мә'луматларын һәјата тәтбиг едилмәси үчүн нә лазым олдуғу көстәрилмир. Мәсәлән, дилимизин ән мүһүм ганунларындан бири олан һеча һаггында ушагларын сәвијјәсинә ујғун олараг мә'лумат верилмишдир, лакин әсас мәсәлә: сөзләри һечалара дүзкүн бөлмәк үчүн нә едилмәси барәдә дәрсликдә изаһат јохдур. Она көрә дә биз мүәллимләр дејирик ки, грамматика китаблары адамла јахшы «данышмыр»

Бу суала мән өзүм ашағыдакы әјани васитин көмәји илә чаваб верирәм:

Јадында сахла!

Һечалара дүзкүн бөлмәк үчүн сөзләри ағыр-ағыр дејиб, сәслиләри узатмаг лазымдыр. Мәсәлән, А-зәр-бај-чан, памбыг, би-лик, ә'-ла-чы.

Һәмин гајданы үч илдир ки, тәтбиг едирәм. Тәчрүбә көстәрмишдир ки, ушагларын 99 фаизи сөзләри һечалара бөләркән сәһв етмир. Мәнә белә кәлир ки, бу чүр тәләффүз олунанда сөз өзү асанлыгла һиссәләрә бөлүнүр.

Мән бу гајданы ушаглара әзбәрләтдирир, буну мөһкәмләтмәк үчүн һазырладығым плакаты бир ај синифдә көз габағында асырам. Һәмин мөвзуја даир чалышмалар апарыр вә сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси ганунуну ушаглара шүурлу сурәтдә мәнимсәдирәм.

Сонракы мөвзулар кечиләркән јери кәлдикчә тез-тез нә үчүн, нә етмәк суалыны верирәм. Мәсәлән, исми тапмаг үчүн нә етмәк лазымдыр? суалыны дәрслик дә версә, даһа јахшы олар, һалбуки дәрсликдә исим һаггында мә'лумат вар, лакин онун башга нитг һиссәләриндән фәрги вә тапылма гајдасы јохдур. Мән дәрсликдәки изаһатла јанашы, ушаглара әлавә белә мә'лумат верирәм: исми тапмаг үчүн чүмләјә ким? вә ја нә? суалыны да верирәм. Мәсәлән, китаб инсана билик верир. Нә?—китаб, Нә?—билик, Кимә?—инсана. Верир сөзү бу суалларын һеч биринә чаваб олмадығы үчүн исим дејилдир. Сонра ушаглары баша салырам ки, исим сөјләмәк үчүн әтрафында көрдүкләринин адыны де. Һәр шеј јаддан чыхса, өз адыны, јолдашынын адыны де.

Сифәт сөјләмәк үчүн әшјанын ијини, дадыны, рәнкини билдирән сөз; сај сөјләмәк үчүн әшјанын мигдарыны билдирән сөз; фе'л демәк үчүн исә әшјанын һал вә һәрәкәтини билдирән сөз сөјлә. Бу изаһат вериләндән сонра ушаглар чох фәал олурлар. Онлар дүшүнүрләр, көрүрсән ки, онлар дәрси мәнимсәмишләр, нитг һиссәләрини дејәркән һеч бирини бирбири илә гарышдырмырлар. Бир дә ушаглары баша салырам ки, сифәтләри тапмаг үчүн исми тәкрар едиб неҹә? нә чүр?

вә һансы? суалларындан бирини, сајлары тапмаг үчүн исә
нечә? нә гәдәр? нечәнчи? сулларындан бирини вермәк лазымдыр. Мәсәлән:

Уча бина үзәриндә беш гырмызы бајраг далғаланырды.

Нечә бина? — уча — сифәт;

Нечә бајраг? — гырмызы — сифәт;

Нечә бајраг? — беш — сај.

Белә едәндә ушаглар морфоложи тәһлил заманы һеч бир асан-
чәтинлик чәкмир вә нитг һиссәләрини гарышдырмадан
лыгла тапырлар. Һәм дә биз кәләчәк синтактик тәһлил үчүн
зәмин һазырлајырыг.

Икинчи һиссә — грамматика китабында да нә етмәк
лазымдыр? суалы гојулмур вә чаваб верилмир.

Дүзкүн данышмаг вә доғру јазмаг үчүн чүмләнин син-
тактик тәһлили (хүсусилә чүмлә үзвләринә көрә тәһлил) чох
бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Чүмлә үзвләрини јахшы танырјан
шакирд онларын сыраланмасына вә мәнтиги вурғуја дүзкүн
риајәт едәчәк ки, бу да онун сәлис данышмасына вә доғру
јазмасына имкан верәчәкдир. Буна көрә дә мән чүмлә үзвлә-
ринә көрә тәһлилә хүсуси диггәт јетирир вә буну ашағыдакы
гајдада апарыр вә синиф гаршысында суал гојурам. Мәсәлән:

Јури Гагарин космоса јол ачмыш илк совет адамыдыр.

—Совет адамыдыр — ким? Јури Гагарин — мүбтәдадыр.

Чыхыр дағ дөшүнә көрпә гузулар.

Тәрланын сәсини әкс едир сулар.

Бурада мүбтәданы тапмаг үчүн чүмләнин әввәлини тәкрар едиб нә? суалыны веририк.

—Чыхыр — нәләр? — гузулар.

— Әкс едир—нәләр?—сулар—мүбтәдадырлар.

Јашасын гәһрәман совет халгы!

— Јашасын — ким? — совет халгы — мүбтәдадыр.

Хәбәри тапмаг үчүн мүбтәданы тәкрар едиб, хәбәрин суалларындан бирини јеринә көрә веририк.

Совет адамлары сүлһ уғрунда чарпышырлар.

—Совет адамлары нә едирләр? — чарпышырлар — хәбәрдир.

Сара ә'лачы шакирддир.

—Сара кимдир? — шакирддир — хәбәрдир.

Сонра ушаглары өјрәдирәм ки, 2-чи дәрәчәли үзвләри тапмаг үчүн мүбтәда илә хәбәри бирликдә тәкрар едиб, онларын суалларыны вермәк лазымдыр. Мәсәлән:

—Сара нечә шакирддир? — ә'лачы — тә'јиндир.

Биз Вәтәнимизи гызғын мәһәббәтлә севирик.

— Биз севирик—нәји — Вәтәнимизи — тамамлыгдыр.

Scanned with ACE Scanner

—Биз Вәтәнимизи севирик — нә чүр? — мәһәббәтлә тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир.

—Биз Вәтәнимизи мәһәббәтлә севирик — нә чүр мәһәббәтлә — гызғын — тә'јиндир.

Әлбәттә, белә изаһат вә көстәришләр дәрсликдә олса һәм мүәллимләрин, һәм дә ушагларымызын иши асан олар. Узун мүддәтли тәчрүбә көстәрмишдир ки, бу чүр едәндә шакирдләр чүмләни асанлыгла тәһлил едирләр. Бурада әзбәрчилик дејил, шүур һәрәкәт едир, шакирд дедикләрини баша дүшүр, мөвзу даһа јахшы мәнимсәнилир вә узун заман јаддан чыхмыр.

Грамматик мөвзулары тәдрис едәркән истифадә етдијим үсуллардан бири мүгајисә үсулудур. Мүгајисә үсулу әввәлкиләрә истинад едәрәк мөвзунун шүурлу сурәтдә мәнимсәнилмәсинә чох көмәк едир. Мәсәлән, мәсдәри тәдрис едәркән ашағыдакы мүгајисә үсулундан истифадә етмишәм: јазы тахтасына **кедирәм** сөзүнү јазыр вә ушаглара белә суал верирәм:

—Һансы сөз кимин нә вахт кетдијини билдирир?

Ушаглар азча фикирләшдикдән сонра чаваб верирләр ки, **кедирәм** сөзү биринчи шәхсин тәкинин индики заманда етдији һәрәкәти билдирир. Кетмәк исә кимин нә вахт кетдијини билдирмир.

Мән әлавә едирәм ки, кетмәк сөзү нә заман, нә шәхс, нә дә кәмијјәт билдирир (јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, дәрсликдә мәсдәрин тә'рифи чох намүнасиб вә гејри-мүәјјәндир) бу, анчаг һәрәкәтин адыны билдирир. Мәсәлән, кетмәк һәрәкәтинин ады кетмәкдир, бири отурарса, онун һәрәкәтинин ады отурмаг, јазарса һәрәкәтинин ады јазмаг олар.

Јахуд мүхтәлиф мә'налы мүрәккәб сөзләрин битишик, јахуд ајры јазылмасыны өјрәтмәк үчүн мүгајисә үсулу чох әлверишлидир. Мәсәлән, белә бир мүгајисә едәк.

Чобанјастығы биткидир.

Чобан јастығы көтүрдү.

Ушаглары баша салырам ки, биринчи «чобанјастығыны» бир вурғу илә (јахуд да бир дәфәјә, бир нәфәсә) дедијимиз үчүн битишик, икинчи «чобан јастығы» бирләшмәсини исә ики вурғу илә (јахуд да ики нәфәсә) дедијимиз үчүн ајры јазырыг. Сонра һәр икисини бир нечә шакирдә дедирдирәм вә бу гајданы мөһкәмләдирәм. Бундан сонра һәмин гајданы Әли Мирзәјев, Әлимирзәјев, Бөјүк Ағајев — Бөјүкағајев сөзләринә тәтбиг едиб, мүгајисә етдирирәм. Шакирдләри баша салырам ки, бу чүр мүхтәлиф мә'налы мүрәккәб сөзләри дүзкүн јазмаг үчүн онлары өзлүјүндә бир дәфә дејил, әкәр бир дәфәјә десәниз битишик, ики, үч вә с. дәфәјә десәниз, ајры јазын.

Мәсәлән, памбыгјыған машын.

Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты. Бурада нә памбыгјыған сөзүнү ики дәфәјә, нә дә БМТ-ни бир дәфәјә демәк олмаз. Буна көрә дә БМТ үч вурғу илә (үч дәфәјә) дејилдији үчүн ајры, памбыгјыған исә бир дәфәјә дејилдији үчүн битишик јазылыр.

Мүгајисә үсулу әдәби мөвзуларын да даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Көркәмли драматургумуз Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсини тәдрис едәркән фачиә һаггында бу чүр мә'лумат вермишәм: мә'лумдур ки, фачиә јазан драматург әсәрин гәһрәманы үчүн гәсдән елә бир гејри-мүнасиб шәраит јарадыр ки, гәһрәман бу шәраитлә тоггушур, мүбаризә апарыр вә һәлак олур. Фәхрәддин өз вәтәнинә гајыдаркән әмиләри сүркүн едилмиш, атасы өлдүрүлмүш, бачысы зорла дүшмән евинә апарылмышдыр. Оғлу өлдүрүлмүш ганичән Рүстәм бәј ган-ган дејәрәк түғјан едир вә Фәхрәддини тезликлә өлдүрмәк истәјирди. Демәк, Фәхрәддин үчүн олдугча гејри-мүнасиб бир шәраит јарадылмышдыр; өзлүјүндә ајдындыр ки, Фәхрәддинин гаршысында чәтин мәсәләләр дурур. Мә'лум олдуғу кими, Фәхрәддин бу гејри-мүнасиб шәраитлә тоггушмада һәлак олур; әсәр үрәкјандыран бир фачиә илә битир.

Мән фачиә нөвү һаггында даһа дүрүст мә'лумат вермәк вә шакирдләрин шүуруна тә'сир етмәк үчүн онларын гаршысында белә суал гојурам:

— Ушаглар, сиз фачиәнин мәзмуну илә јахшы танышсыныз, инди бир анлыға тәсәввүр един ки, Фәхрәддин Алманијадан гајыдандан сонра Рүстәм бәј, Һејдәр бәј, әмиләри, Сәадәт ханым вә башгалары ону күл-чичәклә гаршылаја идиләр, онун аличәнаб фикирләринин һәјата кечмәсинә јахындан көмәк едә идиләр, Фәхрәддин илә Сәадәт ханым евләнә идиләр, сиз билән онда фачиә алынардымы? Бу суала дүзкүн чаваб вермәк үчүн һәр ики шәраити мүгајисә един.

Ушаглар бир гәдәр фикирләшиб дејирләр ки, бизим тәсәввүр етдијимиз шәраитдә һеч бир фачиә алынмазды, чүнки бурада фачиәви үнсүрләр јохдур.

Мән ушагларын чавабларыны мүгајисә едиб дәрсә јекун вурурам: көркәмли драматург Вәзиров кечмишин ган давасы кими вәһши һәрәкәтләринә гаршы охучуда гәзәб вә нифрәт ојатмаг үчүн белә һәрәкәт етмишдир. О, фачиә јазма-

ғы гаршысына мәгсәд гојмуш, Фәхрәддин үчүн белә гејри мүнасиб шәраит јарадараг ону өлүмә вермиш, чох тә'сирли сонлуг јаратмыш, бунунла да јухарыдакы мәгсәдинә наил олмушдур. Белә мүгајисә шәраитиндә шакирдләр фачиә нөвү һаггында әсасландырылмыш мә'лумат алыр, бу мә'лумат онларын шүуруна тә'сир едир ки, бу да узун заман шакирдләрин јадындан чыхмыр.

☆

Грамматик гајдалары даһа јахшы мәнимсәтмәк үчүн мән ушаглар үчүн әсил тәчрүбә көстәрирәм. Бу тәчрүбәләр һәр һансы грамматик мөвзунун шакирдләрин билавасита шүуруна тә'сир етмәјә вә узун заман онун јадында сахланмасына јардым көстәрир.

Мә'лум олдуғу кими, үмуми вә хүсуси исимләр вә онларын јазылышы Азәрбајчан дилинин ән мүһүм ганунлары сырасына дахил олуб, савадлы јазы нөгтеји-нәзәриндән чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бизим һәр биримиз һәр аддымда үмуми вә ја хүсуси исимләрлә гаршылашырыг.

Дәрсликдә доғру олараг белә бир көстәриш вардыр: үмуми исимләр анчаг чүмләнин әввәлиндә кәләндә бөјүк һәрфлә јазылыр, галан јерләрдә исә кичик һәрфлә јазылыр. Хүсуси исимләр исә һәр јердә бөјүк һәрфлә јазылыр. Әкәр шакирд үмуми исимлә хүсуси исми јахшы танымырса, онларын бир-бириндән олан фәргини билмирсә, онда јухарыдакы изаһат һеч бир практики әһәмијјәтә малик олмајачагдыр. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, индики дәрсликдә олан материал бу исимләрин хүсусијјәти вә фәрги һаггында о гәдәр дә јахшы изаһат вермир. Она көрә дә мән биринчи нөвбәдә чалышырам ки, үмуми исимлә хүсуси исмин фәргини шакирдләрә баша салым, елә едим ки, ушаглар бу исимләри јахшы танысынлар. Бу мәгсәдлә мән ашағыдакы тәчрүбәни кечирирәм.

Әввәлчәдән һазырладығым мүхтәлиф гәзет, журнал вә китаблары (бунларын һәрәси 8—10 әдәд олур) синфә кәтириб столун үстүнә үзүашағы тәрсинә гојурам вә гәзетләри елә бүкүрәм ки, ады лап ичәри тәрәфдә галсын. Сонра изаһат верирәм ки, үмуми исимләр мүхтәлиф чинсли әшјалары бир-бириндән фәгләндирмәк үчүндүр, онлар мүхтәлиф әшјаларын адларыны билдирир. Бир шакирди гаршыја чағырыб тәклиф едирәм ки, мәнә бир гәзет версин. Шакирд тез әлини атыб гәзетин бирини мәнә верир. 2-чи бир шакирди чағырыб тәклиф едирәм ки, мәнә бир китаб версин. О да верир. Мән синфә мүрачиәт едиб дејирәм:

— Нә үчүн јолдашыныз гәзет истәдијим һалда журнал вә ја китаб вермәди?

Ушаглар тез чаваб верирләр ки, биз һәмин әшјалары адлары илә танырыг.

Мән 3-чү бир шакирди чағырыб тәклиф едирәм ки, мәнә «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетини версин. Әввәл әлинә кәлән гәзети верән шакирдин әксинә олараг бу шакирд гәзетләрин гатыны бир-бир ачараг адына бахмаға башлајыр. Мән бу моментдә һәмин шакирди сахлајыб ондан сорушурам:

— Нә үчүн әввәлинчи јолдашын кими әлинә кәлән гәзети вермирсән?

— Мүәллим, ахы сиз «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетини истәјирсиниз, мән ону ахтарырам.

Мән хүсуси исимләр һаггында изаһат верирәм:

«Ушаглар, көрдүнүзмү, бајаг «гәзет вер» дејән кими јолдашыныз тез әлини атыб бир гәзет верди, чүнки гәзет китаб вә журналдан сечилир. Бәс гәзети гәзетдән, китабы китабдан сечмәк үчүн нә лазымдыр? Гәзети гәзетдән, јә'ни ејни чинсли әшјаны бир-бириндән сечмәк һәмин әшјалара 2-чи бир ад—хүсуси ад верилир ки, һәмин ад да хүсуси исим адланыр. Сизин јолдашыныз гәзетин бүкүкләрини ачыб онун 2-чи адыны, хүсуси адыны ахтарырды. Хүсуси исим онун үчүндүр ки, ејни чинсли әшја бир-бириндән фәргләнсин. Гәзет — әшјанын үмуми ады олдуғу һалда, «Азәрбајчан кәнчләри», «Коммунист» вә саирә онун хүсуси адыдыр. Бу заман синифдә чох фәаллыг олур, дәрс чох мараглы кечир; шакирдләрин бир чоху һәтта ајаг үстә дуруб, гәзети арашдыран, јахуд журналы чевириб адына бахан јолдашынын һәрәкәтини изләјир. Онларын көзләри севинчлә парлајыр, демәк, тәчрүбә јахшы тә'сир етмиш, јени дәрс баша дүшүлмүшдүр. Сонра мән 3-чү шәкилдә көстәрилән әјани васитәни дивардан асыб, изаһатымы даһа да дәринләшдиририрәм. Јазы тахтасына бир нечә үмуми исим јазырам вә шакирдләрә тәклиф едирәм ки, һәмин үмуми исимләри хүсуси синиф гаршысында јазсынлар. Бир нечә шакирд кәлиб јазандан сонра белә бир сөз сырасы алыныр: —шәһәр—Москва; чај—Лена; республика—Куба; даг—Памир; дәниз—Охот вә с.

Дәрсин бу чүр гурулмасы шакирдләри чох марагландырыр, мөвзу билавасита шүура тә'сир едир, бурада һеч бир әзбәрчилик јохдур. Бөјүк чех педагогу Јан Амос Коменскинин сөзләри илә десәк, «харичи дујғулар орда-бурда гапылмыш, гајдасы олмур... Ән али мүшаһидәчи олан әгил ојаг олур».

Мүхтәлиф суаллар вериб јәгинлик һасил едәндән сонра синиф үмуми исимлә хүсуси исми јахшы таныјыр, онун фәргини билир. Јалныз бундан сонра исимләрин орфографијасындан данышмаг олар. Бу исимләрин орфографијасы һеч бир чәтинлик төрәтмир вә асанлыгла мәнимсәнилир. Верилмиш јохлама јазы ишләри сүбут етди ки, синиф бу гајдалары јахшы билир. Үстүндән ики ил кечмәсинә бахмајараг, инди VII синифдә охујан шакирдләр үмуми вә хүсуси исимләрин јазылышында һеч бир сәһв етмир, әминәм ки, кәләчәкдә дә сәһв етмәјәчәкләр.

Фе'лин мәчһул нөвүнү баша салмаг үчүн әввәлчәдән јазылмыш бир мәктубу ушаглара көстәриб сорушурам:

—Бу мәктубу ким јазыб?

Ушаглар дејирләр ки, мәктубу јазан мә'лум дејилдир.

Мән изаһат верирәм ки, әлбәттә, мәктуб өз-өзүнә јазылмаз, буну ким исә јазмышдыр, лакин биз билмирик.

Она көрә дә «Мәктуб јазылды» чүмләсиндә «јазылды» фе'лин мәчһул нөвүдүр. Еләчә дә «Једди гардаш, бир бачы» нағылында еви сүпүрүлмүш, хөрәји биширилмиш көрән гардашлар мәһз фе'лин мәчһул нөвү илә гаршылашмышдылар, чүнки онлар бу ишләрин ким тәрәфиндән едилдијини билмирдиләр.

Һәһајәт, тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн вә грамматик гајдалары мөһкәмләтмәкдән өтрү ушаглара чохлу јазы јаздырырам. Белә ки, бизим грамматика дәрсләриндә данышан шакирдин јаздығы чүмләләри, мәним изаһат вердијим заман јаздығым чүмләләри галан шакирдләрин һамысы јазыр. Ејни заманда мән Липетск мәктәб мүәллимләринин иш үсулундан истифадә едәрәк шакирдләри фәаллашдырыр, фәрди соргу илә јанашы, суал-чаваб үсулундан да истифадә едирәм.

Әли МИРЗӘЈЕВ,

Кәлбәчәр гәсәбә орта мәктәбинин мүәллими.

IX СИНИФДӘ САТИРИК ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Бәдии әсәрләрин тәһлилини, һәр шејдән әввәл, мөвзунун мүәјјәнләшдирилмәсиндән башламаг тәләб олунур. Чүнки мөвзу әсәрдәки бүтүн чәһәтләрин әсасыны тәшкил едир. Әсәрин әһатә етдији бүтүн мәсәләләр мөвзунун чәрчивәси ичәрисиндә мөвчуддур. Гыса десәк, мөвзу характерик һәјат һадисәсидир ки, бунун да сечилмәси јазычыларын дүнјакөрүшү, синфи әгидәси вә дөврү илә шәртләшир. Ичтимаи һәјатын, шүурун дәјишилмәси илә әлагәдар олараг, мөвзу сечмәјә јазычыларын мүнасибәти нәинки дөврдән-дөврә, һәтта ејни дөврүн өзүндә дә фәргли олур. Мәсәлән, ејни дөврдә јашајан Сабирлә Һади, јахуд Сабирлә Сәһһәтин мөвзуларыны мүгајисә етдикдә бу фәрги даһа ајдын көрүрүк. Мөвзу мәсәләси һәмишә бәдии әдәбијјатын әсас мәсәләси олмушдур. Она көрә дә һал-һазырда бәдии јарадычылыгда мүасир мөвзулара даһа чох фикир верилмәкдәдир. Јени мөвзу олмадан јени дөврүн үстүнлүкләрини әдәбијјатда экс етдирмәк олмаз. Сов.ИКП-нин ијун Пленумунда мүасир мөвзуларын әдәбијјатда әһәмијјәти бир даһа гејд едилмишдир.

Мөвзу өјрәдиләркән әсәрин јарандығы тарихи шәраит, һәмин дөврдәки ичтимаи һәјат, тарихин јазычы гаршысында гојдуғу мәсәләләр бир-бири илә әлагәләндирилмәлидир. Анчаг белә олдугда мөвзунун маһијјәтини вә типиклијини анлатмаг олар. Әсәрин мөвзусуну вә онун һәјати һадисәләрин бәдии ифадәси олдуғуну шакирдләрә баша салмаг үчүн ашағыдакы чәһәтләрә диггәт едилмәлидир: 1. Тарихи шәраит, јә'ни мүәјјән дөврдә јазычынын диггәтини чәлб едән әсас ичтимаи проблемләр вә һәјатын јазычы гаршысында гојдуғу мәсәләләр, 2. Јазычынын синфи мүбаризәдә тутдуғу мөвге, халгла јазычынын јахынлығы, 3. Јазычынын габагчыл идејалар уғрундакы мүбаризәдә ролу.

Кечилән сатирик ше'рдә нәдән данышылмасы, әсәрдә һансы һадисәләрин вә һансы дөврүн екс олунмасы, көтүрүлән

мөвзунун өз дөврү үчүн нә дәрәчәдә характерик олмасы, тәс
вир олунан нөгсанлара шаирин мүнасибәти вә дикәр мәсәлә
ләрин мүәјјәнләшдирилмәси тәһлил ишинин даһа сәмәрәли
кечмәсинә сәбәб олур.

Сатирик ше'рдә һәјати һадисәләр даһа чанлы вә даһа га
барыг верилир. Тарихи шәраит вә јазычынын гајәси даһа тез
көрүнүр. Белә әсәрләрин мөвзулары јазычынын габагчыл рол
ојнајан субјектив идејасы илә мөһкәм гајнајыб-гарышмыш
олур. Она көрә дә мөвзуну мүәјјәнләшдирдикдә тезликлә
шаирин идејасыны да көрмәк олур. IX синиф шакирдләри бә
дии әсәрләрин тәһлилиндә мөвзу илә идејанын бир-бирини
тамамламасыны артыг өјрәнмишләр. Одур ки, сатирик ше'р
ләрин тәһлили заманы бу хүсусијјәтләрин тәтбиг едилмәсинә
чидди фикир верилмәлидир. Бу синифдә Закир, Сејид Әзим
вә Сабир кими сатирик шаирләр кечилир. Мүәллим һәмин
шаирләрин сатирик ше'рләрини тәдрис едәркән, кечилән мөв
зуларын јазычынын, ичәрисиндә јашадығы һәјатын бу вә ја
дикәр һадисәси, өзү дә тәсадүфи дејил, типик һадисәси олма
сыны шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр. Бу заман ша
кирдләри баша салмаг лазымдыр ки, истисмар дүнјасынын
нөгсанларына гаршы јазылмыш сатирик ше'рләрин һәјатдан
көтүрүлмүш һәгиги, реал мөвзулары һәјатын чох јајылмыш,
типик һадисәләридир. Одур ки, бунлар бөјүк инандырычылыг
вә нифрәт ојадычылыг гүввәсинә малик олурлар. Г. Б. Заки
рин, С. Ә. Ширванинин вә Сабирин сатира мөвзуларынын һа
мысы һәјатын догру—дүзкүн ин'икасы; үмумиләшдирилмиш
типик һадисәләридир. Бу хүсусијјәтләри изаһ едәркән мүәл
лим кечилән әсәрләрдән конкрет мисаллар кәтириб, фикрини
әсасландырмалы вә шакирдләрин бу типиклији даһа јахшы
анламаларына чалышмалыдыр. Мәсәлән, Закирин сатира
мөвзуларынын типиклијиндән данышдыгда «Фисгү фичур
һәддән ашыб Шишәдә» вә «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын»
сатираларында тәсвир олунан һадисәләрин Закир заманында,
һәгигәтән, мөвчуд олан вә һәјатын аддымбашы раст кәлинән
типик нөгсанлары олдугу изаһ едилмәлидир. Еләчә дә Сејид
Әзимин вә Сабирин сатираларында типик вә реал вәзијјәтдән
бәһс едилдији көстәрилмәлидир.

Бәдии әсәрләрин тәһлилиндә мөвзуну мүәјјәнләшдирдик
дән сонра гаршыја чыхан башлыча мәсәлә әсәрдәки суретлә
рин сәчијјәләндирилмәсидир. Бә'зи лирик әсәрләр мүстәсна
олмагла, бәдии әсәрләрдә бир вә ја бир нечә сурәт иштирак
едир ки, әсәрин сүжет хәтти, һадисәләрин инкишафы, зиддиј
јәтләр ,бу сурәтләрин әтрафында чәрәјан едир. Јазычынын

тәсвир етдији һадисәјә мүнасибәти, синфи мәнсубијјәти вә
әсәриндә ирәли сүрдүјү идеја сурәтләрин тәсвириндә чох ај-
дын нәзәрә чарпыр. Тарихи һадисәләр мөвчуд һәјатдан сечил-
миш сурәтләр васитәсилә тәсвир едилир. Она көрә дә ша-
кирдләр әсәрдә тәсвир едилән тарихи дөврлә таныш оларкән
һәмин дөврүн типик сурәтләрини дә өјрәнирләр.

Тәдрисиндән данышдыгымыз сатирик ше'рләрин һамы-
сында үмумиләшдирилмиш типик сурәтләр олдуғундан, онлар
һаггында да гысача данышмалы олуруг. Сурәт мүхтәлиф чә-
һәтли варлығын ваһид вә фәрди тәрздә үмумиләшдирилмәси-
дир. Мүәллиф сурәти ики характердә сечир: 1. Мүәллифин
идејасыны өзүндә әкс етдирән вә ја она һүсн-рәғбәт бәслəди-
ји сурәтләр. 2. Мүәллифин тәнгид вә нифрәт етдији сурәтләр.
Белә сурәтләрин иштирак етдији әсәрләрдә онларын гаршы-
лашдырылмасы јолу илә апарылан мүгајисәли тәһлил әсәрин
идејасынын јахшы ајдынлашмасына көмәк едир вә сијаси-
мәфкурәви тәрбијәнин верилмәсини асанлашдырыр. Сурәтлә-
ри сәчијјәләндирәркән ашағыдакы хүсусијјәтләри нәзәрә ал-
маг лазымдыр: сурәтин ичтимаи вә шәхси һәјаты (сурәт һан-
сы ичтимаи зүмрәнин, синфин нүмајәндәсидир вә кимә хид-
мәт едир?) мүлаһизәләри, адәт вә вәрдишләри, башга адам-
лара мүнасибәти, харичи портрети, дахили аләми, рәфтары,
һәрәкәт тәрзи, мәшғулијјәти, јазычынын сурәтә мүнасибәти вә
совет охучусу үчүн сурәтләрин әһәмијјәти вә с.

Шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр ки, белә тәсвирләр
васитәсилә јазычынын өз гәһрәманына мүнасибәтини асан-
лыгла мүәјјәнләшдирмәк олур. Типик һадисәләр типик сурәт-
ләр васитәсилә тәсвир едилдијиндән, мөвзу илә сурәт вәһдәтдә
көтүрүлмәли вә бунлардан биринин тәһлили о бирисиндән ај-
ры апарылмамалыдыр. Әһвалат тәсвир едилән бәдии әсәрдә,
сурәтсиз һадисә, һадисәсиз дә сурәт јохдур. Закир, Сејид Әзим,
Сабир вә дикәр сатирик шаирләрин белә әсәрләри мүәјјән су-
рәтләри әһатә едир ки, бунларын һәр бириси көтүрүлмүш мү-
әјјән мөвзунун ифадә васитәчисидир.

IX синифдә илк сатирик ше'р олараг, Г. Б. Закирин
«М. Ф. Ахундова мәктуб», («Хәбәр алсан бу виланын әһва-
лын») әсәри кечиләркән ше'рдән мисаллар кәтирмәклә сурәт-
ләрин сечилмәси, фәрдиләшдирилмәси, үмумиләшдирилмәси
вә типикләшдирилмәси кими мәсәләләрә диггәт јетирилмәли-
дир. Башга әсәрләрдә олдугу кими, сатирик ше'рләрдә дә бу
ишин мүһүм әһәмијјәт кәсб етдијинә фикир вериб, һәмин ху-

Scanned with ACE Scanner

сусијјәтләри јахшы өјрәдән мүәллим сонралар С. Әзим вә Са- бир сатираларында белә чәһәтләри баша салыб мәнимсәтмәк- дә о гәдәр дә чәтинлик чәкмәјәчәкдир.

«Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасыны јухарыда көстәрдијимиз кими тәһлил едәркән, ән әввәл әсәрин мөвзу- суна вә бу мөвзунун нә дәрәчәдә доғру вә үмумиләшдирил- миш олмасына нәзәр салмагла шакирдләрә изаһ етмәк ла- зымдыр ки, бу сатиранын мөвзусуну Закирин заманында Га- рабағын вәзијјәтинин тәсвири тәшкил едир. Сатиранын әса- сында реал һәјат һадисәләри дурур. Бунларын һеч бириси уј- дурма дејилдир. Ше'рдән чох ајдын көрүнүр ки, тәсвир олу- нан һадисәләрин һамысы һаггында шаһидликлә данышылыр.

Типиклик олмадан јарадычылыг да јохдур. Тип јарадан сәнәткар дөврүн ән характерик чәһәтләрини сечмәји, үмуми- ләшдирмәји вә ејни заманда фәрдиләшдирмәји бачармалы- дыр. Бурадан да типикләшдирмәдә үмумиләшдирмә илә бәра- бәр фәрдиләшдирмә мәсәләси мејдана чыхыр. Үмумиләшдир- мә—мүхтәлиф инсанларын сәчијјәви чизкиләринин бир шәх- сијјәт симасында чәмләшдирилмәсидир.

IX синифдә үмумиләшдирмә вә типикләшдирмә һаггында илк кениш мә'лумат Закирин «Хәбәр алсан бу виланын әһва- лын» әсәринин кечилмәси заманы вериләчәкдир. Бу мөвзуја верилмиш вахтын икинчи саатында һәмин мәсәләләр изаһ олуначагдыр. Бу заман шакирдләрин фәал иштиракы илә ше'рдән үмумиләшдирилмәјә вә типиклијә аид мисаллар се- чилмәсинә даһа чох фикир вермәк лазымдыр. Әсәрдәки үму- миләшдирмәни шакирдләрә јахшы баша салмаг үчүн мүәл- лим Г. Б. Закирин «Сечилмиш әсәрләри» китабында һаггында данышдығымыз сатиранын кениш мәтнинә мүрачиәт етмәли вә характерик бәндләри сечмәклә әсәрин руһуну дәриндән ан- латмаг гејдинә галмалыдыр. Бунун үчүн ашағыдакы бәнд чох сәчијјәвидир:

Һәддән ашыб бүхлү һәсәд, шәрарәт,
Јолдаш јолдашына ејләр хәјанәт,
Алимдә әмәл јох, бәјдә әдаләт,
Ишләримиз олуб саф кәрдән-бучаг.

Бу бәнд әсәрдәки бүтүн типиклији вә үмумиләшдирмәни изаһ етмәк үчүн кичик бир мисал олмагла бөјүк үмумиләш- дирмә күчүнә маликдир. Шакирдләрин өзләринин дә дәрс ки- табларында белә јерләри сечмәләринә фикир верилмәлидир.

С. Әзим Ширванинин сатираларыны тәдрис едәркән, бу сатираларын мөвзуларындан, онларын үмумиләшдирилмә вә типиклијиндән данышмагла бәрабәр, даһа јени биликләр дә вериләчәкдир. Бу заман көстәрилмәлидир ки, феодал-патри- архал ганун-гајдалар, мөвһумат, чәһаләт, наданлыг, дини тәһсил, дини еһкам вә руһанилик Сејид Әзимин заманында чох гүввәдә олмуш вә шаир һәмин мәсәләләри өз сатиралары үчүн мөвзу сечмишдир. Онун сатираларында чөрәк верәнинә һүрән бәјләрин, елмә, мәдәнијјәтә дүшмән олан, халгын үми- дини ахирәт дүнјасына бағлајан, өзүнү дин хадими адланды- ран, јери дүшдүкдә исә тамаһкарлыг үчүндан «дини динара сатан» руһаниләрин үмумиләшдирилмиш сурәтләри верилир. «Хан вә деһган», «Дәли шејтан» «Мүчтәһидин тәһсилдән га- јытмасы», «Аллаһа рүшвәт», «Гарынгулу абид», «Көпәјә еһ- сан», «Мүнәччимләр јаланчыдырлар» вә с. сатираларында тәсвир олунан сурәтләрин һәр биринин өзүнәмәхсус фәрди сәчијјәви хүсусијјәтләри олмагла һамысы үмумиләшдирил- миш сурәтләрдир. Хүсусән руһанилик аләминин ејбәчәрлик- ләриндән данышдыгда бу үмумиләшдирмәләр даһа габарыг сурәтдә мејдана чыхыр. Чүнки бу әсәрләрдә тәсвир олунан икиүзлүлүк вә тамаһкарлыг руһаниләрин һамысына хас олан сәчијјәви хүсусијјәтдир.

Сатирик ше'рләрдә мөвзу вә сурәт типиклији, фәрдиләш- дирилмәси вә үмумиләшдирилмәси мәсәләси һаггындакы мә'- лумат Сабирин сатиралары кечиләркән даһа да кенишләнди- риләчәкдир. Бу заман мөвзу типиклијинин дә шәраитдән асы- лы олараг, тарихи инкишафын кедишиндә дәјишилмәси, әв- вәлки типиклијин јеринә тарихин гаршыја чыхартдығы јени типиклијин кәлмәси вә бунунла әлагәдар олараг, јени типик сурәтләрин сатираја кәлмәси кими мәсәләләр дә өјрәдиләчәк- дир. Бу, ејни заманда сатиранын тарихи инкишафыны да өј- рәтмәк демәк олачагдыр.

Сабир сатираларынын типик мөвзуларындан данышар- кән XX әсрин ичтимаи мүһитини вә 1905-чи ил ингилабынын ојатдығы ичтимаи һәјаты көз өнүнә кәтирмәлидир. Чәмијјә- тин хүсусијјәти јахшы дәрк едилдикдә сатира мөвзуларынын типиклији дә ејни дәрәчәдә дәриндән баша дүшүләчәкдир. Сабирин заманы Закирин вә С. Әзимин заманы олмадығы үчүн онун сатира мөвзулары да Закир вә С. Әзим сатирала- рынын мөвзулары дејилдир. Сабир сатираларынын мөвзусу ингилаб дөврүнүн мөвзусудур. Инди онун сатираларында ин- гилаби һәрәкатын авангарды олан, «һүгуг үстә әдавәт едән» вә көз ачмыш фәһлә синфинин сурәти тәсвир олунур. Инди о,

Scanned with ACE Scanner

«Ајыл, һаггыны ган, чөври-мүлкәдара һејван кими ишләмә мәһсулуну бәјләрә вермә»—дејә јохсул кәндлиләрә мүрачиәт едир. Шүбһәсиз ки, бүтүн бунлар XX әсрин тәләби, гаршыја чыхартдыгы типик мөвзулардыр. Мүәллим тәдрис просесиндә бу чәһәтләрә хүсуси фикир вермәли вә шакирдләрин диггәтини һәмин мәсәләјә чәлб етмәлидир.

Үмумиләшдирмә вә фәрдиләшдирмә ејни заманда Сабирин башга әсәрләринә дә хасдыр. «Әкинчи» ше'рини тәһлил едәркән бурада бәјзадәнин дә, кәндлинин дә јашајышынын һәм үмумиләшдирмә, һәм фәрдиләшдирмә вә һәм дә типикләшдирмә јолу илә тәсвир едилдијини мисаллар үзрә изаһ етмәк лазымдыр. Бәј кәндлини истисмар едән бир бәјин дејил, бәјләрин үмумиләшдирилмиш типик нүмајәндәси, кәндли исә истисмар бојундуругу алтында инләјән кәндлиләрин типик нүмајәндәсидир. Ејни заманда һәм бәј, һәм дә кәндли фәрди сурәт олмагла бир-бириндән фәргләнирләр. Чәмијјәтин бир-биринә зидд гүтбләриндән көтүрүлмүш бу нүмајәндәләрин шәхсиндә Сабир ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндинин типик мәнзәрәсини вермишдир. Шаир тәсвир етдији бир фәрдин—бәјин симасында «мејсиз-мәзәсиз шаму наһары битмәз олан» бәјлијин, о бири фәрдин—кәндлинин симасында исә «әт-јага өјрәнмәмиш» вә «һејван кими садә өмр ејләмиш» кәндлинин бир-биринә зидд мәишәтини јүксәк үмумиләшдирмәләр фонунда көстәрмишдир.

Тәһлил просесиндә бу вә буна бәнзәр мәсәләләр шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун сурәтдә изаһ едилмәлидир. Мүәллим өз изаһаты илә кифајәтләнмәјиб, шакирдләрин өзләринин дә типиклик, үмумиләшдирмә вә фәрдиләшдирмә һаггында фикирләрини динләмәли вә онларын кечилмиш әсәрләр үзрә һәмин мәсәләләрә даир мисаллар сечә билмәләринә наил олмалыдыр. Һәтта бу иши синиф тәһлили илә мәһдудлашдырмајыб, шакирдләрин евдә мүстәгил сурәтдә ишләјәрәк, конкрет әсәрләр үзрә мүәјјән тапшырыглары дәфтәрләринә јазмаларына да фикир верилмәлидир. Бу, шакирдләрин кечилмиш нәзәри мә'лумата јахшы јијәләнмәләринә көмәк етмәклә бәрабәр, һәм дә онларын мүстәгил тәһлил вә јарадычылыг габилијјәтинин инкишафына сәбәб олур.

Надир АБДУЛЛАЈЕВ.

ФОНЕТИКА ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ ОРФОЕПИК ВӘРДИШЛӘРИН ВЕРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Әдәби дилин әсас нормаларындан бири олан орфоепија, шифаһи нитг мәдәнијјәти илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Шакирдләрин орфоепик вәрдишләр әлдә етмәләри уғрунда апарылан мүбаризә, нитг мәдәнијјәти уғрунда апарылан мүбаризәнин ајрылмаз бир һиссәсини тәшкил едир. Орфоепијанын практик әһәмијјәти бөјүкдүр. Әдәби тәләффүз нормаларына риајәт етмәмәк, онун гајдаларындан бу вә ја дикәр формада узаглашмаг, ичтимаи үнсијјәт васитәси олан дилдән истифадә ишини чәтинләшдирир. Она көрә дә әдәби тәләффүз нормаларыны көзләмәк, ондан узаглашма һалларына гаршы гәти мүбаризә апармаг лазымдыр. Әдәби тәләффүз нормаларынын тәнзимедичи вә горујучусу мәктәб олмалыдыр. Јалныз мәктәб јетишән кәнч нәслә әдәби тәләффүз әсасларыны өјрәдә биләр.

Суал олуна биләр: «Әдәби тәләффүз гајдалары шакирдләрә нә чүр өјрәдилир?», «Мүәллим һансы методик јолла шакирдләрдә әдәби тәләффүз нормаларындан истифадә ишини вәрдишә чевирә биләр?».

Шакирдләрә әдәби тәләффүз ики јолла мәнимсәдилир:

1. Өз данышыгларында әдәби тәләффүз нормаларыны көзләјән адамлары шакирдләр билаваситә тәглид едирләр.

2. Тә'лим нәтичәсиндә шүурлу вә тәдричи сурәтдә (мүәјјән системлә) әдәби тәләффүз нормаларыны мәнимсәмәк јолу илә.

Биринчи јол ән чох ибтидаи мәктәб үчүн сәчијјәвидир. Бурада орфоепија практики шәкилдә тә'лим едилир. Шакирдләрә һеч бир орфоепик норма һаггында мә'лумат верилмир. Мүәллим јалныз лексик-орфоепик јолла шакирдләрә дејилән сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнү өјрәдир. Бурада дүзкүн әдәби тәләффүз үчүн нүмунә мүәллимин данышығыдыр. Ушаглар мүәллимин бүтүн һәрәкәтләри илә јанашы, онун данышыг габилијјәтинә, тәләффүзүнә фикир верир вә мүәллими тәглид етмәјә чалышырлар.

Scanned with ACE Scanner

Лакин тәкчә мушаһидә вә тәглид јолу илә дүзкүн әдәби
тәләффүзә јијәләнмәк олмаз. Шакирдләрдә өзүнүн вә башга
ларынын нитгиндә таныш олмадыглары, адәт етмәдикләри
сәсләри, онларын мүхтәлиф бирләшмәләр һалындакы тәләф
фүзүнү ешидә билмәк, онлары ајыра билмәк бачарығы јара
дылмалыдыр. Дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләринин јара
дылмасы нә демәкдир? Бу, һәр шејдән әввәл шакирдләрин ај
ры-ајры сәсләр, сәс бирләшмәләри вә сөзләрин тәләффүзү
һаггында фикирләшмәдән доғру вә ајдын данышығыдыр.
Әкәр биз данышаркән һәр дәгигә тәләффүз һаггында фикир
ләшсәк вә ја тәләффүз етдијимиз ајры-ајры сәсләрә диггәт ет
сәк, фикримиз башгасына чәтин чатар вә ја бизим данышы
ғымыз динләјичи үчүн јоручу олар. Анчаг инсан малик олду
гу данышыг техникасы, тәләффүз вәрдишләри сајәсиндә јуха
рыда гејд етдијимиз чәтинлијин өһдәсиндән кәлә биләр. О, һә
мин данышыг вәрдишләринин көмәји илә һеч бир чәтинлик
чәкмәдән, фикрини мүсаһибинә чатдырар. Белә һалда о ада
мын дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләринә јијәләнмәси һаг
гында фикир ирәли сүрмәк олар.
Шакирдләрдә бу чүр автоматлашдырылмыш тәләффүз
вәрдишләри әсасән тә'лим нәтичәсиндә шүурлу вә тәдричи су-
рәтдә (мүәјјән системлә) әдәби тәләффүз нормаларыны мә-
нимсәмәк јолу илә јарадылыр.
Дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләринин әсасы фонетика
дәрсләриндә гојулур. Она көрә дә орта мәктәбин V синфиндә
дәрс дејән мүәллим фонетиканын, демәк олар ки, бүтүн мөв-
зуларында орфоепијаны диггәт мәркәзиндә тутмалыдыр. Фо-
нетика илә билаваситә әлагәдар олан тәләффүз мәсәләләри
чохдур. Онлары бир мәгаләдә әһатә етмәк мүмкүн олмады-
ғындан, биз анчаг бәһсин илк ики мөвзусунда (јә'ни «Даны-
шыг сәсләри», «Һәрфләр», «Әлифба» бәһсиндә) тәләффүзлә
әлагәдар олан мәсәләләрин тә'лими үсулларындан бәһс едә-
чәјик. Бу мәсәләләр башлыча олараг ашағыдакылардыр:

1. Сәслә һәрфин, сәсли дилдә јазылы нитгин әлагәси.
2. Сәсләрин ичтимаи үнсијјәтдә ролу.
3. Сәсли вә сәссизләрин ајдын мәхрәчлә тәләффүзү. Тә-
ләффүздә иштирак едән үзвләр вә онларын данышыг зама-
ны алдыглары вәзијјәт.
4. Сағлам ешитмә габилијјәтинин инкишафы.
5. **К** һәрфинин сөзләрдә инчә вә галын тәләффүзү.
6. **О** һәрфинин бә'зи сөзләрдә **а** кими охунмасы.
7. Ихтисарла јазылмыш сөзләрин охунмасы.

Билдијимиз кими дил ики һиссәдән ибарәтдир вә ја дилин ики тәрәфи вардыр. Бириничиси, харичи тәрәфи вә ја сәсли тәрәфи, о бириси исә дахили вә ја мә'на тәрәфидир. Шифаһи нитг дилин харичи формасыдыр. Бизим мүасир јазымыз шифаһи нитгин харичи (сәсли) тәрәфләрини әкс етдириб, онунла билаваситә әлагәдә инкишаф едир. Лакин шифаһи нитг илә јазылы нитг арасында там ујғунлуг, һеч бир дилдә олмадығы кими, Азәрбајчан дилиндә дә јохдур.

Бу ујғунсузлуг һарадан әмәлә кәлир. Бу ујғунсузлуг, һәр шејдән әввәл, орфографијамызын принсипләриндән бири олан тарихи-ән'әнәви принсипин тәләбатындан јараныр. Бу принсип үзрә тәләффүздә бир сыра сәсләрин дејилмәмәсинә бахмајараг, графикада јазылыр. Мәсәлән, бағча, саггал, ушаг, гочаг, колхоз, совхоз вә с.

Бу принсип о гәдәр дә јарарлы дејилдир вә орфографијаны чанлы халг дилиндән узаглашдырараг, онунла орфоепија арасында учурум јарадыр.

Тәләффүзлә јазы арасында икинчи фәрг, дилимизин сәс ганунлары әсасында мејдана чыхыр. Дилимиздә мүстәгил мә'наја малик олан сәс аздыр. Һәр бир сәс башга сәсләрлә бирликдә мә'на вериб ичтимаи характер дашыјыр. Нитг ахырында сәс тутдуғу мөвгедән асылы олараг өзүндән әввәлки вә ја сонракы сәсләрә тә'сир едир, бә'зән исә әксинә олараг өзү онларын тә'сиринә мә'руз галыб, мүхтәлиф фонетик чаларлыг кәсб едир. Беләликлә, сөзләр бир чүр дејилиб, башга чүр тәләффүз едилир. Демәли, сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасында бөјүк фәрг вардыр. Бу фәрг олмасајды јазылы нитгдә һеч бир орфографик гајдаја еһтијач олмазды вә «тәләффүз едилдији кими јаз» принсипи әсас көтүрүләрди. Бу исә сөзләрин, мәсәлән, бахча, дәфдәр, нөктә, сакгал, гарпыс, кәнт, афтобус вә с. кими сәһв јазылмасына кәтириб чыхарарды; нәтичәдә, јазылы нитгимиздә бөјүк бир һәрч-мәрчлик јаранарды. Бу фәрги билмәмәк ејни илә орфоепик нөгсанларын да баш вермәсинә сәбәб олур. Бунун нәтичәсиндә шакирдләр гираәт заманы, мүәллимләр исә һәм гираәт, һәм дә данышыгларында һәрфи тәләффүзә јол верирләр. Сөзләри јаздығымыз кими, мәсәлән, һәтта, колхоз, зәнбил, багча, автомат вә с. формада тәләффүз едирләр ки, бу да дүзкүн әдәби тәләффүз нөгтеји-нәзәриндән нормал һал сајыла билмәз. Она көрә дә сәслә һәрфин, јазылы нитг илә сәсли дилин фәрги мәсәләси фонетика мәшғәләләринин тәмәл дашыны тәшкил етмәлидир.

Лакин бә'зи мәктәбләримиздә һәлә индијә гәдәр бу мәсәләјә аз фикир верилмишдир. Фонетика тәдрис едиләркән ша-

Scanned with ACE Scanner

кирдләрин нә орфографик, нә дә орфоепик савадынын инки-
шафы нәзәрә алынмыр, тә'рифләр, ғанунлар, анлајышлар мү-
чәррәд формада әзбәрләдилир вә ја фонетиканын тәдрисиндә
јалныз орфографик вәрдишләрин јарадылмасы әсас көтүрү-
лүр. Мүәллимләрин бир чоху сәсли дилдә јазылы нитг ара-
сындакы фәргин көстәрилмәсинин шакирдләрин јазыларында
бөјүк бир орфографик сәһвә сәбәб олачағындан еһтијат едә-
рәк, бу мәсәләјә тохунмур; башга бир гисми исә дилимиздә
ваһид әдәби тәләффүз нормаларынын сабитләшмәдијини бә-
һанә кәтирәрәк, бу мәсәләнин изаһыны «елми грамматика-
нын» орта мәктәбдә тәтбиги кими гијмәтләндирирләр. Сөз
јох ки, белә дүшүнәнләр нитг инкишафыны бир тәрәфли ан-
лајырлар. Һалбуки, «јахшы тәһрири нитг, биринчи нөвбәдә
шифаһи нитгә вә ја јахшы фикри нитгә әсасланмалыдыр»[1].

Биринчи ики дәрсин («Данышыг сәсләри», «Һәрфләр».
«Әлифба») тәдрисиндә шакирдләр сәсләри ајдын мәхрәчлә
тәләффүз етмәк, онлары һәрфләрлә адландырмаг, сөзләрин сәс
вә ја һәрфи тәркибини сәһвсиз мүәјјән етмәк, јазы илә тәләф-
фүз арасында фәрги баша дүшмәк вә с. мәсәләләри өјрәнир-
ләр. Сәс вә ја һәрфин мүгајисәли өјрәдилмәси фонетиканын
шүурлу мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәклә бәрабәр, шакирд-
ләрдә дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләринин јарадылмасы
ишини асанлашдырыр.

Данышыг сәсләри мөвзусуну кечәркән һәр шејдән әввәл.
данышыг сәсләри вә онларын ичтимаи үнсијјәтдәки ролу ша-
кирдләрә чатдырылмалыдыр.

Бакыдакы 172 нөмрәли мәктәбин мүәллими Јасин Әфәнди-
јев данышыг сәсләринин үнсијјәтдәки әһәмијјәтини шакирд-
ләрә белә баша салыр. «Данышыг сәсләринин нитгдә бөјүк
ролу вардыр. Онлар ајрылыгда һеч бир мә'на вермир, сәсләр
бир-бири илә бирләшәрәк, дилимиздә ишләтдијимиз мүхтә-
лиф сөзләри әмәлә кәтирир ки, биз бу сөзләр васитәсилә
чүмлә гурур вә фикримизи чүмләләрдә ифадә едирик. Бир
сөз башга сөздән өз сәс тәркиби илә фәргләнир». Мүәллим бу
изаһатындан сонра јазы тахтасында шал, шар, тор, тар
шир сөзләрини јазыб сәсли вә сәссизләрин дәјишмәсинин мә'-
на фәргләнмәсинә сәбәб олдуғуну шакирдләрә баша салыр.
Сонра мүәллим «баг—бах», «аз—ас», «дәвә—дәфә», «дәрс—
дәрз», «сәнәд—сәнәт» вә с. сөзләрдә һансы сәсләрин мә'на дә-

[1] К. Д. Ушински, «Ана дили тәдрисинә рәһбәрлик», I һиссә, С П Б,
1903, сәһ. 14.

олдуғуну сорғу јолу илә шакирддән сору-
јишмәсинә сәбәб олдуғуну сорғу јолу илә шакирддән сору-
шур. Мүәллим тәркибиндә һәмин сөзләр олан чүмләләр јаз-
дырыб мүгајисә етдирир.

Мән **гоз** алдым.

Мән **газ** алдым вә с.

Сәсләрин нитгдәки әһәмијјәтиндән данышаркән мүәллим
һабелә, дилимиздә ваһид тәләффүз гајдаларынын олдуғуну
вә онлара данышыгда риајәт етмәјин вачиб олдуғуну ша-
кирдләрә сөјләјир. Мүәллим «тәләффүз» сөзү илә јанашы онун
синоними олан «дејилиш» сөзүнү дә шакирдләрин диггәтинә
чатдырыр. Мүәллимин тәләффүз һаггындакы бу мә'луматы
истәр методики вә истәрсә дә психоложи чәһәтдән чох дүзкүн
вә фајдалыдыр; шакирдләр бу јолла өјрәниләчәк шејин әһә-
мијјәт вә зәрурәтини баша дүшүрләр. Бир сөзлә тәфәккүр
мәгсәдәјөнәлдилмиш бир просес олур. Мәгсәд ајдын олдугда
исә шакирдләрин тәфәккүрү фәаллашыр вә онлар бу мәгсә-
дин һәјата кечирилмәсинә доғру чан атырлар.

Дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләринин јаранмасы, ша-
кирдләрдә бир сыра мүһүм кејфијјәтләрин тәрбијә едилмәси
илә бағлыдыр. Бу кејфијјәтләрдән ән әсаслысы шакирдләрдә
ешитмә габилијјәтинин инкишафыдыр.

Она көрә дә фонетиканын биринчи мөвзуларынын тәдри-
си заманы шакирдләрдә бу әсас кејфијјәтин јарадылмасы
диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Биринчи дәрсдә бу саһә-
дә иш, сәслә һәрфи тәркиби ујғун олан сөзләрин шифаһи тәһ-
лили јолу илә апарылмалыдыр. Биринчи дәрсдә тәһлил еди-
ләчәк сөзләрин јазы тахтасына јазылмасы мәгсәдәујғун де-
јилдир. Белә олдугда шакирдләр чох заман сәслә һәрфи га-
рышдырыр, сәсә һәрф, һәрфә исә сәс дејирләр. Бунунла әла-
гәдар олараг, мәктәбдә шакирдләр мүәллим вә јолдашлары-
нын, евдә исә радио вә телевизијада дикторларын данышы-
ғына гулаг асмаг, аилә үзвләринин данышығы илә дикторун
данышығыны мүгајисә етмәк вә с. кими тапшырыглар үзәрин-
дә ишләмәлидирләр.

Әдәби тәләффүзү шәртләндирән икинчи амил нитгдә ај-
дын вә дүзкүн мәхрәч мәсәләсидир. Һәмин мәсәлә илә әлагә-
дар бир сыра тәләффүз нөгсанлары вардыр ки, бунлардан
бири дә сәсләрин мәхрәч дәјишмәсидир. Бу һадисәнин баш
вермәсинә сәбәб, һәр һансы сәсин јаранмасында әсас рол ој-
најан нитг үзвләри: арха дамаг, дил, дилчәк, додаглар вә с.
һәмин сәсин әмәлә кәлмәси үчүн лазым олан вәзијјәти алма-
јыб, башга сәсин мәхрәч вәзијјәтини алмасыдыр. Мәсәлән,
«б» сәсинин јаранмасы үчүн һәр ики додаг фәал рол ојнама-

лы олдуғу һалда, бә'зән додагларын бири пассивләшир
вә һәмин сәсин јаранмасында алт додаг үст дишләрлә бир-
ликдә иштирак едир. Беләликлә, гоша додаг әвәзинә додаг-
дил самити јараныр. Шакирдләрин нитгиндә јерли шивәјә хас
олан: мәктәф, кедиф, кәлиф вә с. сөзләр бу сәбәбдән ирәли
кәлән нөгсанлардыр. Шакирдләрин нитгиндә мүшаһидә еди-
ләи иш вә хүсусијјәтләринин әксәријјәти мәхрәчлә әлагәдар
олдуғундан, бу мәсәләјә фонетиканын бүтүн мөвзуларында
диггәт етмәк лазымдыр. Бу чәһәтдән дәрсләрини динләдијим-
миз Сумгајыт 2 нөмрәли интернат мәктәбинин мүәллими Чә-
милә Јусифованын тә'лим үсулу диггәтәлајигдир.

Мүәллим «Данышыг сәсләри» мөвзусуну кечәркән ағыз
бошлуғу, онун гурулушу, үзвләри, онларын сәсләрин форма-
лашмасында роллары вә с. мәсәләләрдән данышыр. Бу мәг-
сәдлә о, әввәлчә јахшы рәсм габилијјәти олан бир шакирдә
башын шагга (тән ортадан) кәсији шәклини чәкдириб јазы
тахтасындан асыр. Шакирдләрин ибтидаи мәктәбдә нитг чи-
һазы һаггында мә'луматы олмадыгларыны нәзәрә алараг,
мүәллим бурада лазыми изаһат верир. Ејни заманда мүәллим:
б, м, н, о, у, т сәсләринин тәләффүзүнү көстәрән әламәтләри
бир-бир шакирдләрә көстәрир вә өзү тәләффүз едир. Мүәллим
мисал олараг көтүрдүјү «баба» сөзүндә б вә а сәсләринин
мәхрәчини ашағыдакы гајда илә шакирдләрә өјрәдир. Мүәл-
лим һәмин сөзү јазы тахтасына јазыб шакирдләрдән сорушур:

М.—Баба сөзү нечә сәсдән ибарәтдир?

Ш.—Баба сөзү дөрд сәсдән ибарәтдир.

М.—Бу сөздәки сәсләрлә һәрфләрин сајы ејнидирми?

Ш.—Бәли, ејнидир.

Мүәллим тахтадан һәмин сөзү силиб шакирдләрдән сору-
шур:

М.—Тахтада нә јазылмышдыр?

Ш.—Һеч нә.

М.—Диггәт един, мән поздуғум сөзү дејирәм. Баба. Сиз
нә ешитдиниз?

Ш.—Баба.

М.—Инди өзүнүз дејин.

Шакирдләр јавашдан «баба» сөзүнү тәкрар едирләр.

М.—Инди диггәт един. Мән һәмин сөзү јенә дә тәләффүз
едирәм.

Мүәллим «баба» сөзүнү пычылты илә, лакин чох ајдын
мәхрәчлә тәләффүз едир.

М.—Инди нә дедим?

Ш.—Баба.

М. — Сиз ешитдинизми?

Ш.—Хејр. Ағзынызын һәрәкәтиндән баша дүшдүк.

Мүәллим мусаһибәни давам етдирир:

М. — Диггәт един, инди нә дејирәм.

Мүәллим баба сөзүнү биринчи һечада «о» саити илә тә-
ләффүз етди.

Ш. — Боба.

М. — **Баба** сөзү илә **боба** сөзүнүн тәләффүзүндә һансы
фәрг вардыр.

Ш. — Баба сөзүнүн биринчи һечасында додаглар кениш
ачылыб а сәсини јаратдығы һалда, икинчи сөздә додаглар да-
ирәви шәкил алыб ирәлијә доғру узандығындан **о** сәсини
јарадыр.

М. — Бунларын һансы дүз тәләффүз сајылыр?

Ш. — **Баба** сөзү дүз тәләффүз сајылыр.

М.—Нә үчүн евдә, күчәдә вә башга јерләрдә бә'зи адам-
лар сөзләри боба, бочи, бормаг шәклиндә тәләффүз едирләр?

Ш. — Онлар һәмин сөзләрин биринчи һечасында а сәсини
сәһв олараг **о** кими тәләффүз едирләр.

Мүәллим башга сәсләрин мәхрәчләрини дә чанлы мүшаһи-
дә әсасында шакирдләрә өјрәдир.

Биринчи дәрсдә фонетик тәһлил јазылышы илә тәләффүзү
ејни олан ата, ана, гардаш, гәләм, ев, шам, шамама вә с. ки-
ми сөзләр үзәриндә апарылырса, икинчи дәрсдә («Һәрфләр.
Әлифба») иш бир гәдәр мүрәккәбләшир. Инди тәһлил үчүн
сечилән сөзләрин сәс тәркиби һәрфи тәркибинә ујғун кәлмир.
Сөзләр бир чүр јазылыб башга чүр охунур вә әксинә, һәрф-
ләрин сәсләрлә мүгајисәсиндә јазы тахтасындан кениш исти-
фадә едилир. Биринчи дәрсдә (данышыг сәсләри) иш башлыча
олараг сәс тәһлили үзәриндә кетдијиндән, гаврајыш јалныз
ешитмәк анализаторуна әсасланыр. Икинчи дәрсдә исә гав-
рамада бир нечә һисс анализаторларынын гаршылашма ас-
сосиасијасы јараныр. Мүгајисә едилән сөз тахтада јазылыр,
һәрфи тәркиб көзлә көрүнүр, сәс тәркиби исә гулагла ешиди-
лир. Бир сөзлә көрмә, ешитмә вә нитг һәрәкәти (матор) дујғу-
ларла бирләшир. Јазы вә оху тә'лими сөзүн һәр ики формасы-
на әсасланыр. Мә'лумдур ки, гаврајышда нә гәдәр чох һисс
органы иштирак етсә, бу тәәссүрләр бизим механики синир
системимиздә о гәдәр из бурахар. Даһа доғрусу һафизә тәрә-
финдән јахшы јадда сахланылар.

Сәслә һәрфин мүгајисәси бу дәрсдә гаршыја гојулан әсас
мәгсәд олмалыдыр. Чүнки мүгајисә анламаја бөјүк јардым

Scanned with ACE Scanner

көстәрир: тәфәккүрүн фәаллашмасы вә инкишафына көмәк едир.[1]

К. Д. Ушинскинин идрак фәалијјәтиндә мүгајисәнин әһәмијјәти һаггында сөјләдији бу фикир, сәслә һәрфин әлагәси мәсәләсинә дә аиддир. Сәслә һәрфин мүгајисәли өјрәдилмәси илә әлагәдар олараг Бакыдакы 172 нөмрәли мәктәбин мүәллими Зәһра Ахундованын дәрсини мүшаһидә етдик. Мүәллим јазы тахтасына «ата», «ана», «гардаш», «әл», «һәсән», «алма» вә с. бу кими сөзләр јазыб шакирдләрә һәмин сөзләри сәс вә һәрфи тәркибинә көрә тәһлил етдирди. Апарылан бу чүр тәһлил вә мүгајисә јолу илә шакирдләр баша дүшүрләр ки, дилимиздәки сәсләрин әксәријјәти ујғун һәрфләрлә ишарә едилир. Бу изаһатдан сонра мүәллим дејир: «Дилимиздә елә һәрфләр дә вардыр ки, онлар бир сәси јох, ики сәси ифадә едир. Бизим бу күн өјрәнәчәјимиз к һәрфи дә белә һәрфләрдәндир». Мүәллим к һәрфинин тәләффүзү мәсәләсинә бир саат вахт ајырыр. Бу, бизчә чох дүзкүндүр. Чүнки к һәрфинин тәләффүзү илә әлагәдар истәр јазыда вә истәрсә дә шифаһи нитгдә бир сыра сәһвләрә јол верирләр. Бу сәһвләр әсасән ашағыдакылардыр:

«К» һәрфи илә башланан алынма сөзләрдә галын «к» әвәзинә онун чинкилтили гаршылығы олан «г» тәләффүз едилир. Мәсәлән: колхоз әвәзинә голхоз, гомбајн (комбајн), голлектив (коллектив) вә с. сөзләрин ортасында вә ахырында галын к сәси инчә тәләффүз едилир. Мәсәлән: банкә (банка), бутилкә (бутулка), електрик (електрик), шоткә (шотка) вә с. Чинкилтили г сәси илә галын к сәсинин шифаһи дилдә гарышдырылмасы тәсадүфи дејилдир. Г вә к сәсләринин һәм галын вә һәм дә инчәси рус дилиндә диларҳасы сәсләрдир. Азәрбајчан дилиндә диларҳасы јалныз г сәсидир. Рус дилиндәки диларҳасы к сәсинә ујғун Азәрбајчан дилиндә сәс јохдур. Она көрә дә шакирдләр рус дилиндән алынмыш сөзләрдәки диларҳасы галын к сәсини ејни мәхрәчдә (диларҳасында), лакин чинкилтили г илә тәләффүз едирләр. Шакирдләрин нитгиндә бунун әксини дә мүшаһидә етмәк олур. Мәсәлән, онлар инчә г илә дејилмәли олан бир чох сөзү галын диларҳасы к илә тәләффүз едирләр.

колхоз **кәләм.**

М.—Колхоз вә кәләм сөзләри һансы һәрфләрлә башланыр?

Ш.—Ке.

М. — Бу сөзләрдә «ке» һәрфи нә чүр тәләффүз олунур?

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 249.

Ш. — Биринчи сөздә ке һәрфи галын, икинчи сөздә исә инчә тәләффүз олунур.

М.—Нә үчүн биринчи сөздә биз ке һәрфини галын, икинчи сөздә исә инчә тәләффүз едирик?

Шакирдләрин чаваб вермәкдә бир гәдәр тәрәддүд етдијини көрән мүәллим, һәмин сәсләри ајрылыгда, бирләшмә дахилиндә өзү ајдын мәхрәчдә тәләффүз едиб шакирдләрә тәкрар етдирир. Сонра мүсаһибә давам етдирилир. Бүтүн чаваблар үмумиләшдирилиб нәтичә чыхарылыр: к һәрфинин галын вә инчә тәләффүзү дилин вәзијјәти илә әлагәдардыр. Галын к сәсинин тәләффүзүндә дил архаја чәкилир вә сәс дилин арха һиссәсиндә дејилир, инчә ешидилән к сәси исә дилин өн һиссәсиндә тәләффүз олунур.

Шакирдләрин тапдыглары мисаллар тахтаја јазылыр.

колхоз	кәләм
комсомол	кәпәнәк
коммунист	кол
коридор	кәклик
комбајн	көмүр
коллектив	Кәрим вә с.

Мүәллимин: биринчи вә икинчи сүтундакы сөзләр нә чүр сөзләрдир?» суалына шакирдләр чаваб верирләр. «Биринчи сүтунда олан, јә'ни галын к илә дејилән сөзләр рус дили васитәсилә дилимизә кечмиш сөзләрдир. Икинчи сүтундакы сөзләр исә дилимизин өз сөзләридир. Бунларда к һәрфи инчә тәләффүз олунур».

Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, рус дили васитәсилә дилимизә кечмиш сөзләрин һеч дә һамысында к һәрфи галын тәләффүз едилмир. Бу сөзләрин бир гисминдә (өзүндән сонра инчә сәсли кәлән сәсләрдә) к инчә тәләффүз олунур. Мәсәлән, кино, Горки, Кијев вә с. Бу мәгсәдлә Зәһра Ахундова «Кијев», «анкет» сөзләрини тахтаја јазыб, бу сөзләрин дә дилимизә рус дили васитәсилә кечмиш сөзләр олдуғуну, бунларда к һәрфинин әввәлкиләрдән фәргли олараг инчә тәләффүз едилдијини шакирдләрә баша салыр.

Шакирдләр бу типдән олан сөзләри фикирләшиб тапыр вә тахтаја јазырлар: Кијев, Горки, анкет, пакет, танкер, кино, кисел, кос вә с.

М.—Ким к һәрфинин тәләффүз гајдасыны сөјләјәр? Бир шакирд дејиләнләрә јекун вурур.

Scanned with ACE Scanner

Ф. АНКЕЛИ,
М. В. Ломоносов адына Москва
Дөвләт Университетинин аспиранты.

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ МОДАЛ СӨЗЛӘР

Дилчиликдә чүмләләрин модаллығы дедикдә, имкан, еһтималлыг, сөвгедичилик вә с. чәһәтдән нитгин мәзмунунун керчәклијә мүнасибәти нәзәрдә тутулур. Чүмләләрин модаллығы чүмлә һаггында тә'лимлә бағлы олан әсас мәсәләләрдән биридир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә модаллыг мүхтәлиф васитәләрлә: фонетик (интонасија), грамматик (чүмләдә сөзләрин дүзүлүшү), лексик-грамматик (модал сөзләр, һиссәчикләр) һабелә сөзләрин ујғунлашмасы јолу илә ифадә олунур.

Биз бу мәгаләдә Азәрбајчан дилиндә модал сөзләрин модаллыг ифадә едән васитәләриндән бири олдуғуну шәрһ етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг. Түркололкијада, хүсусилә Азәрбајчан дилиндә лексик-грамматик категоријалар системиндә, башга сөзлә, нитг һиссәләри сырасында модал сөзләрин нә кими јер тутмасы мәсәләси индијәдәк һәлл едилмәмишдир.

Нитг һиссәләри һаггында тә'лимин әсасыны гојмуш вә онларын илк тәснифат схемини вермиш инкилабдан әввәлки түркологларын[1] әсәрләриндә модал сөзләр хүсуси груп кими ајрылмыр. Рус түркололкија мәктәбинин И. Гиганов, А. Тројански, А. Казым бәј, М. Терентјев кими нүмајәндәләри дикәр лексик-грамматик категоријалар арасында, хүсусилә зәрфләрин сырасында модал сөзләрин бир сыра спесифик мә'на вә функсија хүсусијјәтләринә малик олдуғуну гејд етсәләр дә һәмин түркологлардан һеч бири модал сөзләри морфолокија системиндә хүсуси груп сөзләр кими ајр[ы]
[мә]сәләсини ирәли сүрмәмишдир.

Бир сыра рус түркологлары бағлајычылары, нидалары, бә'зән исә... адлары, чүмләдә өз формаларыны дәјишмәмәси хүсусијјәтинә көрә зәрф һесаб етмишләр[1]. Академик В. В. Виноградовун сөзү илә десәк, түрк дилләриндә зәрф категоријасы кечмиш заманлардан «дәјишилмәз» адланан сөзләр үчүн «сығыначаг јери» олмушдур»[2].

Академик В. В. Виноградов рус дилиндәки модал сөзләри хүсуси лексик-грамматик категорија кими гијмәтләндирдикдән сонра түрк системли дилләрдә дә модал сөзләрин тәснифатыны вермәк, онлары тәсвир етмәк үчүн чәһдләр көстәрилдир[3]. Модал сөзләри хүсуси нитг һиссәси кими гијмәтләндирмәк тәклифини илк дәфә ирәли сүрән түркологлардан бири И. А. Батманов олмушдур[4].

Азәрбајчан дилчиләри дә модаллыг вә хүсусилә модал сөзләр проблеми илә мәшғул олмушлар. Сон илләр бу аз өјрәнилмиш саһәјә даһа чох диггәт јетирилир.

1957-чи илә гәдәр Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр хүсуси лексик-грамматик категорија кими ајрылмырды, онлар нитг һиссәләринә, хүсусилә зәрф вә бағлајычылара дахил едилирди. Мәсәлән, Ч. Әфәндијев модал сөзләрин әксәријјәтини бағлајычыларын тәркибинә дахил етмишдир[5].

1951-чи илдә чапдан чыхмыш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә)[6] китабында бир груп модал сөзләр (бе-

---

[1] **И. Гиганов.** Грамматика татарского языка. СПб, 1801, ст. 178; А. Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Изд. 2, Казань, 1846 Автор модальное слово «бәлкә» относит к наречиям сомнения (стр. 322). а модальное слово «санки» у него оказывается в составе союзов (стр 322); **М. Терентьев.** Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. СПб, 1875. Автор модальные слова типа «бәлкә», «әлбәттә», относит к вопросительным и ответным наречиям (стр. 86); **А. Троянский.** Краткая татарская грамматика. Казань. 1824, 2-изд., Модальное слово «бәлкә» автор относит к наречиям сомнения (стр. 130); **А. Самойлович.** Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. СПб 1916 Модальное слово «санки» рассматривает как наречие

[1] **М. Терентьев.** В указ. соч. киргизские слова «бар», «жок» (азерб. «бар, јох») относит к наречиям (стр. 137). В действительности, они являются именами, так как могут сочетаться с аффиксами, присущими существительным. См. подробно: **И. А. Батманов.** Части речи в киргизском языке. «Вопросы языкознания» № 2, 1955, стр. 75.

[2] В. В. Виноградов. Современный русский язык. Выпуск 2, 1938, стр. 552.

[3] **Н. К. Дмитриев.** Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948; **Е. И. Убрятова.** Исследования по синтаксису якутского языка. М.—Л., 1950; **Н. А. Баскаков.** Каракалпакский язык, 2, М., 1952; **А. Н. Кононов.** Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956; **Е. Н. Жанпеисов.** Модальные слова в современном казахском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Алма-Ата, АН Казах. ССР, 1958; **Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах.** Грамматика тувинского языка. М., 1961; **М. Р. Федотов.** Средства выражения модальности в чувашском языке, Чебоксары, 1963 и др,

[4] И. А. Батманов, Указ. соч.

[5] Ч. Әфәндијев. Бағлајычылар. «Азәрбајчан дилинә аид тәдгигләр» Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1947, сәһ. 144—168.

[6] Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I һиссә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1951, сәһ. 212—213, 231—250.

Scanned with ACE Scanner

ләликлә, куја, куја ки, демәк, демәк ки, деләли, мадам, мадам ки, вә с.) бағлајычы, башга бир груп модал сөзләр исә (бәлкә, күман ки, һәгигәтән, әлбәттә вә с.) зәрф категоријасына дахил едилмишдир. Ә. Аббасовун әсәрләриндә дә модал сөзләр хүсуси лексик-грамматик категорија кими ајрылмыр, зәрф вә бағлајычы категоријаларына дахил едилир. Ә. Аббасов «Азәрбајчан дилинин грамматикасы»[1] китабында әлбәттә, шүбһәсиз, тәбии ки, јәгин, һәгигәтән, доғрудан вә с. сөзләри тәсдиг билдирән зәрф, санки, мадам ки, демәк ки, вә с. сөзләри исә бағлајычы һесаб едир.

Азәрбајчан дилиндә модал сөзләрин әтрафлы тәснифатыны вермиш вә ону тәсвир етмиш илк алимләрдән бири А. Асланов олмушдур. О, «Мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр»[2] адлы әсәриндә илк дәфә олараг модал сөзләрин грамматик хүсусијјәтини мүәјјән етмиш вә онлары дикәр нитг һиссәләриндән ајырмышдыр.

З. А. Әлизадә исә Азәрбајчан дилиндәки модал сөзләри даһа кениш тәдгиг едиб онларын тәснифатыны вермишдир. О, «Мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр»[3] мөвзусунда намизәдлик диссертасијасында (1963-чү ил, С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университети) модал сөзләри нитг һиссәләри системиндә семантик, морфоложи вә синтактик әламәтләринә көрә мүстәгил нитг һиссәси кими груплашдырмышдыр. З. Әлизадә Азәрбајчан дилиндәки модал сөзләри мүстәгил нитг һиссәси кими характеризә едәркән семантик, морфоложи вә синтактик чәһәтләри бирликдә әсас көтүрүр. Башга сөзлә З. Әлизадәнин фикринчә, модал сөзләр дикәр нитг һиссәләри кими һәм синтактик, һәм дә морфоложи чәһәтдән изаһ едилмәлидир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндәки модал сөзләр өз кениш лексик хүсусијјәтләринә вә башлыча олараг модаллыг категоријасынын ифадәедичиси кими грамматик функсијасына көрә диггәти хүсусилә чәлб едир. Азәрбајчан дилиндә модал сөзләрин маһијјәти нәдән ибарәтдир?

[1] Ә. Аббасов, Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I һиссә, Бакы, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 119—127, 132—135.

[2] А. Асланов. Мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр. Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, X чилд, Бакы, 1957.

[3] З. А. Әлизадә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр. АДУ, 1963.

Модал сөзләрин семантик характеристикасы

Мүасир Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр әсас нитг һиссәләринә нисбәтән семантик чәһәтдән аз номинативдирләр[1]. ...даһа мүстәгилдирләр вә даһа... Лакин һиссәчикләрә нисбәтән даһа мүстәгилдирләр вә даһа «лексикдирләр»[2]. Модал һиссәчикләр мүстәгил дејилләр. Модал сөзләр һиссәчикләрлә јалныз функсија чәһәтдән јахындырлар, јә'ни һәр икиси мүхтәлиф модал чаларлыглары ифадә едирләр.

Модал сөзләр фонетика вә етимолокија хүсусијјәтләринә көрә фәргләнирләр. Бу исә онлары хүсуси мүстәгил сөзләр групу кими ајырмаға әсас верир.

Модал сөзләр лексик грамматик мә'насына көрә дикәр нитг һиссәләриндән фәргләнирләр. Мәсәлән, модал сөзләр Азәрбајчан дилиндә модаллыг категоријасыны ифадә едән лексик васитә кими өз мә'насына, функсијасына вә мүәјјән дәрәчәдә формасына көрә зәрфдән фәргләнир. Әкәр зәрфләр мүәјјән суала чаваб верирләрсә, модал сөзләрә суал вермәк мүмкүн дејил. Бу чәһәтдән модал сөзләр мүәјјән дәрәчәдә көмәкчи сөзләрә јахындыр.

Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр имканын, гејри-мүмкүнлүјүн, дәгиглијин, еһтималлығын, сөвдгедичилијин вә с. мә'на чаларлыгларыны ифадә едир.

Фе'лин хәбәр формасы илә ифадә едилән модал сөзләр өз формасыны чидди шәкилдә дәјишдирә биләр. Беләликлә, фе'ллә ифадә олунмуш модал сөзләрин көмәји илә керчәк модаллығы имкан, гејри-мүмкүнлүк, еһтималлыг вә саир мә'налара дәјишдирмәк мүмкүндүр.

Вәзијјәтләрдән биринә мисал; **Таһир китабыны кәтирди.** Конкрет фикри ифадә едән бу садә нәгли чүмләдә керчәк модаллыг хәбәр шәкли илә ифадә олунур[3]. Бунунла бирликдә һәмин чүмләдә һадисәнин шаһиди олмуш шәхсин факта мүнасибәти билдирилир. Белә вәзијјәтдә данышан шәхсин инамыны билдирән ајрыча сөзүн ишләдилмәсинә еһтијач јохдур. Таһир китабыны кәтирмиш вә бу факта һеч кәс е'тираз етмир. Данышан шәхс һадисәнин шаһиди олмуш вә буну хүсуси интонасија илә билдирир.

Башга бир вәзијјәтә мисал; **Таһир китабыны әлбәттә**

[1] См. М. Р. Федотова. Средства выражения модальности в чувашском языке. Чебоксары, 1963. стр. 16.

[2] В. В. Виноградов. Русский язык. Учпедгиз, 1947, стр. 30.

[3] См. например: В. М. Никитевич. Некоторые модальные функции глаголов изъявительного наклонения в современном русском языке. Сб. «Вопросы изучения русского языка», Алма-Ата, 1955, Сэп. 179—227.

Scanned with ACE Scanner

кәтирди. (Мәнтиги вургу модал сөз олан әлбәттәнин үзә-
рә дүшүр).
Данышан шәхс китабын кәтирилмәси фактынын ба-
кәрлиjи шәраитлә чох јахшы танышдыр. Она көрә дә бу ба-
рәдә нәинки гәти мә'лумат верир, һәм дә өз мусаһибинә ифад
тутараг гејд едир ки, бу факта һеч бир шүбһә ола билмә.
О, өз гејдини **әлбәттә** сөзү илә ифадә едир. Беләликлә әлбә-
тә модал сөзү биринчи чүмләдәки фе'лә ифадә едилмиш
керчәклиjи икинчи чүмләдә гәти тәсдиг формасында модал-
лашдырыр.
Хәбәр шәклиндә ифадә едилән модал сөзләр дејилмиш
фикри вә ја онун ајры-ајры чәһәтләрини шүбһә алтына ала-
раг модаллашдыра биләр. Мәсәлән, әкәр биз икинчи чүмлә-
дәки әлбәттә модал сөзүнү бәлкә модал сөзү илә әвәз етсә
о заман керчәк модаллыг күман едилән вә имкан модаллы-
гына чеврилә биләр. Фе'лин хәбәр шәкли грамматик катего-
ријa кими модаллыгы даһа мүчәррәд шәкилдә ифадә едир,
һалбуки модал сөзләр модаллыгы даһа ајдын вә конкрет
билдирир.
Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр һәмчинин гијмәтвери-
чи характер дашыја биләр. Јә'ни данышан шәхс модал «сөз-
ләр» васитәсилә билдирилән фактлара өз субјектив гијмәтин
ифадә едә биләр. Мәсәлән; **мәнчә**, кеч-тез, өлкәјә саһиб та-
пылачаг, мәним кими сәркәрдәләрын һалына јанан да ола-
чагдыр. (Ә. Вәлијев, «Будагын хатирәләри»). Бурадакы
мәнчә «ваһиди» нитгин субјектив-үслуб ачарыдыр.
Модал сөзләрин дилиндә јалныз данышан шәхсин суб-
јектив нөгтеји-нәзәрини билдирдијини иддиа едән совет вә
харичи алимләрин фикри илә разылашмаг олмаз. Чүнки да-
нышан шәхсин субјектив нөгтеји-нәзәри онун шүурунда објек-
тив керчәклијин дәјишилмиш шәкилдә ифадәси олдуғуна кө-
рә модал сөзләрин ишләдилмәси мүәјјән објектив мүлаһизә-
ләрә әсасланыр.
Модал сөзләрин мәзмуну јалныз мәтн дахилиндә кениш
мә'нада тәһлил едилдикдән сонра ајдынлаша биләр. Модал
сөзләр нәинки дахил олдуғу чүмлә илә бағлыдыр, о, ејни
заманда әввәлчә дејилмиш фикирләрлә дә әлагәдардыр. Она
көрә дә мүәјјән чүмләдә мәһз һансы модал сөзүн ишләнил-
дијинин сәбәбини ајдынлашдырмаг үчүн тәкчә бир чүмләни
тәһлил етмәклә кифајәтләнмәк олмаз.

Модал сөзләрин морфоложи характеристикасы

Модал сөзләрин характерик морфоложи әламәти онла-
рын тамамилә дәјишмәз олмасыдыр. Бу чәһәтдән модал сөз-

лар зәрфләрлә јахындырлар. Бу үмуми әламәтә көрә сон за-
маналара гәдәр модал сөзләри зәрфләрлә гарышдырырдылар.
**Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, модал сөзләр морфо-
ложи әламәтләринә көрә дә зәрфләрдән чидди шәкилдә
фәргләнирләр.**
Азәрбајчан дилиндә зәрфләрин морфоложи гурулушуна
сөзләјишдиричи шәкилләр дә дахилдир. Башга сөзлә, әсас
нитг һиссәсинә дахил олан сөзләр мүвафиг шәкилчиләрин
әлавә едилмәси јолу илә зәрфлијә чеврилә биләрләр[1]. Мә-
сәлән, гәһрәманча (гәһрәман), чохдан (чох) вә с.
Бу чәһәти модал сөзләрә аид етмәк олмаз. Азәрбајчан
дилиндә модал сөзләр әввәлләр мәнсуб олдуғу нитг һиссәлә-
ринин үнсүрләри формасында галырлар.
Азәрбајчан дилиндә модал сөзләрин мејдана кәл-
мәси әввәлки сөзләрин өлүб кетмәси демәк дејилдир. Һәмин
сөзләр әввәлки лексик мә'насыны, морфоложи формасыны
вә синтактик функсијасыны сахлајыр. Беләликлә лексик грам-
матик омонимләрин јаранмасына сәбәб олурлар.
Беләликлә Азәрбајчан дилиндә исимдән ајрылмыш
һәгигәт, көрәк, сифәтдән ајрылмыш **мә'лум, јахшы,** әвәзлик-
дән ајрылмыш **мәнчә, бизчә,** зәрфдән ајрылмыш **һәгигәтән,
јәгин,** фе'лдән ајрылмыш **демәк, санки** модал сөзләри һеч дә
өз әввәлки лексик мә'насыны, морфоложи формасыны, синтак-
тик функсијасыны итирмәмишдир. Академик В. В. Виногра-
дов јазыр: «Дикәр даһа мүһүм дифференсиал формал әла-
мәтләри, мәсәлән, синтактик әламәтләри олан бир сөзүн фор-
масынын морфоложи чәһәтдән ејнилији онун мүхтәлиф грам-
матик категоријалара дахил олмасына мане ола билмәз»[2].

Модал сөзләрин синтактик характеристикасы

Дилшүнаслыгда чох заман модал сөзләри синтактик
функсијасына көрә ара сөзләри илә ејниләшдирирләр. Лакин
морфолокија илә синтаксиси, һабелә нитг һиссәси илә чүмлә
үзвүнү ејниләшдирмәк мүмкүн олмадығы кими, модал сөзләр-
лә ара сөзләри дә ејниләшдирмәк дүзкүн дејилдир[3].
Рус дилчилијиндә олан һәмин сәһв мүлаһизәни Азәрбај-
чан дилинә, һабелә дикәр түрк системли дилләрә дә аид ет-
мәк олмаз. Мәсәлән, М. Р. Федотов чуваш дилиндәки модал

[1] Ф. Р. Зейналов. Принципы классификации именных частей речи (на материале азербайджанского языка). Баку, Изд. АГУ, 1959., Сэп. 154.
[2] В. В. Виноградов. Современный русский язык. Выпуск I. Учпедгиз. 1938, стр. 105.
[3] В. В. Виноградов. Основные вопросы синтаксиса предложения. Сб. «Вопросы грамматического строя», М., 1955.

Scanned with ACE Scanner

сөзләрин ара сөзләр кими гијмәтләндирилмәсинин гәти әлеј-һинә чыхыр[1].

Мүасир Азәрбајчан дилиндә чүмләнин ара үзвү кими функсијаны дашыјан модал сөзләрлә бирликдә грамматик әлагәләр вәзифәсиндә, һабелә сөз-чүмлә вәзифәсиндә олан модал сөзләр дә вардыр[2].

Модал сөзләр:

1) Аралыг чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнән заман ада-тән модаллыг чүмләдәки бүтүн фикрә аид олур. Мәсәлән:

— Демәли, бизә дүшмән олачагсан? (Һ. Меһди, «Сәһәр»)

2) Модал сөзләр сөз-чүмлә вәзифәсиндә башга сөзлә чүмләнин еквиваленти ролунда ола биләр. Мәсәлән, амма јарым ај бундан габаг асфалт елә гызырды ки, адамын ајағыны јандырырды...

—Јә'ни елә исти олур?

— Әлбәттә ки... (Һ. Меһди, «Абшерон»).

3) Модал сөзләр чүмлә үзвүнүн үнсүрү шәклиндә ола биләр. Модал сөзләр өз модаллыг мә'насыны чүмләнин үнсүрләриндән биринә вермәклә онунла бәрабәр (јә'ни мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин, зәрфликлә бирликдә) бүтөв бир мә'на ифадә едир. Синтактик чәһәтдән исә бир чүмлә үзвү олур. Мәсәлән:

а) Меһди хәстәләнди.

б) Меһди көрүнүр хәстәләнди.

Биринчи чүмләдәки фе'ллә ифадә едилмиш хәбәр **көрүнүр** модал сөзү олмадан, индики заманда вә ја кечмишдә баш вермиш дүзкүн бир факты билдирир. Икинчи чүмләдәки хәбәр **көрүнүр** модал сөзү илә бирликдә тәкчә дүзкүн факты билдирмир. Һәм дә буну ифадә едир ки, данышан шәхс Меһдинин хәстәләндијини күман едир.

Икинчи чүмләдәки **көрүнүр** модал сөзү вә фе'л ифадә едилән хәбәр — **хәстәләнди** бир-бири илә синтактик чәһәтдән үзви сурәтдә бағлыдырлар вә онлар бир чүмлә үзвүдүр. Јә'ни хәбәрдир.

Башга мисал: Бу гушлар, көрүнүр сојугдан өлүбләр.

Бурадакы көрүнүр модал сөзү тамамлығын тәркибинә дахилдир вә онунла бирликдә бир бүтөв фикри ифадә едир.

---

[1] М. Р. Федотов. Указ. соч., стр. 10.

[2] Аналогичная точка зрения по данному вопросу высказана в работах: В. Г. Адмони. «Введение в синтаксис современного немецкого языка», М., 1955. стр. 175—179; В. А. Гуревич. Употребление модальных слов в современном немецком языке. Ученые записки ЛГПИ, т. 190, ч. I, 1959. стр. 110—115.

Синтактик чәһәтдән бир [illegible]

модал сөзүнү атсаг, чүмләнин бүтүн м[illegible]

Модал сөзләр һабелә мүбтәданын, тә'јинин, [illegible] дә тәркибинә дахил ола биләр. Мәсәлән:

— Сән билирсән бу адамлар һансы дилдә данышырлар?- дејә Таһир сорушду.

Һәсән чаваб верди:

— Мәнчә јапонча... (Бу чүмләдә «мәнчә» модал сөзү зәрфлијин тәркибинә дахил олур).

Бу вә ја дикәр модал сөзү һансы сөзлә вә ја сөз групу илә әлагәјә кирдијини гәти мүәјјән етмәкдә мәнтиги вурғу башлыча чәһәтдир. Модал сөзләр әсасән аид олдуғу чүмлә үзвүнүн билаваситә јахынлығында олур вә мәнтиги чәһәтдән дикәр чүмлә үзвләриндән фәргләнир.

Азәрбајчан дилиндә модал сөзләр өз мәншәјинә көрә ики чүрдүр: исимдән ајрылан вә фе'лдән ајрылан модал сөзләр. Биринчи типли модал сөзләр арасында исимдән (**кәрәк, һәгигәт, күман, нәһајәт** вә с.), әвәзликдән (**мәнчә, сәнчә, бизчә** вә с.), сифәтдән (**мүхтәсәр, мә'лум**), зәрфдән (**беләликлә, һәгигәтән, доғрудан, үмумән, јәгин, јәгин** ки, вә с. ајрылмыш модал сөзләр вардыр.

Фе'л типли модал сөзләр Азәрбајчан дилиндә даһа чохдур. Бу типли модал сөзләр ашағыдакылардыр: **демәк, демәк ки, тутаг, тутаг ки, нә олајды, елә бил, елә бил ки, демәли, демә, сән демә, көрүнүр, көрүнүр ки, олмаја, дејәсән, ола биләр ки,** вә с.

Модал сөзләр өз гурулушуна көрә ики чүр олур: садә вә мүрәккәб. Садә модал сөзләр јалныз бир сөздән ибарәт олур. Мәсәлән: **бәлкә, санки, әлбәттә, демәли, кәрәк, демәк** вә с.

Мүрәккәб модал сөзләр ики вә даһа артыг үнсүрдән ибарәт олур. Мәсәлән: **әлбәттә ки, јәгин ки, доғрудан да, ола биләр** ки, вә с. Буну да демәк лазымдыр ки, мүрәккәб модал сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә **ки, да, дә** вә саир әдатларын бөјүк ролу олур.

Азәрбајчан дилиндә модал сөзләри семантик чәһәтдән ики група бөлмәк мүмкүндүр.

а) тәсдиг билдирәнләр: **әлбәттә, әлбәт ки, доғрудан да, доғрудан-доғруја, һәгигәтән** вә с.

б) күман билдирәнләр: **бәлкә, бәлкә дә, кәрәк, јәгин ки, тәхминән, күман ки,** вә с.

Јухарыда көстәрилән һәр ики типли модал сөзләр өз нөвбәсиндә ајры-ајры групларa бөлүнә биләр.

Scanned with ACE Scanner

Ә. РӘЧӘБОВ.

ДӘРСЛӘРДӘН ГЕЈДЛӘР

Бу јахынларда Учар, Көјчај вә Агдаш рајонларына кет-
мишдик. Дил-әдәбијјат дәрсләринин тәдриси вәзијјәтини өј-
рәнмәк мәгсәди илә мәктәбләрдә бир нечә мүәллимин дәр-
синдә олдуг.

Јерләрдә оларкән мүәјјән етдик ки, сон заманларда мәк
тәбләрдә тә'лим-тәрбијә ишиндә мүәјјән наилијјәтләр вар-
дыр. Белә ки, мүәллимләр дәрсдә шакирдләри фәаллашды-
рыр, мүстәгил ишә чәлб едир, дүшүнмәјә, мүгајисә апармаға
мүһакимә јүрүтмәјә вә сәрбәст нәтичә чыхармаға өјрәдирләр.
Белә мүәллимләрдән бири дә П. Әлијевадыр. О, Агдаш рајо-
нунун мәркәзиндәки С. Вурғун адына онбириллик мәктәбин
әдәбијјат мүәллимидир.

Биз, П. Әлијеванын X синифдә дедији әдәбијјат дәрсиндә
иштирак етдик.

Хош тәәссүратла

-Дәрсин мөвзусу «Һ. Чавидин һәјат вә јарадычылығы»
иди. О, чох тәмкинлә Һ. Чавидин һәјат вә јарадычылығыны
данышыр, марағлы вә һәјати мисаллар кәтирәрәк мөвзуну
шакирдләрә дәриндән вә әсаслы мәнимсәтмәјә чалышырды.

Мүәллим синфә мүрачиәт едәрәк, вердији суала там вә
долғун чаваблар алдыгча, биз һисс едирдик ки, о, дәрсә мү-
кәммәл һазырлашмыш, әлавә материаллар охумушдур. О,
дәрсинин мөвзусуну мүасир дөврүн сијаси тәләбләри илә дә
әлагәләндирмәји унутмады. Көркәмли шаирин шәхсијјәтә пә-
рәстиш дөврүнүн гурбаны олдуғуну гејд етмәклә, һазырда
онун јарадычылығына бөјүк гијмәт верилдијини, һәлә јахын-
ларда онун анадан олмасынын 80 иллијинин халгымыз тәра-
фындән бөјүк тәнтәнә илә гејд едилдијини, әсәрләринин јени-
дән бөјүк тиражла чап олундуғуну да әтрафлы изаһ етди.

Әлијева изаһатыны гуртардыгдан сонра синифлә ишлә-
мәјә башлады. О, зәиф охујан шакирдләрә тез-тез мүрачиәт
едир, бир гәдәр јахшы биләнләри даһа чәтин суаллара чаваб
вермәк үчүн чәлб етмәјә чалышырды.

О, дәрси јахшы үсулларла, педагожи усталыгла тәдрис
етмәк нәтичәсиндә шакирдләрдә бәдии әдәбијјата мараг ојат-

ды. Бунунла да о, шакирдләрин бәдии зөвгүнүн инкишаф ет-
мәсинә көмәк етмиш олду.

Мәһз буна көрәдир ки, мүәллим Һ. Чавидин һәјат вә ја-
радычылығы мөвзусунун һәлә илк саатыны кечәркән синфә
мүрачиәтлә «Ким әдибин һансы әсәрләрини охумушдур?»—
суалыны вердикдә, шакирдләрдән бә'зиләри онун «Сечилмиш
әсәрләр», «Шејда», бә'зиләри исә «Шејх Сән'ан», «Иблис»
әсәрләрини охудугларыны вә бу әсәрләрин гыса мәзмунуну
сөјләдиләр.

Әлијева дәрсини елә планлашдырды ки, јени дәрси суал-
чавабла мөһкәмләндирмәјә дә кифајәт гәдәр вахт әлдә етди.
Елә буна көрәдир ки, онун јығчам вә ајдын шәкилдә гурдуғу
дүшүндүрүчү суалларына шакирдләр јахшы чаваблар верир-
диләр. Бу, ајдын көстәрирди ки, мүәллим јени дәрси синифдә
шакирдләрә өјрәдә билди.

Дәрс гуртарды. Биз хош бир тәәссүратла синифдән чых-
дыг. Дәрсдән сонра шакирдләрлә сөһбәт етдикдә онлар деди-
ләр ки, биз әдәбијјат дәрсини һәмишә сәбирсизликлә көзләји-
рик. Чүнки мүәллимимиз бизә дәрслијимиздә олмајан әлавә
билик верир. Ән ади суалларымыза сәмими вә ајдын чаваблар
верир, бизи баша салмадан әл чәкмир.

Бу факты да өјрәндик ки, П. Әлијеванын шакирдләри бә-
дии әдәбијјаты чох севирләр. Онлар бәдии әдәбијјата аид оху-
дуглары ше'р, һекајә, повест, роман вә саирдә хошларына
кәлән чүмләни, парчаны сечиб дәфтәрләринә гејд едир, әз-
бәрләјир, јазылы вә шифаһи нитгләрини зәнкинләшдирирләр.
Бу да онларын савадлы, долғун, јығчам вә мәзмунлу јазма-
ларына, сәлис, көзәл вә бәдии нитг вәрдишләринә јијәләнмә-
ләринә сәбәб олур.

Учар рајонунун мәркәзиндәки 1 нөмрәли онбириллик мәк-
тәбин XI синфиндә әдәбијјат мүәллими А. Абдуллајев С. Вур-
ғунун «Зәнчинин арзулары» поемасыны тәһлил едирди. Бу
мәгсәдлә әсәрин тәһлили үзәриндә суал-чаваб мүсаһибәси апа-
рылды. Верилән суаллар јығчам, ајдын вә мәзмунлу олдуғу
кими, алынан чаваблар да гыса вә ајдын иди. Һәм дә бу
суал-чаваблар әсәрин һәр чәһәтини, бир-биринә мәнтиги су-
рәтдә баглылығыны әһатә едирди. Әсәрин тәһлили гуртарды.
Әсәрин тәһлилинә јекун вурмаг мәгсәди илә апарылан суал
чаваб чох характер олду.

М.—Шаир «Зәнчинин арзулары» әсәрини нә мүнасибәт-
лә јазмышдыр?

Scanned with ACE Scanner

Ш.—1948-чи илдә мәдәнијјәт хадимләринин Вроцлавда Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын конгреси кечирилирди. С. Вурғун да бурада иштирак едирди. О, конгресдән алдығы тәэссүрат нәтичәсиндә «Зәнчинин арзулары» поемасыны јазмышдыр.

М.—С. Вурғун о һадисәләрә нечә мүнасибәт бәсләмишдир?

Ш.—С. Вурғун бу тарихи һәрәкатын фәал иштиракчысы кими һадисәләрә мүнасибәтини ачыг-ајдын билдирмишдир.

М. — Шаир поемасыны кимин тәсвири илә башлајыр?

Ш.—Шаир поемасыны конгресдә хитабәт күрсүсүнә галхан бир зәнчинин тәсвири илә башлајыр.

М.—Бу зәнчи кимдир?

Ш.—Бу зәнчи јохсуллуг ичиндә бөјүјән, дүнјаја кәлдији күндән аиләсинин бир тикә чөрәјә мөһтач олдуғу зәнчидир. Отуз илдән артыг рәссамлыгла мәшғул олан бу мәғрур инсан өз вәтәни Американы дәрин бир мәһәббәтлә севир. Лакин о бурада өзүнә доғма бир јер тапа билмир.

М.—Нә үчүн зәнчи доғма вәтәниндә өзүнә јер тапа билмир?

Ш.—Чүнки онун дәриси гарадыр, буна көрә империалистләр ону һәр бир һүгугдан мәһрум етмишләрсә дә лакин о, бунларла мүбаризә апармагда давам едир.

Мүәллим дәрсинин мөвзусуну Совет һөкумәтинин јүрүтдүјү сијасәтлә дә әлагәләндирди. Бу мәгсәдлә дә ашағыдакы суаллары верди.

М.—Зәнчи өз мүбаризәсиндә кимдән илһам алыр?

Ш.—Зәнчи өз мүбаризәсиндә Совет Иттифагындан, совет халгындан илһам алыр. Советләр өлкәси зәнчинин көзләриндә чанландыгча онун гүдрәти артыр, сәси даһа да курлашыр.

М.—Шаир зәнчинин симасында кимләри тәсвир едир?

Ш.—Шаир зәнчинин симасында мәзлум мүстәмләкә халгларынын ајылдығыны, империализмә гаршы бөјүк вә гүввәтли бир чәбһә јарандығыны вә бу чәбһәнин коммунизм бајрағы алтында бирләшдијини көстәрир.

М.—Зәнчиләрин азадлыг уғрунда апардыглары бу мүбаризә нә илә нәтичәләнди?

Ш.—Зәнчиләрин азадлыг уғрунда апардыглары бу мүбаризәдә Африканын чох һиссәси азад олду. Онлар истиглалијјәт әлдә едиб јени һәјат јолуна дүшдүләр.

М.—Јени һәјат јолуна дүшмүш Африка халгларынын инкишаф етмиш дөвләтләрин көмәјинә еһтијачы вардырмы?

Ш.—Африка халгларынын башга инкишаф етмиш дөвләтләрин көмәјинә еһтијачы вардыр.

М.—Онлар бу көмәји кимдән алырлар?

Ш.—Онлар бу көмәји өзләринин дүнәнки зүлмкарларындан дејил, мәһз Совет Иттифагындан вә дикәр социалист өлкәләриндән алырлар.

М.—Совет Иттифагы, мүстәгил игтисадијјат јаратмагда бу өлкәләрә нечә көмәк едир?

Ш.—Совет Иттифагы мүстәгил игтисадијјат јаратмагда бу өлкәләрин халгларына тәмәннасыз көмәк едир.

М.—Бу өлкәләр арасында даһа һансы мүнасибәтләр вар?

Ш.—Бу өлкәләр арасында игтисади вә мәдәни мүнасибәтләр дә вардыр. Бу мүнасибәтләр илдән-илә даһа да мөһкәмләнир вә кенишләнир.

Көрүндүјү кими, мүәллимин суаллары әсасында шакирдләр әсәрин мөвзусуну, идеја мәзмунуну әтрафлы изаһ етдиләр.

Мүәллим бәдии сөзүн емосионал тә'сир гүввәсини шакирдләрә чатдырмаг үчүн поеманын бә'зи сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини дә изаһ етмәјә сә'ј көстәрди. О, поемадакы тәшбиһләри, истиарәләри, мәчазлары, бәдии суаллары тапыб шакирдләрә бәдии тә'сир гүввәсини ајдынлашдырды.

Фәгәт мәним бу торпагда јашамагда һаггым вармы?
Вәтәнсиз дә инсан олан инсан кими јашајармы?

Мүәллим изаһ етди ки, шаир зәнчи-рәссамын монологундакы бу бәдии суалла онун дахили һәјәчан вә изтирабларыны мәһарәтлә ачмышдыр. Бәдии суала чаваб алмаг мәгсәди илә дејил, һәр һансы фикри хүсуси бәдии тә'сир гүввәси илә тәсдиг етмәк мәгсәди илә ишләдилир.

Сонра шакирдләр мүәллимин мүвафиг суаллары әсасында мәтндән мүхтәлиф бәдии тәсвир васитәләрини тапыб көстәрдиләр.

Мүәллим тәрбијәви нәтичәни шакирдләрә вердији суаллардан чыхартды. Мүәллимин бу дәрси ајдын сүбут етди ки, о, һәр бир дәрсинә габагчадан, һәм дә мүкәммәл һазырлашыр. Мәһз бунун үчүн дә онун дәрсләри јүксәк сәвијјәдә кечир.

Мүәллимләрдән Ә. Илјасова (Ағдашдакы Низами адына 2 нөмрәли мәктәб, X синиф), Х. Исмајылова (Көјчајдакы 5 нөмрәли мәктәб, I синиф), С. Әскәрова (шәһәрдәки I нөмрәли мәктәб, IV синиф) дәрсләри дә өз мәзмуну, гурулушу

Scanned with ACE Scanner

е'тибары илә јахшы кечди. Белә ки, бу мүәллимләр шакирд-ләрдә ана дили вә әдәбијјат дәрсләринә хејли һәвәс вә мараг ојада билдиләр.

Көјчајдакы 5 нөмрәли мәктәбин мүәллими Т. Әлијеванын III синифдә методик чәһәтдән дүзкүн тәшкил едилмиш јазы дәрси дә мараглы кечди. Јазы ишләринин тәсһиһиндә јол вер-дији бә'зи кичик нөгсанлара бахмајараг, онун ифадә үчүн јахшы мөвзу («Фәрсиз овчу») сечмәк бачарығына малик ол-дуғуну көстәрди.

Бүтүн бунларла јанашы олараг, мәктәбләрдә бә'зи мүәл-лимин өз фәнинин әсаслы вә дәриндән билмәмәси вә ону ша-кирдләрә асан, дүзкүн јолларла чатдырмағы бачармамасы һалларына да раст кәлдик.

Ачы нәтичәләр

Көјчај шәһәриндәки 4 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими (ејни заманда дәрс һиссә мүдири) С. Абдуллаје-вин X синифдәки дәрси (Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» әсәринин тәһлили мөвзусу) бизи һеч чүр разы салмады. Би-ринчиси она көрә разы салмады ки, дәрс јекнәсәг формада тәшкил олунмушду. Бу да мүәллимин јарадычылығына, дәр-син јүксәк сәвијјәдә мараглы вә мәзмунлу тәшкилинә мане олду.

Икинчиси, габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, дәрсдә нәзәрдә тутулан мәгсәд шакирдләр үчүн ајдын ол-дугда синиф дә фәал олур. Бу дәрсдә исә әсәрин тәһлили 2—3 шакирд тәрәфиндән апарылды вә бу шакирдләрин ки-таб чүмләләрини тәкрарламалары јахшы нәтичә вермәди, дәрс марагсыз кечди.

Үчүнчүсү, әсәрин сурәтләринин тәһлили, јазычынын мәф-курәсини тә'јин етмәк, әсәрин композисијасыны вә әдәби нөвүнү ајдынлашдырмаг саһәсиндә шакирдләрлә иш апарыл-мады. Шакирдләр үчүн сурәтләрин мәфкурәси там ајдын ол-мады.

Бир гајда олараг бәдии әсәрләрин өјрәнилмәси заманы сурәтләрин дилини дә тәһлил етмәк лазымдыр. Бу чәһәт дә көлкәдә галды.

Дәрсдә шакирдләрә әдәбијјат нәзәријјәсиндән дә һеч бир мә'лумат верилмәди.

Ән әсаслысы исә әсәрин тәһлилинә јекун вурулмады, ја-зычынын јарадычылығына даһа кениш вә дәрин мәһәббәт һисси тәрбијә олунмады.

С. Абдуллајев јолдашын бу күнкү јени дәрси дә («Һ. Ча-
видин һәјат вә јарадычылығы») јарымчыг изаһ олунду. Бе-
лә ки, о, планлашдырдығы сөһбәтини данышыб гуртарма-
мышды ки, зәнк чалынды. Мөвзунун изаһы битмәмиш галды.
Ачығыны демиш олсаг, С. Абдуллајевин бу күнкү дәрсиндән
шакирдләр һеч бир јени билик алмадылар.

Һәмин рајонун Јениарх кәндиндәки онбириллик мәктә-
бин XI синфиндә мүәллим Н. Зејналовун әдәбијјат дәрсиндә
оларкән о, јазычы М. Ибраһимовун «Һәјат» әсәринин тәһли-
лини апарырды. Мә'лум олдуғу кими, «Һәјат» әсәри халг
дүшмәнләринин чиркин мәгсәдләрини ачыб көстәрән вә хал-
гы Коммунист Партијасынын әтрафында даһа сых топлашма-
ға чағыран бир әсәрдир. Мүәллиф пјесин мүсбәт гәһрәманы
һәјат сурәтинин симасында партијанын колхоз һәрәкаты
саһәсиндәки фәалијјәтини, партија сијасәтинин дүзкүн је-
ринә јетирилмәси уғрунда фәдакарчасына чалышан бир ком-
мунист сурәти јаратмышдыр. Партијанын тапшырыглары
онун үчүн ганундур. Белә бир әсәрин тәһлили һәртәрәфли
апарылмалы, әсәрин һәр бир һадисәси, һәр бир сурәти ша-
кирдләр тәрәфиндән дүшүнүлмүш сурәтдә изаһ вә тәһлил
олунмалы иди. Лакин әсәрин тәһлилинә аид мүәллимин вер-
дији суаллар, алдығы чаваблар исә чох сәтһи вә дајаз иди.
Шакирдләрин чавабларындан ачыг һисс олунурду ки, онлар
кечән дәрси мүкәммәл өјрәнмәмишләр. Бундан башга, онлар
бәдии әсәри дәриндән тәһлил етмәји бачармырлар. Буна кө-
рә дә мүәллим әсәри анчаг ичтимаи вә мәфкурәви чәһәтдән
тәһлил етмәјә чәһд едәрәк әсәрин идејасыны ачмаг, сурәтлә-
рин гаршылашдырылмасы јолу илә әсәрин тәһлилинә фикир
вермәк мәсәләсини көлкәдә гојду. Бундан башга, шакирдләр
әсәрин тәһлилиндә фәал иштирак етмәдиләр. Һадисәләр, пер-
сонажлар һаггында өз рә'јләрини мүстәгил сурәтдә сөјләмә-
диләр. Әсәрдә колхоз кәнчлијинин башлыча нүмајәндәләри
олан Рауф, Тофиг чох никбин верилмишдир. Белә ки, онлар
јахшы севмәји, јахшы чалышмағы, јахшы мүбаризә апар-
мағы бачарырлар. Бу чәһәт дә шакирдләрә гаранлыг галды.

Бундан башга, М. Ибраһимовун әсәрләриндә чох инчә
бир јумор вә сатиранын олдуғу да мә'лумдур. О, буну синфи
дүшмәнләрә гаршы чевирдикдә даһа амансыз олур. Мүәллиф
бу васитә илә бә'зи типләрин ич үзүнү даһа асан ачыб көс-
тәрир. Мәсәлән, бошбоғаз, мәнсәбпәрәст Һәсәновун һәрәкәти
илә сөзү арасындакы ујғунсузлуг, онун пучлуғуну мејдана
чыхарыр. Бу мәсәләјә дә мүәллим тохунмады.

Дәрсдә әсәрин дили һаггында да бир кәлмә олсун даны-

Scanned with ACE Scanner

шылмады. Лакин мә'лум олдуғу кими, «Һәјат» әсәринин ди-
ли садә вә ајдындыр, мүәллиф өз гәһрәманларыны чанлы вә
типин өз хүсусијјәтинә ујғун бир дил илә данышдырыр. М
Ибраһимов чанлы вә зәнкин халг дилиндән бачарыгла исти-
фадә етмишдир ки, мүәллим бир кәлмә дә олсун бу һагда ша-
кирдләрә мә'лумат вермәди.

Дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг, мүәллим-
дән даһа чох һазырлыг, шакирдләри ишләтмәк, тәдрис етди-
јини даһа да дәриндән билмәсини тәләб едир. Бунун үчүн мү-
әллим методик чәһәтдән мөһкәм һазырлыглы олмалы, ша-
кирдләрин фәаллығыны әсас мәгсәдә доғру јөнәлтмәји бачар-
малыдыр. Бу да олмадығы үчүн Н. Зејналовун дәрси гуру,
рәсми кечди. ушаглар бу дәрсдән һеч бир хејир көрмәди-
ләр.

☆

Партија вә дөвләтимиз фәһлә кәнчләр мәктәбләринин
гаршысында кәнч фәһләләрин биликлә силаһландырылмасы
вә коммунистчәсинә тәрбијә едилмәси кими мәс'ул бир вәзи-
фә гојмушдур. Бу мә'нада Көјчај шәһәриндәки 1 вә 2 нөм-
рәли фәһлә кәнчләр мәктәбиндә истеһсалатчы кәнчләрин сә-
мәрәли тәһсил алмалары, әмәли вәрдишләр газанмалары
үчүн лазым олан шәраит јарадылмышдыр. Бу да мә'лумдур
ки, фәһлә кәнчләр мәктәбинин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри
вардыр. Һәр шејдән әввәл, бурада синфин тәркиби ејни јаш-
лы шакирдләрдән ибарәт олмур. Мәсәлән, Көјчај шәһәрин-
дәки 1 нөмрәли фәһлә кәнчләр мәктәбинин IX синфиндә ата
илә оғул бир синифдә тәһсил алырлар. Белә олдугда синиф-
дә мүхтәлиф һәјат тәчрүбәси олан шакирдләрә дәрс дејән
мүәллим фәрди јанашма бачарығына вә педагожи усталыға
малик олмалыдыр. Бундан башга, фәһлә кәнчләр мәктәбиндә
мүәллим һеч бир әлавә мәшғәлә вә мәсләһәт саатларына бел
бағламамалыдыр. Белә ки, мүәллим ишин ағырлығынын әсас
һиссәсини өз өһдәсинә көтүрмәли, кечәчәји мөвзуну шакирд-
ләрә синифдә өјрәтмәјә сә'ј көстәрмәлидир. Буна көрә дә
фәһлә кәнчләр мәктәбинин мүәллимләри дәрсләрини јара-
дычы гурмалыдырлар. Лакин биз I нөмрәли мәктәбин IX син-
финдә мүәллим Ширхан Абдуллајевин дәрсиндә оларкән о,
«Сифәт һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусуну синифлә тәкрар
едирди. Бу мәгсәдлә о, шакирдләри јазы тахтасы гаршысына
чағырыр: «Һә, сифәт һаггында билдикләрини де, јаз, изаһ
ет»—дејә онлары «ишләдирди». Шакирдләр јазы тахтасына
бир, ики сифәт бирләшмәси јаздылар. Ону да демәлијик ки,
бә'зи шакирдләр һәрфләрин јазылышыны вә дүзкүн охума-

нараһат
ғы бачармырдылар. Бу һал мүәллими аз да олса
етмәди. Беләликлә, шакирдләр бүтүн дәрси әввәлдән ахыра
кими јазы тахтасында сифәтә аид мисал јазмаға һәср етди-
ләр. Мүәллим исә бу мүддәтдә синифдә варкәл илә мәшғул
олду. Зәнк чалынды, бунунла да дәрс гуртарды. Бурада мү-
әллимә белә бир суал вермәк олар: мәкәр програмда сифәт
һаггында үмуми мә'лумата 3 саат вахт верилир? Әлбәттә јох,
чәми 1 саат вахт верилир. Белә исә сифәт һаггында үмуми
мә'луматын икинчи саатында бәс нә үчүн мөвзунун арды ке-
чилмәди?

Бундан башга, билдијимизә көрә сиз, Ширхан мүәллим,
РХМ шө'бәсинин методистисиниз, бәс нә үчүн дәрсинизи һәлә
дә белә јекнәсәг үсул илә кечирсиниз? Шакирдләр дәрс про-
сесиндә фәаллашдырылмадылар, мүстәгил ишә чәлб олунма-
дылар, дәрслик үзәриндә чалышдырылмадылар. Бунун үчүн
дәрсиниз ашағы сәвијјәдә кечди. Шакирдләр бу күнкү дәрси-
низдән һеч бир јени мә'лумат алмадылар.

Бизчә, Ширхан мүәллим, дәрсинизин кејфијјәтчә аша-
ғы сәвијјәдә олмасы тапшырылан ишә чан јандырмамаг,
мәс'улијјәт һисси илә јанашмамагла изаһ олунур.

Һәмин мәктәбин ики мүәллиминин дә дәрсиндә олдуг.
Бунлардан бири С. Јәһјазадә, о бири исә Ә. Абдуллајев иди.
Һәр ики мүәллим синфә кирән кими сорушду:

— Биз кечән дәрсдә нә кечдик?

Шакирдләрин чавабындан мә'лум олду ки, әдәбијјатдан
кечән дәрс «Халг тәсәррүфатынын инкишафы вә бәрпасы
дөврүндә әдәбијјат» мөвзусу кечилмишдир. Мүәллимин тәк-
лифи илә шакирдләр дәрси сөјләмәјә башладылар. Х-б син-
финдә шакирдләрдән М. мөвзуну јахшы данышды, мүәллим
Јәһјазадә «4» гијмәт әвәзинә она «3» гијмәт верди. Х-а син-
финдә исә шакирдләрдән Р. мөвзуну о гәдәр дә јахшы даныш-
мадығы һалда мүәллим она «4» гијмәт верди. Бизчә, әдаләтли
тәләбкарлыг мүәллимин ән јахшы сифәтләриндәндир. Мүәл-
лимин тәләбкар олмасы шакирдләри фәаллашдырыр, бу да
онларын елмә олан һәвәсини артырыр. Әкәр мүәллим шакирд-
ләрин билијини дүзкүн гијмәтләндирмирсә, әлбәттә бу, мүәл-
лимин нүфузунун ашағы дүшмәсинә сәбәб ола биләр. Бун-
дан башга, һәр бир мүәллим истәр өзүнүн, истәрсә дә шакирд-
ләрин данышыг дилинә тәләбкарлыгла јанашмалы, нитгдәки
плансызлығы, мәнтигсизлији нәзәрә алараг ислаһ етмәлидир.
Мүәллим Јәһјазадәнин дәрсиндә шакирд данышырды, лакин
мүәллим она аман вермәдән өзү дә данышыр, һәм дә чох јүк-
сәкдән вә чәлд данышырды. Мүәллимин өзүнүн нитги тәмиз

дејилди. О, һәмин дәрсдә «демәк олар ки» ифадәсини 19 дә-
фә, «әсас е'тибары илә»ни 23 дәфә, «нә еләмишдир»и 17 дәфә,
«даһа доғрусу» сөзүнү 36 дәфә тәкрар етди.

Һәмин мәктәбин ејни синифләриндә кечилән ејни мөвзу-
нун тәдриси көстәрди ки, һәр бир дәрсдә мүвәффәгијјәт әлдә
етмәк һәмин дәрсин тәшкилиндән, мүәллимин һазырлығындан
вә онун шакирдләрә верәчәји јени билији ирәличәдән дүзкүн
мүәјјәнләшдирмәсиндән чох асылыдыр. Бу синифләрдә кечән
дәрсин тәкрары мөвзусу ичмал шәклиндә кечилирди. Мә'лум-
дур ки, бу мөвзуја верилән дәрс сааты аз, материал исә чох-
дур. Буна көрә һәр ики мүәллим өз дәрсиндә һәмин мөвзунун
әсас һиссәләрини кечмәли идиләр. Буну да онлар габагчадан
нәзәрә алмалы идиләр. Белә олмадығы үчүн һәр ики мүәл-
лимин дәрсиндә мөвзунун тәфәррүатына кедәрәк, бә'зи әсас
мәсәләләр (мәсәлән, бу дөврдә әдәби чәбһәдә кедән мүбари-
зәдә С. Рүстәмин ролу вә и. а.) бир гәдәр сәтһи тәкрар
едилди.

Бу чәһәт һәр ики мүәллимин бу күнкү јени дәрсин («һә-
мин дөврдә драматуркијамызын инкишафы) изаһында да тәк-
рар едилди.

Бу чәһәти дә гејд етмәлијик ки, һәр ики мүәллим синифдә
дәрс вахтынын чох һиссәсини өз сөһбәтләринә, аз һиссә-
сини исә шакирдләрин данышығына верирләр. Бу да дүзкүн
дејилдир. Јени тәләбләр әсасында мүәллим өзү аз, шакирд-
ләри исә чох данышдырмалы, дәрсликләр үзәриндә сәмәрәли
ишләтмәли, дәрсликдән охудугларыны планлашдырмағы,
охунмуш материалын гыса конспектини тутмағы өјрәтмәли-
дир.

Ағдашдакы Низами адына 2 нөмрәли мәктәбин мүәллим-
ләриндән М. Дадашова вә Н. Мустафајеванын дәрсләри дә
ашағы сәвијјәдә кечди. Тәчрүбә көстәрир ки, тә'лим просе-
синдә мүәјјән грамматик гајданы вә ја тә'рифи һәмишә мү-
әллимин өзүнүн изаһ етмәси, она даир мисаллар сөјләмәси,
нәтичә чыхармасы вә с. шакирдләри пассивләшдирир. Бу
һалда шакирдләр јалныз дејиләнләри ешитмәклә кифајәтлә-
нир, јени билик һаггында мүстәгил фикир сөјләјә билмирләр.
Бу да дәрсин гуру вә марагсыз кечмәсинә, билијин сәтһили-
јинә, шакирдләрин исә диггәтсизлијинә сәбәб олур. Әксинә,
јени мөвзуну шакирдләрин фәал иштиракы илә изаһ етдикдә
дәрс чанлы вә мараглы кечир. Шакирдләр фикирләшир, тәһ-
лил вә мүгајисә едир, нәһајәт мүстәгил нәтичә чыхарыр ки,
бу да јени дәрсин шүурлу мәнимсәнилмәсинә, билијин давам-

ды олмасына мүсбәт тә'сир көстәрир. Лакин демәлијик ки,
һәр ики мүәллимин дәрсиндә биз буну көрмәдик.

М. Дадашова вә Н. Мустафајева дил дәрсинин һәјатла,
шифаһи нитг илә, кечилән әдәби гираәт материалы илә
әлагәләндирилмәсинә фикир вермәдиләр. Онлар дәрс заманы
һәр һансы бир суала чаваб верән вә ја дәрси нағыл едән
шакирдин интонасијасына, сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәси-
нә дә чидди фикир вәрмәдиләр.

Габагчыл мүәллимләр јени тәләбләр әсасында дәрсдә
шакирдләрин билијини гејдә алыр вә дәрсин сонунда гијмәт-
ләри е'лан едәрәк синиф журналына јазырлар. Һәмин мүәл-
лимләр буну она көрә белә едирләр ки, дәрсин әввәлиндә ча-
ваб вериб гијмәт алан шакирд, гијмәт алдығына әмин олараг
дәрсдә фәалијјәт көстәрмир. Лакин гијмәти дәрсин ахырын-
да алдыгда о, (шакирд) бүтүн дәрс мүддәтиндә фәал олмаға
чалышыр. М. Дадашова вә Н. Мустафајева кечән дәрси тәк-
рар едәркән шакирдләрдән М., Ш. вә С.-ә дәрсин әввәлиндә
гијмәт вердикләри үчүн онлар буна архајынлашдылар вә
дәрсин кедишиндә башга ишлә мәшғул олмаға башлады-
лар.

Мүәллим Л. Әләкбәрованын да (Ағдаш рајону, Һачал-
лы мәктәби) IX синифдә кечдији әдәбијјат дәрсй өзүнүн иде-
ја мәзмуну е'тибары илә долғун кечмәди. О, Азәрбајчанын
өлмәз сәнәткары М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поема-
сынын мәзмунуну тәкрар сорушду, сонра јени дәрс олараг
шаирин «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» парчасыны кечди. Мү-
әллимин данышығындан, чәтин сөзләрә лүғәт вермәсиндән
һисс олунурду ки, о бу күнкү дәрсинә һазырлашмышдыр. Ла-
кин буна бахмајараг дәрсин кедишиндә о. бир сыра нөгсана
да јол верди. «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» әсәри 75 мисра-
дан ибарәтдир. Мүәллим бунун һамысыны анчаг бир дәрсдә
(һәм дә бүтүн дәрсдә дејил) мисра-мисра охујараг, изаһ ет-
ди. Бу исә јоручу олмагдан башга, мүәллимин дә тәләсмәси-
нә сәбәб олду. Лакин мүәллим унутмамалыдыр ки, һәр һансы
бир бәдии әсәрин үзәриндә ишләркән шакирдләрин диггәти
әсәрин мәзмунуну мәнимсәмәјә вә орадакы һадисәләрин, дуј-
ғу вә дүшүнчәләрин дәрк олунмасына чәлб едилмәлидир. Бү-
түн бу мәсәләләрин һәллиндә мүәллимин чанлы, образлы
ифадәсинин бөјүк ролу вә әһәмијјәтли тә'сири вардыр. Мүәл-
лим ше'ри авазла охуја билмәди, ше'рин бүтүн мә'на зәнкин-
лији вә ифадә көзәллији исә онун диггәт мәркәзиндән, демәк
олар ки, кәнарда галды. Ше'рин дил вә ифадә көзәлликлә-
рини шакирдләрә ачыб изаһ етмәди. Бундан башга о, ша-

Scanned with ACE Scanner

кирдләрин нитг инкишафына, естетик тәрбијә вә бәдии зөвг-
ләринин формалашмасына хидмәт едән һеч бир сөһбәт апар-
мады. Мүәллим шакирдләри һәссас, шүурлу бир охучу ки-
ми тәрбијә етмәк, онларын билик вә көрүш даирәләрини ке-
нишләндирмәк кими мәсәләләрә дә әһәмијјәт вермәди.
Мүәллим һәр һансы бир әсәрин кечилмәсиндә өз көрәчә-
ји ишләри габагчадан ајдын тәсәввүр етмәли, илк әввәл бә-
дии әсәрин мәзмунуну, идејасыны вә бәдии ифадә васитәлә-
рини шакирдләрә шүурлу сурәтдә дәрк етдирмәјә чалышма-
лыдыр. Л. Әләкбәрова јолдаш исә дәрсә һазырлашаркән бу
чәһәтләри нәзәрә алмадығы үчүн онун бу күнкү дәрси гә-
наәтләндиричи олмады.
Һәмин мәктәбин VIII синфиндә мүәллим К. Кәримова
«Ч. Чаббарлынын һәјаты» (кечән дәрс) вә «Јашар» (јени
дәрс) пјесини кечирди. Онун дәрси дә јарадычы кечмәди.
Чүнки дәрсдә шакирдләри фәаллашдыран, онлары китаб үзә-
риндә мүстәгил чалышдыран сәмәрәли үсуллар тәтбиг олун-
мады. Кәримова «Јашар» пјесинин коллектив сурәтдә сәһнә-
ләшдирилмиш шәкилдә охусуну тәшкил етди. Бу јахшы һал-
дыр. Лакин әсәрин сәһнәләшдирилмиш шәкилдә коллектив
охусу заманы шакирдләр отурдуглары һалда охумаг әвәзинә
ајаг үстә дуруб охудулар. Мүәллим шакирдләрин сөз еһти-
јатларынын зәнкинләшмәси, ифадә тәрзләринин вә данышыг
дилләринин инкишафына чидди фикир вермәди. Шакирдләр
дәрси данышаркән, һабелә суаллара чаваб верәркән онларын
чүмләләриндә гејри-дәгиг вә дүзкүн олмајан, тәсһиһә еһтијач
тәләб едән мәсәләләрә фикир вермәди. Мәсәлән, шакирд Г.
данышаркән «онун атасы мөһтәкирлик ишләдир» чүмләсини
ишләтди, мүәллим дүзәлтмәди. Јахуд шакирдләрдән И. «Ҹә-
фәр Ҹабарлы (Ҹаббарлы әвәзинә) јарадычылығы» сөзләрини,
демәк олар ки, һәр чүмләсиндә ишләтди, лакин мүәллим буна
да фикир вермәди. Һәмчинин дәрсдә тәсадүф олунан чәтин
сөзләрин изаһы да унудулду.
РХМШ мүдирләри вә методистләр, мәктәбләрә рәһбәрли-
ји күчләндирмәли, тәдрисин кејфијјәтини јүксәлтмәк ишинә
чидди фикир вермәлидирләр.

Әлизәбун ӘКБӘРОВ,
Бакынын Нәриманов рајонундакы
48 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

ДИЛ ДӘРСЛӘРИНИ МАРАГЛЫ ТӘШКИЛ ЕДӘК

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси саһәсин-
дә гаршыда гојулан әсас вәзифә, шакирдләрә данышыг ди-
лини өјрәтмәкдән ибарәтдир. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмә-
си үчүн дил дәрсләриндә шакирдләрә суал вериб чаваб ал-
маг, китаба бахмадан, охунан чүмләләри тәкрар етдирмәк,
садә ше'рләри әзбәрләтмәк, сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнә фи-
кир вермәк, дурғу ишарәләри гојулан сөзләрин дүзкүн охун-
масына чалышмаг кими мәсәләләр һәр заман мүәллимин
күндәлик планына дахил едилмәлидир.
Бир гајда олараг данышыг дилинин өјрәнилмәсинә һәлә
үчүнчү синифдән башланылыр. Илк күнләрдән дәрсләр елә
апарылмалыдыр ки, о шакирдләрдә Азәрбајчан дилини өјрән-
мәјә мараг јаратсын. Бу марағы јаратмаг исә мүәллимин өз
фәннинә олан һәвәсиндән, онун педагожи усталығындан, ишә
гајғыкеш мүнасибәтиндән асылыдыр.
Шакирдләримиз һәр күн мәктәбдә, күчәдә, клуб вә кино-
ларда Азәрбајчан дилиндә данышанлара раст кәлирләр. Ра-
дио, телевизија верилишләри ешидирләр, шүар вә плакатлар-
да Азәрбајчан дилиндә сөзләр охујурлар. Бәс нә үчүн онлар
мәктәби гуртаранда Азәрбајчан дилиндә сәрбәст данышмаг
вә өз фикирләрини јазылы сурәтдә изаһ етмәкдә чәтинлик чә-
кирләр? Бунун башлыча сәбәби, чанлы данышыг дилинин
инкишафына лазымынча фикир верилмәмәси вә шакирдләрин
Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәаллығынын инкишафына аз
сә'ј көстәрмәкдир.
Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығыны
инкишаф етдирмәк үчүн нә етмәк лазымдыр? Сәккизиллик
үмумтәһсил мәктәбләрини битирән шакирдләрин Азәрбајчан
дилиндә сәрбәст данышмасы, өз фикирләрини јазылы сурәтдә
гыса да олса башгаларына изаһ етмәји бачармасы тәләбини
јеринә јетирмәк үчүн мән Азәрбајчан дили дәрсләриндә аша-
ғыдакы үсуллардан истифадә едирәм.
Һәр шејдән әввәл, V синифдән башлајараг мән, дәрси
сырф Азәрбајчан дилиндә апарырам. Бүтүн синфи әлә алмаг

Scanned with ACE Scanner

вә шакирдләрдә Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә мараг јаратмаг үчүн дәрси суал-чаваб әсасында гурурам.

— Сәнин адын нәдир?
— Сәнин фамилијан нәдир?
— Сән һансы күчәдә јашајырсан?
— Сәнин нечә јашын вар?

Бу кими ајдын вә конкрет гојулмуш суаллар, шакирдләрдә бөјүк мараг ојадыр. Онлар бу суаллара чаваб вермәјә чалышырлар. Бу, данышыг дилинин өјрәнилмәси үчүн синифдә бөјүк бир чанланма әмәлә кәтирир. Мәним шакирдләрә вердијим суаллара, һәр шејдән әввәл, синфин фәал вә Азәрбајчан дилини аз да олса билән шакирдләри чаваб вермәк истәјирләр. Мән чавабдардакы сәһвләри јери кәлдикчә дүзәлдирәм. Сонра бу чаваблары башга шакирдләр, хүсусән дили зәиф биләнләр тәкрар едирләр. Даһа сонра шакирдләрин өзләри дә бу суаллары бир-биринә вериб чаваб алырлар. Бә'зән синифдә азәрбајчанча јахшы охујан вә суаллары баша дүшән шакирдләри синфин гаршысына чыхарыр, онларын бу суаллары өз јолдашларына вериб чаваб алмаларыны тәшкил едирәм. Бу вәзијјәт, шакирдләрин фәаллығыны артырыр. Мөһкәм вә дүшүнчәли интизам шәраитиндә апарылан белә дәрсләрдә, шакирдләр данышыг дилинин өјрәнилмәсиндә бөјүк фәаллыг көстәрирләр. Өз јолдашларынын суалларына чәсарәтлә чаваб верирләр. Бири о биринин сәһвини дүзәлтмәјә чалышыр, һәтта бә'зән мүбаһисә дә едирләр.

Суал-чаваб һәр бир синифдә шакирдләрин билик сәвијјәсиндән асылы олараг тәшкил едилир. Бә'зи мүәллимләр суал-чавабын нөвбәти мөвзуну кечмәјә мане олачағыны дүшүнәрәк ону дајандырырлар. Мән исә белә етмирәм. Азәрбајчан дили дәрсләриндә мәгсәд мәһз данышыг дилини өјрәтмәкдир. Шакирд һәр бир дәрсдә беш-алты јени сөз өјрәнмәлидир. Бу, програмын тәләбидир. Әкәр суал-чаваб васитәсилә мүәллим јени дәрсдә шакирдләрә беш-алты сөз өјрәтмәјә наил олмушса, формал олараг јени мөвзунун кечилмәсинә тәләсмәк лазым дејилдир.

Мүхтәлиф мөвзуларын бир-биринин ардынча кечирилмәси шакирдләрин дил өјрәнмәләринә аз көмәк едир. Мүәллим програмда көстәрилмиш материалы кечмәјә чалышараг бир сыра мөвзуларын сәтһи вә формал кечирилмәсинә јол верир. Бизчә, данышыг дилини өјрәтмәк үчүн рүб әрзиндә көстәрилмиш бүтүн мөвзуларын кечирилмәсинә еһтијач јохдур. Беш-алты мөвзуну шакирдләрә дәриндән өјрәтмәк, ајры-ајры сөзләри, чүмләләри онлара мәнимсәтмәк, бу мәтнләрдән ирәли

кәлән суаллары сечмәк вә онлара чаваб вермәји өјрәтмәк чох мүһүм шәртдир. Әкәр белә оларса шакирд верилмиш мәтндәки сөзләри, чүмләләри јахшы өјрәндији үчүн онлары данышыг заманы лазым кәлдикчә ишләдә биләр. Һәр дәрсдә јени мөвзунун кечирилмәси иши чәтинләшдирир, јени сөзләрин өјрәнилмәсинә имкан вермир. Бә'зән белә мөвзуларын кечирилмәси јалныз шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсинә, онларын әхлаг тәрбијәсинә, билик сәвијјәсинин артмасына көмәк етдији һалда, данышыг дилинин өјрәнилмәсинә һеч дә практики көмәк етмир. Мәсәлән, VI синфин дәрслијиндә «Шаһ вә хидмәтчи» мөвзусу верилмишдир. Бу мөвзуда 140-дан артыг сөз вардыр. Һәм дә мәтндә олан гүввәтли, зәнчир, көпәк, гәзәбләнмәк, зүлмкар, гајда, јеринә јетирди, тәшвиш, сирр, хилас, тохунмамышдыр кими сөзләр шакирдләр үчүн тамамилә јенидир. Бу мөвзудан шакирдләр дилин практики олараг өјрәнилмәсиндә чох аз истифадә едирләр. Мәтнин 65—70 фаизи шакирдләр үчүн истифадәсиз галыр. Әкәр бу мөвзунун өјрәнилмәсинә ики јох, бир нечә саат вахт ајрылмыш олсајды, онлар мәтндәки сөзләри, чүмләләри јахшы өјрәнәрдиләр вә јери кәлдикчә данышыг дилиндә бу сөзләрдән вә чүмләләрдән истифадә едәрдиләр.

Бизчә, данышыг дилинин өјрәнилмәси үчүн бир нечә маряглы мөвзуну сечиб, онун һәр бир сөзүнү вә һәр бир чүмләсини өјрәтмәк лазымдыр.

Бу јолла мүнтәзәм олараг апарылан бир нечә дәрсдән сонра шакирдләр чох сөз өјрәнирләр. Һәм дә бу сөзләри онлар мүхтәлиф јерләрдә ишләдә билирләр. Әзбәрләнмиш чүмләләр шакирдләрин јаддашында мөһкәм галыр.

Дәрсликләрдә верилән мөвзуларда шакирдләрин идеја тәрбијәси, дилин инкишафы, грамматик категоријаларын өјрәнилмәси кими вәзифәләр гојулмушдур. Синифдә суал-чавабын кечирилмәси бу тәләбләрин јеринә јетирилмәси илә сых әлагәләндирилмәлидир.

Данышыг дилинин өјрәнилмәсиндә әсас шәртләрдән бири дә ишдә ардычыллыгдыр. Бә'зи мүәллимләримиз бир гајда олараг ашағы синиф шакирдләри илә мәшғул олмаг истәмирләр. Бә'зи мүәллимләр исә јухары синифләрдә дәрс апармагдан чәкинирләр. Бунун нәтичәси јахшы олмур. Бизчә, шакирдләрин данышыг дилини јахшы өјрәнмәләри үчүн һәр бир мүәллим III синифдән башлајараг, бу шакирдләрлә мәктәби гуртарана кими мәшғул олмалыдыр. III синифдән башлајараг VIII синфә гәдәр һәмин шакирдләрә Азәрбајчан дили

Scanned with ACE Scanner

дәрси дејән мүәллимләр, өз ишләриндә бөјүк мүвәффәгијјәт әлдә едирләр. Мүәллимләр һәр бир шакирдин нә илә марагландығыны, дәрсләрә нечә һазырлашдығыны, башга дәрсләрдә өзүнү нечә апардығыны, үмумијјәтлә, шакирдин билик сәвијјәсини јахшы билирләр. Бу исә мүәллимлә шакирд арасында мүәјјән мүнасибәтин јарадылмасына, һәр бир шакирдин фәрди хүсусијјәтинин өјрәнилмәсинә бөјүк имкан јарадыр ки, бу да данышыг дилинин өјрәдилмәсиндә чох вачибдир. Мән өз дәрсләримдә бу ардычыллығы 2—3 синифдә тәтбиг етмишәм, о чох көзәл нәтичә верир.

Данышыг дилинин өјрәнилмәсиндә охунмуш һекајәнин мәзмунунун гысача нағыл едилмәси дә мүһүм шәртләрдән биридир. Кечилән мөвзуну шакирдләр әзбәрләмирләр. Лакин онун гысача мәзмунуну билирләр. Бә'зән шакирдләр мәтнин бир нечә чүмләсини әзбәрләјир вә өз чавабларында ону тәкрар едирләр. Һекајәнин гыса мәзмунуну данышаркән әзбәрләнмиш бу чүмләләрин тәкрары илә шакирд мөвзуда нә һаггында данышдығыны гысача да олса билдирир. Бә'зән дә онлар белә чүмләләри данышыг заманы ишләдирләр. Беләликлә, кечилән мөвзунун гыса олараг нағыл едилмәсини өјрәтмәк, данышыг дилинин практик сурәтдә өјрәнилмәсинә чох көмәк етмиш олур ки, мән дә өз синифләримдә буна даһа чох јол верирәм.

Әлбәттә, мөвзунун марагла олмасы вә садә дилдә јазылмасы да мүһүм шәртдир. VI синфин дәрслијиндә верилмиш «Кәнч тракторчу» мөвзусу мәһз белә материаллардандыр. Она көрә дә шакирдләр бу мөвзунун кечилмәсиндә фәал иштирак едир вә онун чох һиссәсини даныша билирләр.

Дәрс илинин әввәлиндән башлајараг мән бир дәфә дә олсун синифдә дәрсә башларкән, шакирди чағырыб мөвзуну данышмасыны тәләб етмәмишәм. Һәр дәфә дәрсә башламаздан әввәл мәтнин алтындакы суаллары синфә вериб, ону нечә мәнимсәдикләрини јохлајырам, бураја әлавә суаллар да дахил едирәм. Суаллара синифдән чаваб алдыгдан сонра шакирдләрин һәмин мөвзуну нә дәрәчәдә мәнимсәдикләри барәдә нәтичә чыхарырам. Бундан сонра ајры-ајры шакирдләри синфин гаршысына чыхарыб бу суаллар әсасында дәрси гысача данышмасыны тәләб едирәм. Онлар бу сualларын әсасында дәрси данышыр, суаллара рабитәли шәкилдә чаваб верирләр.

Бә'зән шакирдләр мәтнә аид олан суаллары өз дәфтәрләринә көчүрүрләр. Бу суаллара верилән чаваблары да дәфтәрләринә јазырлар. Бу јол илә шакирдләр мәтнә аид олан

суаллары вә онлара верилән гыса чаваблары әзбәрләјирләр. Әлбәттә, белә әзбәрләмә шүурлу олмалы вә механики әзбәрләмәјә чеврилмәмәлидир.

Бәдии парчаларын әзбәрләнмәси Азәрбајчан дилинин шакирдләр тәрәфиндән асан өјрәнилмәсинә чох көмәк едир. Мәктәбләримиздә тәшкил едилән белә дәрнәкләр мүвәггәти хасијјәт дашымамалыдыр. Биз V синифдән башлајараг VIII синфә гәдәр (сөһбәт анчаг сәккизиллик мәктәбләр һаггындадыр) бу дәрнәкләрин ишини мүнтәзәм олараг давам етдиририк.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин ән чох севдикләри садә дилдә јазылмыш ше'рләрдир. Онлар бу парчалары һәвәслә өјрәнирләр. Ше'рин өјрәнилмәси данышыг дилинә олан һәвәси артырыр вә шакирдләрин сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир. Буна көрә дә мән өз дәрсләримдә ше'рләрин ифадәли охунмасына, мәзмунунун дүзкүн тәрчүмә едилмәсинә чох фикир верирәм. Ше'ри ифадәли охујуб гуртарандан сонра ону һиссә-һиссә шакирдләрә охудурам. Һәр бир мисранын мә'насыны вә икинчи мисра илә нечә әлагәләндирилдијини ајдынлашдырырам. Ашағы синифләрдә ше'рләрин бир ағыздан коллектив сурәтдә охунмасына вахт ајырырам. Бә'зән онлары бир нәғмә кими дә синифдә охујуруг. Бүтүн бунлар шакирдләрдә дилә һәвәси артырмагдан әлавә, ше'ри өјрәнмәјә дә һәвәси артырыр.

Данышыг дилини өјрәдән заман шакирдләрин дүнјакөрүшүнү зәнкинләшдирмәк, онларын билик еһтијатыны артырмаг мүһүм вәзифәдир. Буна көрә дә әдәби гираәт вә грамматика дәрсләриндә шакирдләрә коммунист тәрбијәси верилмәси ишиндә һәр чүр имканлардан истифадә едирәм. Синифдә кечилән һәр бир мөвзуну һәјатла даһа сых әлагәләндиририрәм.

Грамматик категоријаларын кәләчәкдә өјрәдилмәсини нәзәрә алараг, мән јери кәлдикчә фе'лин заман вә шәхсләрә көрә дәјишилмәсини өјрәтмәјә дә хүсуси диггәт едирәм. Әкәр мәтндә «о, һәр күн мәктәбә кедирди, һәм дә фермада анасына көмәк едирди» чүмләләри јазылмышса, мүәллим шакирдләрә «мән һәр күн мәктәбә кедирдим, һәм дә евдә анама көмәк едирдим», «сән һәр күн мәктәбә кедирсән, һәм дә евдә анана көмәк едирсән» кими чүмләләрин синифдә өјрәнилмәсинә чалышмалыдыр.

V синифдән башлајараг, шакирдләрә тәсдиг вә инкар фе'лләри билдирән «ма», «мә» шәкилчиләрини өјрәтмәк дә данышыг дилинин өјрәнилмәсинә көмәк едир вә шакирдләрин сөз еһтијатынын артмасына сәбәб олур. Фе'лин тәсдиг вә ин-

Scanned with ACE Scanner

кар шәкилчиләри олан «ма», «мә»нин өjрәдилмәси һәр бир
шакирдин билдиjи сөзләрин мигдарыны ики гат артырмыш
олур. Һәм дә бу, шакирдләрин бөjүк марагла өjрәнмәк истә-
дикләри чәһәтдир. «О, китаб алды», «о, евә кетди», «о, салам
верди» чүмләләрини билән шакирдләр, онларын инкар фор-
масыны да билмәк истәjирләр. Бә'зән тез-тез мәнә мүрачиәт
едәрәк, онун инкар формасыны билмәjә чалышырлар. Белә
һалларда «кетмәди», «вермәди», «алмады» сөзләрини өjрән-
мәклә онларын сөз еһтиjаты артыр вә данышыг дили инки-
шаф едир.

Мәктәбләримиздә шакирдләрин Азәрбаjчан дилини асан-
лыгла вә тез өjрәнмәләри үчүн jалныз синифдә кечилән мәш-
ғәләләрлә кифаjәтләнмәк олмаз. Бунун үчүн синифдән вә
мәктәбдәнхарич ишләрә дә хүсуси фикир верилмәлидир. Һәр
шеjдән әввәл, мәктәбдә дәрнәк тәшкил едилмәлидир. Белә дәр-
нәкләр шакирдләрин билик вә jаш сәвиjjәсинә уjғун олмалы-
дыр. Шакирдләри ән чох марагландыран драм дәрнәjидир.
Белә дәрнәкдә әдәби парчаларын охунмасы, әзбәрләнмәси,
декламасиjасы, шакирдләрин үмуми jығынчагларда чыхышы,
данышыг дилинин инкишафына чох көмәк едир. Бу дәрнәк-
ләрә бачарыглы шакирдләрлә бәрабәр, зәиф шакирдләри дә
чәлб етмәк лазымдыр.

Мән ишләдиjим мәктәбдә Азәрбаjчан дилиндә дивар
гәзети чыхарылыр. Гәзетин һеj'әтинә һәр бир синифдән ики
нәфәр шакирд дахил едилмишдир. Онлар өз jолдашларынын
мәгалә jазмасына көмәкдә, мәгаләләрин редактәсиндә фәал
иштирак едирләр. Шакирдләрин Азәрбаjчан дилинә олан ма-
рағы дивар гәзетинин вахтында вә мәзмунлу чыхарылмасына
бөjүк көмәк едир. Дәрс илинин әввәлиндән һәр бир шакирд
өзү үчүн лүғәт дәфтәри дүзәлтмишдир. Онлар һәр дәрсдә бу
дәфтәрчәjә 6—7 сөз jазырлар.

Шакирдләрим мәктәбдә тәшкил олунан кечәләрдә Азәр-
баjчан дилиндә хырда бәдии парчалар охуjур вә нағыл едир-
ләр ки, бу да онларын данышыг дилини өjрәнмәләринә вә
данышыгларынын сәлисләшмәсинә хеjли көмәк едир.

Бүтүн саjдыгларымыз тәдбирләр рус мәктәбләриндә
Азәрбаjчан дилинин өjрәнилмәсинә көмәк едир вә шакирдләр-
дә бу дили өjрәнмәjә бөjүк мараг оjадыр.

Бүтүн бу дедикләримизә наил олмаг үчүн биринчи нөв-
бәдә мүәллимин өзүнүн тәшәббүскарлығы вә jарадычылығы
лазымдыр. Мүәллимин тәшәббүскарлығы вә jарадычылығы
шакирдләрин дәрин билик алмасынын рәһнидир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. «О, мәктубу охумаздан әввәл палтосуну соjунду»
чүмләсиндә **охумаздан әввәл** сөзләрини нитг һиссәләринә кө-
рә нечә тәһлил етмәк лазымдыр?

М. Бәjләров, (Ермәнистан ССР).

Чаваб. «Охумаздан» сөзү фе'ли бағламадыр. Бурада **-дан**
фе'ли бағлама шәкилчисидир.

Мә'лум олдуғу үзрә, мүасир дилимиздә фе'лин мүзаре
кәләчәк заманынын инкары шәхсләрә көрә дәjишәркән икин-
чи вә үчүнчү шәхсдә (тәк вә чәмдә) **-ар, -әр** шәкилчиләрин-
дәки **р** әвәзинә **з** ишләнир: мәсәлән, **jазмазсан, jазмаз, jазмаз-
сыныз, охумазлар; охумазсан, охумаз, охумазсыныз, охумаз-
лар.** Биринчи шәхсдә исә һәмин шәкилчиләр әслиндә олдуғу
кими ишләнир: **jазмарам, jазмарыг, охумарам, охумарыг.**

Икинчи вә үчүнчү шәхсдә **-ар, -әр** шәкилчиләриндәки **р**
сәсинин **з** сәсинә кечмәси һадисәси, көрүнүр, дилимизин сон-
ракы инкишаф мәрһәләләриндә баш вермишдир. Бә'зи диа-
лектләримиздә һәмин шәкилчиләрин (-ар, -әр) бүтүн шәхс-
ләрдә өз сабит шәклини сахламасы буну аjдын сүбут едир.
Мәсәлән, jухарыда көстәрдиjимиз сөзләр Шамахы шивәлә-
риндә индиjәдәк **jазмарсан, jазмар, jазмарсыныз, jазмарлар;
охумарсан, охумар** вә с. шәклиндә ишләдилир.

Бу деjиләнләрә әсасән мә'лум олур ки, **охумаздан** фе'ли
бағламасы— тәркибинә көрә ашағыдакы морфемләрдән
ибарәтдир:

Оху—сөзүн көкү, м—инкар шәкилчиси, **аз** (ар) — мүзаре
заман шәкилчиси, **дан** — фе'ли бағлама шәкилчиси.

Геjд етмәк лазымдыр ки, **-дан (-дән)** фе'ли бағлама шә-
килчиси инкар билдирән фе'лләрә нәгли кечмиш заман шә-
килчисиндән вә инкар шәкилчисиндән сонра да гошула би-
лир, мәсәлән, **jаз-ма-мыш-дан, көр-мә-миш-дән, jаз-ма-дан,
көр-мә-дән.**

Әлбәттә, бу фе'ли бағлама шәкилчиси орта мәктәбин
Азәрбаjчан дили дәрслиjиндә өз әксини тапмамышдыр. Әс-
линдә буна еһтиjач да jохдур. Чүнки програм шакирдләрә
бүтүн фе'ли бағлама шәкилчиләрини деjил, онлардан jалныз
ән чох ишләнәнләри өjрәтмәк мәгсәдини гаршыjа гоjур. Дәрс-

Scanned with ACE Scanner

ликдә эһатә едилмәјән дикәр фе'ли бағлама шәкилчиләрини, мүәллим шакирдләрә чалышмаларын апарылмасы просесиндә (бунлар гаршыја чыхдығы заман) изаһ етмәлидир.

Суал. «Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти»ндә ејни бир фе'л һәм **гуртармаг,** һәм дә **гуртулмаг** шәклиндә верилмишдир. Бунлардан һансы дүзкүндүр?

Ш. Мусајев (Учар).

Ҹаваб. Гуртармаг вә гуртулмаг фе'лләринин һәр икиси дилимиздә ишләнир. Лакин **гуртулмаг** фе'линдән чох надир һалларда истифадә едилир. Мәсәлән, **әзијјәтдән гуртулмаг, хәстәликдән гуртулмаг** вә с. Бу ифадәләрдә **гуртулмаг** әвәзинә, **гуртармаг** сөзүнү дә ишләтмәк мүмкүндүр. Лакин **гуртармаг** фе'линин әвәзиндә, **гуртулмаг** сөзүнү ишләтмәк исә чох заман үслуби нөгтеји-нәзәрдән мүнасиб ола билмир; мәсәлән, **тә'мири гуртармаг, дәрси гуртармаг** ифадәләри «тә'мири гуртулмаг», «дәрси гуртулмаг» шәклиндә ишләнмир.

Гуртармаг фе'линин гајдыш нөвү јохдур, **гуртулмаг** фе'ли исә өз дахили мә'насына көрә, бизҹә, гајдыш фе'лләрдән һесаб едилә биләр; **әзијјәтдән гуртулдум, чәтинликдән гуртулду** кими мисаллардан буну һисс етмәк чәтин дејилдир. Мараглыдыр ки, **гуртулмаг** фе'ли дикәр фе'лләрдән фәргли олараг, бир сыра грамматик формалары гәбул едә билмир; бу фе'л, мәсәлән, нөв шәкилчиләриндән һеч бирини гәбул етмир, фе'лин әмр, лазым, ваҹиб вә с. шәкилләриндә ишләнә билмир. Бу сөзүн **гуртармаг** сөзүндән «үстүнлүјү» јалныз **-уш** шәкилчисини гәбул едәрәк **гуртулуш** исмини әмәлә кәтирмәсиндәдир.

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, **гуртулмаг** фе'ли мүасир әдәби дилимиздә тәдриҹән ролуну итирир, јалныз **гуртулуш** исминин көкүндә өз **«мөвгејини»** мөһкәм сахлаја билир. Демәк, һәмин фе'лин тамамилә истифадәдән дүшмәси— өз јерини **гуртармаг** фе'линә вермәси просеси һәләлик там баша чатмамышдыр. «Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти»ндә **гуртармаг** вә **гуртулмаг** фе'лләринин һәр икисинин верилмәси мәһз бу сәбәблә әлагәдардыр.

Суал. Мәлик сөзүнә саитлә башланан шәкилчиләр әлавә етдикдә көкүндәки **к** самити **ј** самитинә кечирми?

Н. Әлијева (Бакы).

Ҹаваб. Мә'лум олдуғу үзрә, сону **к** вә **г** илә битән чохһеҹалы сөзләрә саитлә башланан **шәкилчиләр** әлавә етдикдә

к-нин **ј**-јә, **г**-нин исә **ғ**-јә кечмәси јазымызда үмуми бир гајда олараг гәбул едилмишдир.

Лакин бу гајда дилимиздә мигдарҹа чох аз олуб, әрәб-фарс дилләриндән кечмә бә'зи сөзләрә аид дејилдир; **әмлак, шәрик, иштирак, мәсләк, Мәлик, Бабәк; мүттәфиг, үфүг, лајиг, шәфәг, Мүшфиг** вә с. белә сөзләрдәндир. Бунлары сону **г** вә **к** илә битән дикәр сөзләрдән фәргләндирән әсас әламәт ондан ибарәтдир ки, белә сөзләрин сонунда, демәк олар ки, һәмишә **к** вә **г** самитләри тәләффүз олунур. Дикәр сөзләрдә исә (отаг, бајраг, үрәк, кичик, чичәк вә с.) самитләр, јеринә көрә, **ј, к,; ғ, х** шәклиндә ишләдилир. Бу дејиләнләрә әсасән ајдын олур ки, **Мәлик** сөзүнә саитлә башланан шәкилчиләр артырдыгда сөз көкүнүн сон самити олан **к** сабит галмалыдыр, (Мәликин, Мәликә...).

Суал. Гәһрәман сөзү морфоложи ҹәһәтдән нечә тәһлил едилмәлидир? Ону сифәт, јаинки исим һесаб етмәк лазымдыр?

Ә. Әскәров (Күрҹүстан ССР)

Ҹаваб. Сифәтләри субстантивләшмәсинә, јә'ни исимләшмәсинә көрә үч гисмә бөлмәк олар:

1. Тамамилә субстантивләшәрәк, нитгдә демәк олар ки, һәмишә исим кими ишләнәнләр; мәсәлән, **кәсәјән, сүрүҹү, сатыҹы;** инсан адларындан: **Меһрибан, Јахшы, Көзәл** вә с. Белә сөзләри, шүбһәсиз, һәмишә исим кими тәһлил етмәк лазымдыр.

2. Бә'зән субстантивләшәрәк ҹүмләдә исим кими ишләнәнләр; мәсәлән, **гәһрәман, хәстә, икид** вә с. Белә сөзләри субстантивләшмиш вә ја исимләшмиш сифәтләр адландырмаг олар. Мәктәб грамматикасы нөгтеји-нәзәриндән бунлары әслиндә сифәт олуб исим јериндә ишләнән сөзләр кими тәһлил етмәк мәгсәдә мувафигдир.

3. Әсасән сифәт олуб надир һалларда субстантивләшәрәк ишләнәнләр; мәсәлән, **гырмызы** көзәл рәнкдир; **јахшысы** сәнин, **писи** мәним. Бу ҹүмләләрдә **гырмызы, јахшы** вә **пис** сөзләри исмин јериндә ишләнән сифәтләр һесаб олунмалыдыр.

Суал. VIII синфин имтаһан билетләриндәки бүтүн биринҹи суалларда «мүәјјән мәтни ифадәли охумаг» вә ја «ше'ри әзбәр сөјләмәк» тәләб олунур. Бәс нә үчүн әдәбијјат програмынын башга тәләбләри (мәсәлән, әсәри тәһлил етмәк, мәзмунуну данышмаг вә с.) һәмин суалларда өз әксини тапмамышдыр?

К. Микајылов (Бакы).

Scanned with ACE Scanner

Ҹаваб. Һәр шејдән әввәл, унутмаг олмаз ки, VIII синифдә шакирдләр әдәбијјатдан дејил, Азәрбајҹан дилиндән имтаһан верирләр. Билетләрдәки биринҹи суалларда мүәјјән мәтни ифадәли охумаг вә ја ше'ри әзбәр сөјләмәк тәләбинин гаршыја гојулмасы мәһз бу мәгсәдлә бағлыдыр. Доғрудур, шакирдләрә ифадәли оху вәрдишләри, башлыҹа олараг, әдәбијјат дәрсләриндә верилир. Лакин бу вәрдишләрин бир сыра лингвистик әсаслары, мәсәлән, ҹүмләләри интонасијасына көрә дүзкүн охумаг, хитабларда, ара сөзләрдә фасилә вә интонасијаја дүзкүн риајәт етмәк, мәнтиги вурғудан јерли-јериндә истифадә етмәк вә с. кими гајдалар Азәрбајҹан дили дәрсләриндә өјрәдилир. Шакирдин ифадәли охусуну јохламагдан мәгсәд мәһз һәмин гајдалара онун әмәли олараг нечә риајәт етдијини, даһа доғрусу, Азәрбајҹан дилиндән өјрәндији нәзәри биликләри нитг тәҹрүбәсиндә нечә тәтбиг едә билдијини ашкара чыхармагдан ибарәтдир. Әлбәттә, бу саһәдә, үмумијјәтлә, нитг инкишафы саһәсиндә Азәрбајҹан дили дәрсләри илә әдәбијјат дәрсләринин гаршысында гојулан вәзифәләр бир-бириндән ајрылмаздыр. Билетләрдәки биринҹи суалларын әдәбијјатла әлагәлилији еләҹә бу сәбәбдән ирәли кәлир.

Имтаһан билетләринә ифадәли оху илә әлагәдар суалларын дахил едилмәси бир дә она көрә лазым көрүлмүшдүр ки, бу, Азәрбајҹан дили фәнининин мәгсәд вә вәзифәләри илә билаваситә бағлыдыр; һәмин вәзифәләр бу дилдә шакирдләрә, башлыҹа олараг, дүзкүн охумағы, дүзкүн јазмағы вә дүзкүн данышмағы өјрәтмәкдән ибарәтдир. Азәрбајҹан дилиндән верилән билик вә вәрдишләрин үмуми нәтиҹәләри бу үч амилләә мүәјјәнләшир. Демәк, шакирд бунлардан бирини, мәсәлән, дүзкүн оху вәрдишләринә һәлә кифајәт гәдәр јијәләнмәмишсә, бу онун ҹидди нөгсаны һесаб едилмәлидир.

Бүтүн бунлара көрәдир ки, бу дәрс илиндә тәкҹә VIII синфин дејил, V, VI вә VII синифләрин Азәрбајҹан дили үзрә имтаһан билетләриндә дә биринҹи суалларда ејни тәләб — «верилмиш мәтни ифадәли охумаг» вә ја «ше'ри әзбәр сөјләмәк» тәләби гаршыја гојулмушдур.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

ГИЈМӘТЛИ ӘСӘР

Охучуларымыз һәлә бир нечә ил бундан әввәл «Ә. Һагвердијев», «Гасымбәј Закир» һаггында монографија әсәрләринин охумуш вә бу әсәрләрин мүәллифи К. Мәммәдов илә таныш олмушдулар.

К. Мәммәдов чохдан бәри иди ки, әдәбијјат тарихимиздә јени реалист мәктәбин илк бөјүк нүмајәндәси олан Нәҹәфбәј Вәзировун јарадычылыг јолуну тәдгиг етмәклә мәшғул иди. Онун бу көркин әмәји өзүнүн көзәл бәһрәсини верди. Бу дәфә дә К. Мәммәдов «Нәҹәфбәј Вәзиров» адлы гијмәтли монографија әсәрини јазыб гуртарды.

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы нәшријјаты бу әсәри нәфис бир шәкилдә нәшр едиб өз охучуларына тәгдим етди.

М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбајҹан ичтимаи фикринин, хүсусилә драматуркија вә театрынын инкишафында бөјүк хидмәтләри олан Н. Вәзиров әлли илдән артыг фәалијјәт көстәрмиш, бу мүддәтдә мүрәккәб бир јарадычылыг јолу кечмишдир. Башга классикләримиз кими онун да әдәби ирси анҹаг Совет һакимијјәти дөврүндә дәриндән өјрәнилмәјә башланмышдыр. Хүсусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра Вәзиров әдәбијјатшүнасларымызын диггәтини даһа чох ҹәлб едир. Бу һагда бир сыра диссертасијалар јазылыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг Вәзировун һәјат вә јарадычылығы дәриндән тәдгиг едилмәмишди. Бу ҹәһәтдән К. Мәммәдовун «Нәҹәфбәј Вәзиров» әсәри диггәти ҹәлб едир. Мүәллиф јени әсәриндә Нәҹәфбәј Вәзировун елми тәрҹүмеји-һалыны, онун публисист фәалијјәтини, драматуркијасынын хүсусијјәтләрини вә дилини, әдәби-тәнгиди мүлаһизәләрини, театрла әлагәсини, пјесләринин сәһнә тарихини, јарадычылығынын өјрәнилмәсинин тарихи вә әдәби ардычыллыгла изләмәјә чалышмыш, драм әсәрләринин тәһлилинә хүсуси диггәт вермишдир. Бундан башга мүәллиф бу әсәрини јазаркән өзүндән әввәлки тәдгигатчыларын да ишләрини үмумиләшдирмәјә сә'ј етмиш вә јери кәлдикҹә онларын фикирләринә өз мүнасибәтини билдирмишдир.

К. Мәммәдов «Нәҹәфбәј Вәзиров» әсәриндә јазычынын һәјат вә јарадычылығыны хронолоки бир ардычыллыгла ишыгландырмышдыр. Китабы охујаркән драматургун ушаглыг илләриндән та һәјатынын сон күнләринәдәк кечдији ағыр вә мәшәггәтли күнләр, мәфкурә мүбаризәси охучунун шүурунда јенидән ҹанланыр.

Мүәллиф Вәзировун елми тәрҹүмеји-һалыны јазаркән драматургун һәјатыны вә јарадычылығыны вәһдәтдә көтүрмүшдүр. Буна көрә дә охучу бу әсәри охујаркән һансы пјесин нечә шәраитдә мејдана кәлмәсини ајдын тәсәввүр едир.

Тәдгигатчы әсәриндә пјесләрин композисијасы, сүжет хәтти, ифадә тәрзи вә с. сәнәткарлыг вә драматуржи хүсусијјәтләрдән дә әтрафлы бәһс едир. Бу да пјесләрин идеја вә гајәсинин даһа бариз шәкилдә үзә чыхмасына көмәк едир.

Scanned with ACE Scanner

Китабда мүәллиф Вәзировун тәбдил, јахуд игтибас етдијиндән дә бәhс етмиш, јазычынын публисист фәалијјәтинә ајрыча фәсил ајырмышдыр. Мүәллиф әсәриндә јазычынын совет дөврү јарадычылығы hаггында ајрыча бәhс едир. О көстәрир ки, Н. Вәзиров кечмишдә мүстәмләкә олан көзәл Вәтәни Азәрбајчанын бүтүн тәбии сәрвәтләрини, ана дилини өз халгына гајтаран Совет hөкумәтини бөјүк севинчлә гаршылады вә өзүнүн үрәк севинчини әкс етдирән «Тәзә әсрин ибтидасы» адлы јени әсәрини јазды.

«Нәчәфбәј Вәзиров» әсәри он бир фәсилдән вә «Мүгәддимә әвәзинә» киришдән ибарәтдир. Мүәллиф биринчи фәсилдә «Ушаглыг, кәнчлик вә тәhсил илләри». Илк гәләм тәчрүбәләри. «Ев тәрбијәсинин бир шәкли». Москва hәјаты. «Әкинчи» гәзетиндә иштиракы, дөрдүнчү фәсилдә Әдәбијјатымызда илк фачиә. Јени инсанлар. «Мүсибәти-Фәхрәддин», једдинчи фәсилдә «Јашасын зәhмәт!», «Вај шәләкүм мәәлләкүм», «Нә әкәрсән, ону бичәрсән», «Вәтән вә халг мәhәббәти», «Кечмишдә гачаглар». Игтибас етдији әсәрләр. Гырх иллик јубилеј, сәккизинчи фәсилдә Вәзировун совет дөврү јарадычылығы, «Тәзә әсрин ибтидасы», «Пул дүшкүнү hачы Фәрәч», өмрүнүн сон илләри вә и. а. бәhс едир.

Мәтбуатын јаздығына әсасән «Нәчәфбәј Вәзиров» монографијасы нәинки вәзировшүнаслыгда, hәм дә Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслығында јени, әламәтдар hадисәдир.

«МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ИНКАРЛЫГ ВӘ КӘМИЈЈӘТ КАТЕГОРИЈАЛАРЫ»

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту Аслан Аслановун «Мүасир Азәрбајчан дилиндә инкарлыг вә кәмијјәт категоријалары» адлы китабчасыны бурахмышдыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә «Грамматик категоријалар» мөвзусу чох кенишдир. Бу мөвзунун даhа әтрафлы шәкилдә тәдгигата еhтијачы вардыр. «Грамматик категоријалар» мөвзусу бир нечә hиссәдән ибарәтдир. Бураја hал категоријасы, мәнсубијјәт категоријасы, хәбәрлик категоријасы, инкарлыг категоријасы, кәмијјәт категоријасы вә с. дахилдир ки, мүәллиф дә hәмин әсәриндә јалныз инкарлыг вә кәмијјәт категоријаларындан бәhс едир. Бунлар үмуми мөвзунун ики голуну (hиссәсини) тәшкил едир. hәмин категоријалар изаh едиләркән онларын әсас хүсусијјәтләри шәрh олунур. Мүәллиф әсәриндә инкарлыг вә кәмијјәтин грамматик категорија кими изаhындан башга, бә'зән үмумијјәтлә инкарлыг вә кәмијјәт, бунларын мә'налары вә hәтта бә'зи үслуби хүсусијјәтләриндән дә бәhс едир. Мүәллиф көстәрир ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә инкарлыг категоријасы бу вахта гәдәр ајрылыгда, кениш шәкилдә тәдгиг едилмәмишдир. Проф. М. А. Казымбәјдән башламыш бу күнә гәдәр инкарлыг категоријасы hаггында чох өтәри мә'лумат верилмиш, јалныз инкар билдирән шәкилчиләр вә бә'зи инкарлыг ифадә едән сөзләрдән гысача бәhс олунмушдур. Фе'лләрә мәхсус инкарлыгдан гисмән данышылмышдыр. Лакин мүәллиф дил материаллары үзәриндә апардығы тәhлил нәтичәсиндә әлдә етдији фактлара әсасланараг белә бир нәтичәјә кәлир ки, инкарлыг категоријасы ајрыча бир тәдгигат мөвзусудур. Инкарлығын ифадә васитәләри, мә'на хүсусијјәтләри чох кениш, мәзмунча рәнкарәнкдир. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг мүәллиф әсәриндә «үмуми мә'лумат», «инкарлыг категоријасы», «Кәмијјәт категоријасы», «Тәк-

лик-ваhидлик анлајышы», «Лексик васитәләрлә кәмијјәт категоријасынын ифадәси» вә и. а. бәhс едир.

Китабчада әдәбијјат көстәричиси, «Бир нечә сөз» башлығы алтында гејд дә верилмишдир.

«ИБТИДАИ СИНИФ МҮӘЛЛИМЛӘРИНӘ КӨМӘК»

Кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә ибтидаи мәктәб бөјүк рол ојнајыр. Чүнки ибтидаи мәктәб халг маарифи системинин әсасыдыр. Шакирд бурада бүтүн биликләрин вә савадын әсасыны алыр. Буна көрә дә ибтидаи мәктәб мүәллимләринин үзәринә бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Чүнки бурада чалышан мүәллимләрдән даhа артыг иш, билик вә педагожи усталыг тәләб олунур.

Лакин ибтидаи мәктәб мүәллимләри тәдрис просесиндә гаршыја чыхан бә'зи мәсәләләрин hәллиндә чәтинлик чәкирләр.

Буна көрә дә онлар өз нәзәри-методик сәвијјәләрини даим јүксәлтмәли вә тәкмилләшдирмәлидирләр. Мүәллимләрин педагожи усталығыны артырмаг вә тәкмилләшдирмәк ишиндә онларын јүксәк мәзмунлу методик вәсаитлә тә'мин едилмәсинин дә hәлледичи әhәмијјәти вардыр. Мүәллимләрин бу еhтијачыны өдәмәк үчүн Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији, Азәртәдриснәшр бир сыра јени китаблар нәшр едир. Бу китаблардан бири «Ибтидаи синиф мүәллимләринә көмәк» адлы мәчмуәдир. Бу китабда I—IV синифләрдә тә'лим-тәрбијә ишләринин әсас мәсәләләринә аид методик мәгаләләр топланмышдыр. Мәгаләләрдә дәрсләрин кечилмәси вә планлашдырылмасы, ибтидаи синифләрдә тәрбијә ишләри кими үмуми педагожи мәсәләләрлә бәрабәр, I—IV синифләрдә ајры-ајры фәнләрин тәдрис үсуллары, хүсуси методик мәсәләләр дә ишыгландырылыр.

Китабда ибтидаи синиф мүәллимләринин күндәлик ишләриндә истифадә етмәләри үчүн фајдалы методик көстәришләр дә вардыр.

«Ибтидаи синиф мүәллимләринә көмәк» китабынын «Ибтидаи синифләрдә дәрс» hиссәсини профессор М. Мурадханов, «Ики вә бир комплектли мәктәбләрдә дәрс» hиссәсини досент И. Вәлиханлы, «Ибтидаи синифләрдә ана дилинин тәдриси» hиссәсини педагожи елмләр намизәди J. Кәримов јолдашлар јазмышлар.

Китаба проф. М. Мурадханов «Бир нечә сөз» ады алтында кириш дә јазмышдыр.

«ИНСАН ФИКИРЛӘШМӘЈИ ВӘ ДАНЫШМАҒЫ НЕЧӘ ӨЈРӘНМИШДИР»

Бу китабчада марксизм-ленинизм тә'лиминә вә елмин сон наилијјәтләринә истинад едиләрәк дил вә онун мәншәји, мүхтәлиф дилләрин мејдана кәлмәси сәбәбләри, ниттлә тәфәккүрүн вәhдәти, инсанын данышмағы вә фикирләшмәји нечә өјрәнмәси кими бир сыра мәсәләләр мараглы шәкилдә ајдынлашдырылыр. Ејни заманда hәмин мәсәләләрә аид әфсанәләрин, дини көрүшләрин, бир сыра нәзәријјәләрин тәнгиди, еләчә дә инсан зәкасынын јаратмыш олдуғу «дүшүнән машынлар» hаггында мә'лумат верилир.

Мүәллиф нағыл едир ки, инсанын өзү hәјатда, әмәк просесиндә јарандығы кими, онун нитги дә hәјатда, әмәк просесиндә мејдана кәлмишдир вә инсанын данышмаға өјрәнмәси мүәјјән тәбии шәраитлә әлагәдар олмушдур. Белә ки, әмәк просесиндә инсан, тәбиәтин чисим вә hадисәләринә тә'сир көстәрир, онларын шәклини дәјишир. Әлбәттә,

Scanned with ACE Scanner

белә тә'сир јалныз бир адам тәрәфиндән һәјата кечирилә билмәзди. Бу, чәмијјәтдә баш верән бир просесдир. Чүнки инсанларын јашадыглары һәјат шәраитинин өзү онлары биркә, коллектив һалда фәалијјәт көстәрмәјә мәчбур етмишдир.

Әмәјин вә инсан чәмијјәтинин мејдана чыхмасы елә инсанын данышмага өјрәнмәсинин башлыча шәрти олмушдур.

Инсан нитгинин мејдана чыхмасындан габаг бејин инкишаф етмишдир. Анчаг инсан әчдадларынын дик јеримәјә башламасы онда көләчәкдә ајдын нитг инкишаф етмәси үчүн илк аддым олмушдур. Белә ки, инсан дик јеримәјә башламагла онун мүхтәлиф сәсләри тәләффүз етмә имканы даһа да артыр.

Сонра мүәллиф дүшүнән машынлар һаггында сөһбәт ачыр вә нагыл едир ки, инсандан башга да дүшүнәнләр вардыр, бунлар исә инсан зәкасынын јаратдыгы харигәдир.

Инди машынлар нәинки мүрәккәб һесабламалар апарыр, һәм дә суаллар верир, она чаваб алыр, алынан чаваблары јадда сахлајыр. Сәһв чаваблары дүзәлдир, бир дилдән башга бир дилә тәрчүмә едир, дәрси дә сорушур... Онларча мәшһур ријазијјатчынын илләрлә апармалы олдугу ријази һесабламалары електрон һесаблајычы машынлары чәми бир нечә саатда јеринә јетирир. Лакин бүтүн бу гәрибә машынлар мәһз инсан дүшүнчәсинин мәһсулудур. Әкәр инсанлар дүшүнмәји вә данышмагы өјрәнмәсәјдиләр, белә мүрәккәб машынлары јарада билмәздиләр.

Китабчанын мүәллифи «Инсан фикирләшмәји вә данышмагы нечә өјрәнмишдир» һаггындакы сөһбәтинә белә јекун вурур:

Бир мә'лум вә һәм дә чох мүһүм чәһәти дә нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, инсан бејни нәинки организмин бүтүн һиссәләринин фәалијјәтини тәнзим едир, о, өзү дә инкишаф едир, тәкмилләшир ки, бу өзүнү тәкмилләшдирмә просеси дә һәләлик машынлара мүјәссәр олан чәһәт дејилдир. Јалныз инсан дүшүнчәси онлары тәкмилләшдирир. Дүшүнчә јалныз инсана мәхсусдур. Инсанлар исә дүшүнмәји вә данышмагы узун тарихи инкишаф просеси нәтичәсиндә өјрәнмишләр.

Беләликлә, китабчанын мүәллифи Ә. Бајрамов јолдаш әсәриндә «Суаллар нә истәјир», «Сеһркар вә битдијан әһвалаты», «Инсанлара данышмагы ким өјрәтмишдир», «Нәзәријјәләр нә дејир?», «Бәс суала ким дүзкүн чаваб верир?», «Инсанларын данышмаға өјрәнмәсинин тәбии шәраити», «Кечмиш нәсилләрдән јадикар...», «Нитг вә фикир» вә и. а. башлыглары алтында мараглы вә ајдын бир дил илә әтрафлы бәһс едир.

«ИМЛА МӘЧМУӘСИ»

Јени китаблардан бири дә Ј. Кәримовун ибтидаи синифләр үчүн һазырладыгы «Имла мәчмуәси»дир. Мәктәбдә савадлы јазы угрунда мүбаризәдән бәһс едән һәмин мәчмуәјә өјрәдичи вә јохлама имлалара аид мәтнләр, һәмчинин онларын апарылмасы үчүн методик көстәриш дахил едилмишдир.

Мәчмуәдә Азәрбајчан халгынын тарихи, бу күнкү һәјаты вә инкишафыны әкс етдирән рабитәли вә рабитәсиз мәтнләр верилмишдир.

Бундан башга «Имла мәчмуәси»нә «Методик изаһат» да јазылмышдыр. Бу изаһатда дејилир ки, ибтидаи синиф мүәллимләринә тәгдим олунан бу мәчмуәдә јазы гајдаларынын бүтүн бөлмәләри үзрә мүхтәлиф нөв өјрәдичи вә јохлама имлаларын апарылмасы үчүн материал верилмишдир. Бу мәчмуәнин көмәји илә мүәллим ибтидаи

синифләрдә орфографија вәрдишләринин möhкәм, шүурлу вә системлә мәнимсәдилмәсинә наил ола биләрләр.

Мәтнләр сечиләркән шакирдләрә јазы гајдаларынын өјрәдилмәси, ашагы синифләрдә өјрәндикләри гајдаларын тәкрар олунмасы, онларын нитгинин вә тәфәккүрүнүн инкишаф етдирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Мәчмуәдә имланын ашагыдакы нөвләри верилмишдир:

1. Хәбәрдарлыглы имла, 2. изаһлы имла, 3. көрмә имла, 4. сечмә имла, 5. јарадычы имла, 6. сәрбәст имла, 7. лүғәт үзрә имла, 8. јохлама имла.

Бундан сонра имланын јухарыда көстәрилән нөвләринин ајрыајрылыгда изаһы верилмишдир.

Мәчмуәдә хәбәрдарлыглы, изаһлы, көрмә, сечмә вә и. а. имлаларын, һәмчинин дәрс илинин биринчи јарысынын ахыры үчүн I синифдә 12—14 сөз, илин ахыры үчүн 18—20 сөз, II синифдә илин ахыры үчүн 40—50 сөз, III синифдә илин ахыры үчүн 60—65 сөз, IV синифдә илин ахыры үчүн 85—90 сөз олмасыны гејд едән мүәллиф «мәчмуә»дә дә сөзләрин мигдарынын елә һәмин мигдарда олмасыны нәзәрә алмышдыр.

ГИЈМӘТ НОРМАЛАРЫ ҺАГГЫНДА КИТАБЧА

Мә'лум олдугу кими, һәр бир халгын дилинин инкишафында јазы мүһүм рол ојнајыр. Бундан башга шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә, нитгләринин инкишафында вә зәнкинләшмәсиндә, онларда бәдии, ифадәли, сәлис нитг вәрдишләринин јарадылмасы ишиндә мәктәбдә апарылан јазы ишләринин ролу чох бөјүкдүр.

Шакирдләрин бир чоху јазы заманы һәрфләри битишдирмирләр. алышдырмаг тә'лим просесинин ән мүһүм вә мүрәккәб мәсәләләриндән бирисидир. Буна көрә дә мәктәбдә јазы ишләринин апарылмасы, тәсһиһи вә дүзкүн гијмәтләндирилмәси мәктәб вә мүәллимләримизин гаршысында дуран әсас вә чидди мәсәләләрдән сајылмалыдыр. Белә ки, мәктәбдә шакирдләрә анчаг савадлы јазмагы өјрәтмәк аздыр. Ејни заманда онлара билик, фикир вә дујғуларыны сәрбәст вә бәдии сурәтдә јаза билмәк бачарығы да верилмәлидир. Бундан башга орта мәктәбин јухары синифләриндә јазы, шакирдин фикир вә билик даирәсини кенишләндирмәли, онларда әдәби әсәрләри тәһлил етмәк вә и. а. кими вәрдишләри тәрбијә етмәлидир. Јухары синифләрдә апарылан јазылар бир тәрәфдән дә кечилмиш материалларын тәкрарына хидмәт етмәлидир. Көрүндүјү кими, орта мәктәбдә јазы ишләри әсас јерләрдән бирини тутур. Лакин јухары синифләрдә апарылан инша, ифадә вә с. јазыларын тәһлили көстәрир ки, бу синифләрдә охујан шакирдләрин имла савады, үмумијјәтлә гәнаәтбәхш дејилдир. Шакирдләр өз фикирләрини нәинки мүрәккәб, һәтта садә чүмләләрлә белә ифадә етмәкдә чидди хәталара јол верирләр. Бә'зи һалларда хәбәрлә мүбтәданы узлашдыра билмирләр. Шакирдләрин инша јазыларында чох вахт фикир ардычыллыгы көзләнилмир. Бир фикир бә'зән бир, ики дәфә тәкрар едилир. Бә'зи шакирд бөјүк һәрфи дүзкүн ишләтмир. Бөјүк Ј-нын үстүндә нөгтә олмадыгы һалда нөгтә ишарәси гојур. Сөзләрдә артыг һәрф јазыр, сөзләри һеча илә кечирмир вә гоша сәсли һәрфләри олан (иттифаг, чәмијјәт, иддиа...) сөзләри дүзкүн јазмамаг кими сәһв вә хәталара јол верирләр.

Шакирдләрин бир чоху јазы заманы һәрфләри битишдирмирләр. Онларын к, к, г, г , ч, ч кими һәрфләрини бир-бириндән ајырмаг

олмур. Бөјүк һәрфләри шәкилчә бөјүк, бојча кичик һәрф кими јазылар.

Шакирдләрин јазыларында олан сәһвләрдән бир гисми дә јерли шивәјә көрә сөзләрин дејилишиндә олан сәһвләрдир.

Шакирдләрин јазыларында ардычыллыг, мәзмунча долгунлуг вә јазынын әдәби-бәдии бир дилдә ифадә олунмасы да јарытмаздыр. Јазыларда мөвзу долгунлуғу, ифадә көзәллији дә зәифдир. Јухары синиф шакирдләринин инша јазыларында планлы јазылара да аз тәсадүф едилир.

Јазы ишләринин сәлигәли, тәмиз апарылмасы, сәһвләрин дүзкүн һесаба алынмасы, јазынын тәсһиһи вә гијмәтләндирилмәси ишинә даһа да чидди вә мәс'улијјәтли олмаг үчүн Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәси «Орта мәктәбләрин V—XI синифләриндә Азәрбајчан дилиндән вә әдәбијјатдан шакирдләрин јазы ишләринин гијмәт нормалары» тә'лиматы мәктуб һазырламыш вә ону китабча шәклиндә нәшр етмишдир.

Ваһид гијмәт нормаларынын тәтбиг едилмәси Азәрбајчан дили тәдрисинин кејфијјәтинин даһа да јахшылашдырылмасына хидмәт едәчәк, шакирдләрин јазы ишләринин гаршысында гојулан тәләбләрин ваһид олмасыны тә'мин едәчәкдир.

Мүәллимләр шакирдин јазы ишинә гијмәт верәркән Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији тәрәфиндән бурахылмыш «Орта мәктәбләрин V—XI синифләриндә Азәрбајчан дилиндән вә әдәбијјатдан шакирдләрин јазы ишләринин гијмәт нормалары» һаггындакы тә'лиматы көстәришини әсас тутмалы, һәр бир шакирдин јазысына фәрди вә мәс'улијјәтлә јанашмалыдырлар. Һәр бир јазы ишини гијмәтләндирәркән сәһвләрин тәкчә мигдарыны дејил, онларын характерини, јазы ишләринин бүтүн мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини, үмуми кејфијјәтини дә нәзәрә алмалыдырлар.

«Нормалар»да шакирдләрин јазы ишләрини гијмәтләндирмәк һаггындакы мүәјјән көстәришләр әсасән ән чох гаршыја чыхан һаллара аиддир. Мүәллим шакирдләрин билик вә вәрдишләриндәки дикәр һаллары да дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн бу үмуми көстәришләри әлдә рәһбәр тутмалыдыр.

«Нормалар»а аид тә'лиматы китабчада «Орта мәктәбләрин V—XI синифләриндә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин јазы ишләринин гијмәт нормалары», «V—VIII синифләрдә јохлама имланын гијмәтләндирилмәси», «Јохлама ифадәнин гијмәтләндирилмәси», «V—XI синифләрдә јохлама順 иншанын гијмәтләндирилмәси», «Өјрәдичи характерли јазы ишләринин гијмәтләндирилмәси», «I—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән вә V—XI синифләрдә әдәбијјатдан дәфтәрләрин јохланылмасы», «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринә верилән ваһид тәләбләр», «Мүәллимләрин вәзифәләри» вә «Шакирдләрә олан тәләбләр»дән бәһс олунур.

РАБИТӘЛИ НИТГ ҺАГГЫНДА КИТАБЧА

Суал: Рабитәли нитг нәдир?

Чаваб: Рабитәли нитг инкишафы дедикдә, биринчи нөвбәдә, шакирдин өз фикрини сәлис, ајдын, ардычыл, јығчам вә тә'сирли шәкилдә ифадә етмәси нәзәрдә тутулур. Шакирд кәрәк әввәлчә, ифадә едәчәји фикри јахшы мәнимсәсин, сонра исә ону дил чәһәтдән догру ифадә едә билсин. Демәк, рабитәли нитг, һәр бир мәзмунун өзүнә мүвафиг форма илә ифадә едилмәсиндән ибарәтдир.

Суал: Рабитәли нитгә нә кими тәләбләр верилир?

Чаваб: 1. Нитг мәзмунча долғун олмалыдыр.

2. Шакирдин данышдығы материал мүәјјән мәнтиги ардычыллыгла ифадә едилмәлидир.

3. Долғун мәзмун вә ардычыл һадисәләр грамматик, үслуби чәһәтдән дүзкүн гурулмуш, лексик чәһәтдән зәнкин олан чүмләләрлә ифадә олунмалы, һәр бир сонракы чүмлә әввәлки илә мүәјјән мәнтиги вә синтактик әлагәјә кирмәли, онун мә'насыны ачмалы, тамамламалыдыр.

4. Рабитәли нитгин долғун вә сәлис олмасы, шакирдин әсас вә икинчи дәрәчәли һадисәләри бир-бириндән ајыра билмәси илә дә бағлыдыр.

5. Рабитәли нитгә верилән тәләбләрдән бири дә одур ки, шакирд һазыр китаб чүмләләрини әзбәрләмәсин, фикрини мүстәгил, сәрбәст шәкилдә ифадә едә билсин...

Биз, суаллара верилән чавабалары «V—VIII синиф шакирдләринин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк һаггында» китабчадан көтирдик.

Бундан сонра шифаһи нитг нәдир? Јазылы нитг нәдир? суаллары верилир ки, бүтүн бунлара там вә әтрафлы чаваб алмаг үчүн мараглананлара адыны јухарыда гејд етдијимиз китабчаны әлдә едиб охумаларыны мәсләһәт көрүрүк.

«V—VIII синиф шакирдләринин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк һаггында» китабчасыны Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәси нәшр етмишдир. Китабчаны педагожи елмләр намизәди Б. Әһмәдов тәртиб етмишдир.

Scanned with ACE Scanner

25 гэп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку — 1964

Scanned with ACE Scanner